

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ
ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵԾԱԿԱՆ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԵՎ
ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱԾՈՒՄԸ**

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆ

ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱՅՈՒՄԸ

Երևան 2011

ARMENIAN NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES
INSTITUTE OF LINGUISTICS

S. V. PAPIKIAN

**ARMENIAN RELIGIOUS-ECCLESIASTICAL
VOCABULARY AND ITS HISTORIC
DEVELOPMENT**

Yerevan 2011

НАЦИОНАЛЬНАЯ АКАДЕМИЯ НАУК РЕСПУБЛИКИ АРМЕНИЯ
ИНСТИТУТ ЯЗЫКА им. Р. АЧАРЯНА

С. В. ПАПИКЯН

**АРМЯНСКАЯ РЕЛИГИОЗНО –
ЦЕРКОВНАЯ ЛЕКСИКА И ЕЕ
ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ**

Ереван 2011

Տպագրվում է ՀՀ ԳԱԱ ՀԱճառյանի անվան
լեզվի ինստիտուտի գիտական խորհրդի որոշմամբ

Խմբագիր՝ Բ.Գ.Դ., ՀՀ ԳԱԱ թղթ. անդամ Ա.Ե. Սարգսյան
Գրախոսներ՝ Բ.Գ.Թ. Ա.Ս. Գալստյան
Բ.Գ.Թ., դոցենտ Լ.Գ. Թեյլան
Բ.Գ.Թ. Ն.Ժ. Սարգսյան

Պապիկյան Ս.Վ.

Պ 232 Հայերենի կրոնակեղեցական բառապաշարը և նրա
պատմական զարգացումը / Ս.Վ. Պապիկյան, - Եր.: Էդիթ Պրինտ,
2011, 288 էջ:

Աշխատանքը նվիրված է հայերենի կրոնակեղեցական
բառապաշարի քննությանը: Այս մասնաշերտի տերմինները
դիտարկվում են տարածամասկյա հայեցակետով հինգերորդ դարից
մինչև մեր օրերը:

Առանձնակի կարևորվել են այդ բառերի՝ տարբեր հիմունքներով
կատարված իմաստային փոփոխությունները: Քննվել են ինչպես
հնդեվրոպական նախալեզվից անցած բառերը, այնպես էլ ասորական,
եբրայական, հունական, իրանական փոխառությունները:

Գիրքը նախատեսված է բանասերների, կրոնի և մշակույթի
հարցերով հետաքրքրվողների համար:

Ն Ե Ր Ա Ծ ՈՒ Թ Յ ՈՒ Ն

Կրոնը հասարակական գիտակցության ձև է, աշխարհայացք, որը գոյություն ունի թերևս այնքան, որքան մարդկության պատմությունը: Այն ծագել ու զարգացել է մարդկության զարգացմանը զուգընթաց՝ արտացոլելով անհատի և հասարակության մտածելակերպի գերբնականացված ոլորտը: Մարդուն միշտ հետաքրքրել է Աստծու գաղափարը, որին նա վերագրել է ամենայն լավն ու բարին, Աստծու միջոցով է ցանկացել գտնել ճշմարտության ճանապարհը, փորձել է մերձենալ նրան և կատարելագործվել: Աստվածայինի որոնման ճանապարհին առաջացել են բազմաթիվ հարցեր, որոնք հետաքրքրել են բոլոր ժամանակների մեծագույն մտածողներին: Տիեզերքի, հասարակության, ինքն իրեն ճանաչելու, շրջապատում տեղի ունեցող իրադարձությունները բացատրելու ձգտումը մարդու համար հավերժական է:

Կրոնի մասին տարբեր հարցադրումները և մոտեցումները ուսումնասիրում է կրոնագիտությունը: Այն՝ որպես հասարակագիտական մտքի ինքնուրույն բնագավառ, ինչպես Եվրոպայում, այնպես էլ Հայաստանում առաջացել է 19-րդ դարում, թեև համապատասխան գիտելիքները կուտակվել են դարերի ընթացքում: Գիտական կրոնագիտության հիմնադիր է համարվում անգլիացի լեզվաբան, դիցաբան, հնագետ Մաքս Մյուլլերը¹: Կրոնի ծագման, ազգային և հասարակական կյանքում նրա ունեցած դերի, կրոնի և բարոյականության, կրոնի և գիտության փոխհարաբերության հարցերով զբաղվել են ոչ միայն աստվա-

¹ Гаранджа В.И., Религиоведение: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений и преподавателей средней школы.- Москва, Аспект пресс. 1955, стр. 33.

ծաբանները, այլ նաև աշխարհիկ կրթություն ունեցողները: Այս դեպքում կրոնը դիտարկվում է «դրսից», չեզոք և անկանխակալ մոտեցումով: Կրոնագիտությունը կարևորում է կրոնի առաջացման մշակութային, հոգեբանական, իմացաբանական պատճառները:

Կրոնի հարցերով զբաղվող մյուս գիտակարգը՝ աստվածաբանությունը, կրոնի հիմնական դրույթները քննում է հավատի, դրա անքննելիության և անժխտելիության տեսակետներից, փորձում է բացատրել սրբազան գրքերի իմաստը և տարբեր վարդապետությունների առանձնահատկությունները: Այս հայեցակետով դիտարկումները հիմնվում են մարդու և Աստծու հարաբերությունների վրա:

Կրոնագիտության և աստվածաբանության մեթոդաբանությունը տարբեր է: Տեսական կրոնագիտության մեջ առանձնացվում են կրոնի փիլիսոփայությունը, կրոնի սոցիոլոգիան, կրոնի հոգեբանությունը, կրոնի ֆենոմենոլոգիան, որոնք տարբեր են աստվածաբանական համակարգերում հանդես եկող համապատասխան գիտակարգերից:

Կրոնագիտական բացատրությամբ՝ կրոնը աստվածությունը ներկայացնող համակարգ է, մարդու և Աստծու միջև հոգևոր հարաբերություն, որն իր արտահայտությունն է գտնում հավատի միջոցով, իսկ այդ հարաբերությունը տեղի է ունենում աստվածապաշտության, ծեսի ընթացքում²: Կրոնը պայմանականորեն դասակարգվում է՝ 1.տոհմացեղային կամ նախնադարյան հասարակության հավատալիքներ (մոզոություն, տոտեմիզմ, անիմիզմ), 2.ազգային կամ մեկ էթնիկական կազմավորման կրոններ (հու-

² «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարան (այսուհետև՝ ԲՀ), Երևան, 2002, էջ 513:

դայականություն, հինդուիզմ), 3. համաշխարհային կրոններ՝ քրիստոնեություն, բուդդայականություն, մահմեդականություն:

Կրոնի հիմնահարցերին՝ կրոնի ծագմանը, էությանը, հասարակության մեջ ունեցած դերին, կրոնի և մշակույթի, կրոնի և ազգի փոխհարաբերություններին անդրադարձել են շատերը:

Կրոնի տեսաբանների կարծիքով՝ կրոնի իրականացրած հիմնական գործառույթը փոխհատուցողականն է, որի միջոցով անհատը, խումբը, հասարակությունը բնական ու հասարակական ուժերի, հանգամանքների նկատմամբ ունեցած թուլությունը, անկատարությունը լրացնում են հոգու ազատության, Աստծու առջև հավասարության, հանդերձյալ աշխարհում արդար հատուցման գաղափարներով:

Կրոնը նաև աշխարհայացք է աշխարհի, մարդու և հասարակության դերի և ճակատագրի մասին. այն իրականացնում է նաև մշակութային գործառույթ:

Նախնադարյան հասարակարգում՝ ցեղային խմբավորումների սկզբնական փուլում, էթնոսի և կրոնական համայնքի սահմանները համընկնում էին:

Անտիկ աշխարհում հին աստվածների ծագման մասին առասպելների հիմքում հավատն է գերբնականի, վախը բնության տարերային ուժերի նկատմամբ: Անբացատրելի էին ոչ միայն բնության, այլև հասարակական զանազան երևույթներ՝ սով, պատերազմ, համաճարակ, ծնունդ, մահ, երազ և այլն: Արտաքին ուժերի, ինչպես նաև անհասկանալի երևույթների նկատմամբ վախը մարդու մեջ ծնում է անօգնականության զգացում: Բնության անբացատրելի ուժերն աստվածացվում են ու երկրպագվում: Հասարակության զարգացման հետ կապված՝ այդ աստվածություններն սկսում են արտահայտվել առասպելական

և բնական կենդանիների տեսքով, ավելի ուշ դրանց մի մասը ձեռք է բերում մարդկային գծեր:

Կրոնի ծագման խնդիրը վեճերի տեղիք է տվել: Աստվածաբանները պնդում են, որ «նախամարդուն ուղղակի յայտնութեամբ տրուած է ճշմարիտ կրօնը, և թէ՛ այդ նախնական պարզ ու բարձրագոյն կրօնի վարդապետութիւններուն աղաւաղումներէն ի վեր յառաջ եկած են այլ և այլ ազգերու կրօնները կամ դիցաբանութիւններ....»³, իսկ նախնական հայտնության հակառակորդները պնդում են, որ կրոնն իբրև մարդկային էության կարևորագույն տարր մարդու մեջ առաջացել է այն ժամանակ, երբ զգացել է իր անկատարությունն ու անլիարժեքությունը:

Կրոնի առաջացմանը անդրադարձել են հայ մտածողները: Այսպես, Եզնիկ Կողբացին հեթանոս աստվածների ծագման մասին գրում է. « երբ աշխարհ եկած մի քաջ անձնավորություն մեռնում էր, նրա քաջության հիշատակի համար պատկերը ներկերով նկարում էին, և տխմարները, այնտեղից սովորելով, հետզհետե պաշտում էին (այդպիսիներին)»⁴:

Հեթանոս աստվածների առաջացման հարցերին անդրադարձել են Հովհաննես Օձնեցին և Գրիգոր Տաթևացին: Օձնեցու կարծիքով՝ տեսողական խաբկանքների հետևանքով աստվածացվել են երկնային ու երկրային օբյեկտները՝ աստղերը, լեռները, ծառերը, իսկ վախի հետևանքով՝ կենդանիները: Երևույթների ու կենդանիների մի մասը պաշտամունքի առարկա է դարձել իր օգտակարության պատճառով: Օձնեցին հավատի «ամենաամբարիշտ» ձևը համարում է մարդու անձի պաշտամունքը ու երկրպագությունը, որի առաջացման պատճառը

³ Եղիշէ պատրիարք Ղուրեան, Կրօններու պատմութիւն, Երուսաղէմ. տպ.արքոց Յակովբեաց, 1935, էջ 1:

⁴ Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Երևան, 1970, էջ 132-133:

մարդկանց մի մասի մոտ դիտված բարենմասնությունն է, մյուս կողմից՝ նրանց երկրպագողների ֆիզիկական թերությունն ու թուլությունը:

Գրիգոր Տաթևացին ուշադրություն է դարձնում հոգեբանական այնպիսի գործոնների վրա, ինչպիսիք են «սաստիկ կսկիծը սիրելիի մահվան վրա, հպարտությունը (երբ թագավորներն ու իշխանները, մոռանալով իրենց տկարությունը, թույլատրեցին, որ իրենց պաշտեն իբրև աստվածների), փոքրերի մարդահաճությունը, արարածների գեղեցկությունը (որոնց գեղեցկությամբ զմայլվելով՝ աստվածներ կարծեցին)»⁵ և այլն:

Հայ մտածողները կրոնական հավատալիքների առաջացման գործում մեծ տեղ էին հատկացնում իմացաբանական գործոններին, որոնց մեջ առանձնացնում էին իրերի ու երևույթների պատճառահետևանքային կապերը չիմանալը: Այսպես, Ստ.Նազարյանցի կարծիքով, երբ մարդը «....ստորադիր է մշտնջենավոր օրենքների, որոնց սկզբնավորութիւնը չգիտե նա, որոնց առաջգայությանը չէր ինքը գործակից և որոնց փոփոխութեան մասին ոչինչ դատաւճիռ. այնուհետեւ մի հատ հոգեղէն կարողութիւն ազատելով նորան հուսահատութեան վտանգից, տանում է խաղաղութիւն, հաշտեցնելով նորան յուր հետ և արարչագործութեան հետ, այս է հավատի կարողութիւնը, կրոնը»⁶: Ստ.Նազարյանցը կրոնի խորհուրդները համարում է մարդկային երևակայության արդյունք և գտնում է, որ նրա զորությունը կջքանա, եթե նրանից խլվի «այդ կերպարանքը»:

⁵ Տէ՛ս Գ.Տաթևացի, Ոսկեփորիկ, Երևան, 1995, էջ 18-19:

⁶ Ստ. Նազարեանց, Հանդէս նոր հայախօսութեան, Երկրորդ մասն, Մոսկվայի մէջ, Լազարեանց Քաջափայլ պարոնների տպարանում, 1857, էջ 482-483:

Ստ.Պալասանյանի կարծիքով, երբ մարդը չի կարողանում ներթափանցել բնության երևույթների խորքը, չի ըմբռնում երևույթների ներքին էությունը, ակամա հրաշալի պատկերների ու խորհրդավոր ձևերի տեսք է տալիս՝ աստվածացնելով բնության երևույթները⁷:

Մարդու համար անբացատրելի էին ոչ միայն բնության երևույթները, այլև հասարակության և իր կյանքում տեղի ունեցող շատ դեպքեր, իրադարձություններ, դժբախտություններ, որոնց դեմ ի վիճակի չէր պայքարելու, և իր փրկությունը որոնում էր կրոնի մեջ: Ահա թե ինչ է գրում այդ մասին Րաֆֆին. «Բնության սասանմունքները մի կողմից, բռնակալների գազանությունը՝ մյուս կողմից, և ավելանալով դրանց վրա սովը, ժանտախտը, այդ բոլոր աղետավոր թշվառությունները, որոնց դեմ մաքառելու անզոր է գտնվում մարդը, բնականապես ձգում են նրան հուսահատ և շվարյալ դրության մեջ: Կյանքը և աշխարհը դառնում է նրա համար ցավերի և դառնության մի ծով, և այդ ցավերից ազատվելու համար նա ձգում է իրեն աստծու գիրկը....»⁸:

Կրոնի ծագմանը անդրադարձել են աշխարհի մեծագույն մտածողները՝ Կանտը, Ֆոյերբախը, Հեգելը, Շմիդտը, Էնգելսը, Զ.Ֆրեյդը և ուրիշներ:

Այսպես, կաթոլիկ Վ.Շմիդտը «Աստծու գաղափարի ծագումը» աշխատության մեջ հանգամանորեն քննում է «նախամիաստվածության» (протоистовство) հարցերը: Նա գտնում է, որ հավատի տարբեր դրսևորումները, այդ թվում նաև հետամնաց ժողովուրդների հավատալիքները հենվում են Աստված-ստեղծողի գաղափարին:

⁷ Ստ.Պալասանյան, Պատմություն հայոց գրականության, Ազգային գրականություն, Թիֆլիզ, 1865, էջ 153:

⁸ Րաֆֆի, Կայծեր, Երևան, 1986, էջ 135:

Նախնական հավատալիքների արտահայտման ձևերից մեկը ֆետիշացումն է: Բառը ծագում է պորտուգալերեն *fitico* բառից, որ նշանակում է «մոգական իր»: Ֆետիշ կարող էր դառնալ ցանկացած իր՝ քարը, փայտի կտորը, կենդանու ատամը և այլն: Այդ իրին վերագրվում էին բուժիչ, պահպանիչ, օգնող հատկություններ: Եթե ֆետիշը իրեն չէր արդարացնում, ապա այն փոխարինվում էր մեկ այլ ֆետիշով: Աֆրիկյան որոշ ցեղեր նույնիսկ պատժում էին ֆետիշին:

Նախնական հավատալիքներից մեկն էլ համարվում է տոտեմիզմը: «Տոտեմ»ը՝ «*ototeman*», Հյուսիսային Ամերիկայի հնդկացիների լեզվից փոխառյալ բառ է, որ բառացի նշանակում է «տոհմ, ցեղ»: Ըստ այս հայեցողության՝ կապեր կան մարդկանց խմբի, ցեղի, տոհմի և կենդանիների կամ բույսերի որոշակի խմբերի միջև: Հետագայում տոտեմիզմի մեջ իրենց արտահայտությունն են գտնում արյունակցական հարաբերությունները: Արյունակցական կապերով կապված մարդիկ սկսեցին հավատալ, որ իրենք տոտեմի և իրենց նախնիների հատկանիշներն են ժառանգում: Դա մի կողմից բերում է նախնիների պաշտամունքին, մյուս կողմից արգելքների (տաբու) առաջացմանը: Տաբուն ծիսական արգելք է, որին ենթարկվում է առարկան կամ անձը, մանավանդ եթե այն նվիրական է համարվում, օրինակ, եթե որևէ ծառ տաբու է, ապա չի կարելի կտրել այն կամ ճաշակել նրա պտուղից: Տաբու կարող էին լինել մահացածների անունները կամ բառերը: Բրահմայականության մեջ տաբու էր կովը, որը հասարակ ուտելիքի համար չէր մորթվում, հին պարսիկները, որոնք պաշտում էին կրակը, բերանները փակ էին մոտենում նրան, որպեսզի չպղծեն իրենց շնչով:

Մոգությունը (կախարդությունը) նույնպես մտնում է մարդկանց նախնական հավատալիքների մեջ: Բառը ծագում է հունա-

րեն *mageia* «կախարդություն» բառից: Սա գաղտնի արվեստ էր՝ անելու այն, ինչ չի կարող անել բնությունը: Մոգական հմարքներով զբաղվում էին հատուկ պատրաստված մարդիկ, որոնք հավատում էին, որ իրենք կարող են հաղորդակցվել ոգիների հետ, հաղորդել նրանց մարդկանց ցանկությունները:

Վերջապես, նախնական հավատալիքների հետ է կապվում ոգեպաշտությունը (անիմիզմ)՝ լատիներեն (*anima*) - հոգի բառից: Սա հավատն է հոգու մասին: Անիմիստական հայացքների մանրակրկիտ ուսումնասիրություն է կատարվել անգլիացի մարդաբան Է.Թեյլորի կողմից «Նախնական մշակույթ» („*Primitive Culture*„) աշխատության մեջ: Թեյլորի տեսության համաձայն՝ այդ հավատալիքները զարգացել են երկու ուղղությամբ: Առաջին կարգի անիմիստական հայացքները առաջացել են այն բանի հետևանքով, որ մարդը չի կարողացել բացատրել այնպիսի երևույթների պատճառները, ինչպիսիք են երազը, քունը, մահը, հիվանդությունը, կանխազգացումը և այլն: Նա ստեղծում է հոգու գաղափարը, որը գտնվում է մարդու մարմնում և ժամանակ առ ժամանակ լքում է այն: Հետագայում հոգու մասին գաղափարը ավելի է կատարելագործվում. հոգին ապրում է մարդու մահից հետո, այն կարող է տեղափոխվել մի մարմնից մյուսը: Երկրորդ մոտեցմամբ՝ անիմիստական հավատալիքները առաջանում են, երբ մարդը իր շրջապատի առարկաները, կենդանիները դիտում է որպես ոգեղեն էակներ, որոնք մարդու նման ունեն հոգի, կամք, զգացմունքներ⁹:

Անկասկած, անիմիստական հավատալիքները բոլոր կրոնների բաղկացուցիչ մասն են կազմում:

⁹ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս „*Основы религиоведения*„, , Москва, 1998, стр.92.

Այսպիսով, ընդհանրացնելով մարդու նախնական հավատալիքների մասին եղած հիմնական տեսակետները, կարող ենք ասել, որ դրանք մոտավորապես անցել են հետևյալ ճանապարհը՝ ֆետիշիզմ, տոտեմիզմ, մոգություն և ոգեպաշտություն (անիմիզմ):

Կրոնական հավատալիքների փոփոխությունը սերտորեն կապված է հասարակության զարգացման, հասարակարգերի, սոցիալ-տնտեսական փոփոխությունների, մշակույթի զարգացման հետ:

Ժամանակակից կրոնագիտության մեջ առանձնացվում են կրոնի առաջացման տարբեր պատճառներ՝ սոցիալական, մշակութային, մարդաբանական, իմացաբանական և այլն:

Որևէ ժողովրդի հոգևոր կյանքը, պատմությունը ճանաչելու համար հարկավոր է իմանալ նրա հավատալիքները, կրոնը: Կրոնները կրում են դրանք դավանող ժողովուրդների պատմության յուրահատկության կնիքը:

Հայ ժողովրդի կյանքում քրիստոնեությունը բացառիկ դեր է ունեցել: Պետականության բացակայության պայմաններում հայոց եկեղեցին մասամբ լրացրել է այդ բացը՝ ժողովրդին համախմբելու, գիտությունը, գրականությունը զարգացնելու հարցում:

Եկեղեցիների ծագմանը վերաբերող եղելությունները «անթափանցելի վարագոյրի մը ներքև ծածկված են, որովհետև կը պակսին այն վաւերագիրները, որոնք պիտի լուսաբանէին առաջին առաքելներուն գործերը, և ընդհանրապէս բովանդակ առաքելական գործունեութիւնը»¹⁰: Նույնիսկ հռոմեական եկեղեցին, որ Հռոմեական կայսրության մայրաքաղաքի՝ Հռոմի մեջ է

¹⁰ Մաղաքիա արքեպիսկոպոս Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, Կոստանդնուպոլիս, հրատարակիչը Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911, էջ 22:

ձևավորվել, դժվարանում է Պետրոս առաքյալի՝ Հռոմում անցկացրած կոնկրետ ժամանակը ճշտել:

Ըստ ավանդության՝ հայոց քրիստոնեական եկեղեցին հիմնադրել են ս. Թադէոս և ս. Բարդուղիմէոս առաքյալները, այստեղից էլ՝ հայոց եկեղեցու «առաքելական» անվանումը:

Առաքելական ծագումը յուրաքանչյուր քրիստոնյա եկեղեցու համար «իբր պայման կը պահանջուի, որպէս զի Քրիստոսի՝ եկեղեցւոյ Երկնաւոր Հիմնադիրին հետ միացեալ և կապակցեալ ըլլալին հաստատուի» (Օրմանեան, նույն տեղում, էջ 24):

Եկեղեցու «առաքելական» լինելը երկու կերպ է լինում՝ 1. երբ եկեղեցին անմիջապէս առաքյալի անձնական քարոզչությանը է սկսվել և 2. երբ եկեղեցու ծագումը մեկ ուրիշ եկեղեցու միջնորդությամբ է, այսինքն՝ անուղղակի, միջնորդավորված է:

Հայոց եկեղեցին իրավամբ հռչակել է իր ուղղակի առաքելական ծագումը: Ընդունված ժամանակագրությունը հետևյալն է՝ ս.Թադէոս առաքյալի քարոզչություն՝ 35-43 թթ. և ս.Բարդուղիմէոս առաքյալի քարոզչություն՝ 44-60 թթ. (Օրմանեան, Հայոց եկեղեցին, էջ 25):

Մ. թ. չորրորդ դարի սկզբում Հայաստանը պաշտոնապես թողնում է հեթանոսությունը և պետական կրոն է հռչակում քրիստոնեությունը: Այն պետական կրոն է հռչակվում Տրդատ Մեծի հրամանով:

Քրիստոնեության մուտքը և տարածումը Հայաստանում դիտվում է որպես առաջադիմական մեծ գործ:

Հայ առաջին եպիսկոպոսապետն է եղել Գրիգոր Պարթևը (239 – 325-326 թթ.), որին ժողովուրդն անվանում է Լուսավորիչ: Տրդատ Գ Մեծը և Գրիգոր Լուսավորիչը, Հայաստանում քրիստոնեությունը պետական կրոն դարձնելով, փորձել են լուծել պետության ամբողջականության, ազգի ինքնության պահպանման

հարցերը: Քրիստոնեությունը մասն հոգևոր և գաղափարական նախադրյալներ է ստեղծել ինչպես զրադաշտական Պարսկաստանից, այնպես էլ Հռոմից գաղափարական սահմանազատման համար: Այն նախանշել է հայ հոգևոր կյանքի, մշակույթի, մտածողության, աշխարհընկալման ուղենիշները և աստիճանաբար թափանցել ազգային գիտակցության ու ապրելակերպի մեջ:

Հետագայում, պատմական անբարենպաստ պայմաններում, հայոց եկեղեցին դառնում է ազգային կյանքի միակ խարիսխը և չընդհատված իրողությունը:

Անկասկած, խիստ կարևորվում է մասն հայոց գրերի դերը: Գրերի գյուտից հետո հին հայերենով ստեղծվում է մի գրականություն, որն ունի կրոնաեկեղեցական, պատմական, փիլիսոփայական, վարքաբանական, մեկնողական բովանդակություն: Ընդ որում, թարգմանական գրականության տեսակարար կշիռը ավելի մեծ է, քան ինքնուրույն գրականությանը:

Թարգմանական գրականության խոշորագույն կոթողը Աստվածաշունչն է՝ Հին և Նոր կտակարաններով: Սկզբնապես այն թարգմանվել է ասորերենից, այսպես կոչված «փութանակի» թարգմանություն էր, ապա բերվել է հունարեն ընտիր Յոթանասնից թարգմանությունը, որից կրկին թարգմանվել է հայերեն:

Աստվածաշունչ մատյանը աչքի է ընկնում արժարժված թեմաների հարստությամբ՝ պատմություն, խրատաբանություն, հիշատակարաններ, ողբեր, վարքեր և այլն: Այն իր ճշտության, բնագրային հարազատության, լեզվաոճական գեղեցկության շնորհիվ արժանացել է բազմաթիվ հայագետների բարձր գնահատականին: Ֆրանսիացի հայագետ Լա Կրուզը Աստվածաշունչի հայերեն թարգմանությունը համարել է «թագուհի թարգմանութեան»:

Բացի Աստվածաշունչ մատյանից՝ թարգմանվել են Հովհան Ոսկեբերանի, Եվսեբիոս Եմեսացու, Կյուրեղ Ալեքսանդրացու, Եփրեմ Ասորու մեկնությունները, Եվսեբիոս Կեսարացու «Ժամանակագրությունը» և բազմաթիվ այլ գործեր:

Ստեղծվել է ինքնուրույն գրականություն՝ Ագաթանգեղոսի «Պատմութիւն հայոց», Կորյունի «Վարք Մաշտոցի», Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց», Մ.Խորենացու «Պատմութիւն հայոց», Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին», Սահակ Կաթողիկոսին վերագրվող կանոններ, Մ.Մաշտոցին վերագրվող խրատական ճառեր, Հովհան Մանդակունու «Ճառք»-ը և այլն:

Ե՛վ ինքնուրույն, և՛ թարգմանական գրականությունը հարուստ են կրոնակեղեցական բառերով ու արտահայտություններով:

Ընդհանրապես լեզվի բառապաշարը նրա ամենահարափոփոխ մասն է: Հասարակական կյանքի, գիտության, արվեստի, տեխնիկայի և այլ բնագավառներում երևան եկած ամեն մի հասկացություն իր արտահայտությունն է գտնում բառապաշարում:

Յուրաքանչյուր գիտակարգի տերմինաբանությունն սկզբնավորվում է տվյալ գիտակարգի ծագման հետ: Հայերեն կրոնակեղեցական տերմինաբանության սկիզբը պայմանականորեն կարելի է համարել հինգերորդ դարը. դրանից առաջ, բնականաբար, եղել է կրոնական-եկեղեցական բառերի շերտ, որը, սակայն, մեզ հասել է հինգերորդ դարում ավանդված գրականության միջոցով (աշխատանքում հընթացս դիտարկվել են հեթանոսական կրոնին վերաբերող բառերը):

Հայտնի է, որ տերմինաբանական բառապաշարի և համընդհանուր բառապաշարի մեջ մշտապես տեղի են ունենում փոխանցումներ: Մի շարք տերմիններ, զրկվելով ոճական չեզոքությունից, ապատերմինացվելով և ձեռք բերելով համագործածա-

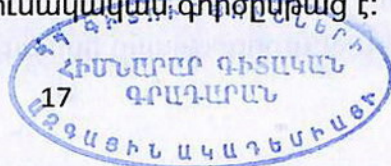
97553

կան բառին հատուկ իմաստաբանական հատկանիշներ, դառնում են համընդհանուր բառապաշարի անդամներ: Գործում է նաև հակառակ երևույթը. համագործածական բառը տերմինացվում է: Այս երևույթը հատուկ է բոլոր լեզուներին և տերմինահամակարգերի համալրման արդյունավետ և ընդունելի միջոցներից է: Այս դեպքում լեզուն ստիպված չի լինում երբեմն անհարկի փոխառություններ անել, և, բացի դրանից, համագործածական բառերի տերմինացումով ստեղծված տերմիններն ավելի հասկանալի են տվյալ լեզվակիր հանրության (հմտ. ֆիզիկայի տերմինահամակարգում՝ *լույս, ճառագայթ, ձայն, ուժ* և այլն):

Բառապաշարի կրոնակեղեցական բառաշերտը, համեմատած մյուս բառաշերտերի հետ, համեմատաբար ավանդապահ և կայուն է: Այնուամենայնիվ, այստեղ ևս տեղի են ունեցել զանազան բնույթի իմաստային փոփոխություններ:

Լեզվի բովանդակային կողմի՝ իմաստի փոփոխությունը տեղի է ունենում ժամանակի ընթացքում, պատմական երևույթ է: Բառի իմաստները, պայմանավորված լեզվական և արտալեզվական զանազան գործոններով, կրում են տարաբնույթ փոփոխություններ, որոնք տեղի են ունենում անընդհատ և աստիճանաբար: Մի շարք բառեր կորցնում են իրենց հիմնական կամ սկզբնական նշանակությունը, որոշ բազմիմաստ բառեր՝ այս կամ այն երկրորդական նշանակությունը, հայերենում բառերի մի մասն էլ տարբեր զարգացում է ունենում միջին հայերենում, արևմտահայ և արևելահայ գրական լեզուներում:

Անմիջականորեն կապված լինելով ժողովրդի հասարակական-տնտեսական կյանքի հետ՝ լեզվի բառապաշարը ոչ միայն քանակապես, այլև իմաստային տեսակետից անընդհատ աճում և հարստանում է, և դա շարունակական գործընթաց է:

Բառերի իմաստային փոփոխությունը կոչվում է իմաստափոխություն:

Քանի որ հայերենի բառերի մեծ մասը գրական ժառանգությունամբ գալիս է գրաբարից, ապա կարելի է նշել հետևյալ հարաբերակցությունները բառի գրաբարյան և ժամանակակից իմաստների միջև՝

ա. բառեր, որոնք պատմական զարգացման ընթացքում պահպանել են և՛ իրենց հնչյունական, և՛ բովանդակային կողմը,

բ. բառեր, որոնք, հիմնականում պահպանելով իրենց ձևը և բովանդակությունը, ձեռք են բերել նոր իմաստներ,

գ. բառեր, որոնք ձևով փոխվել են, բայց պահպանել են իրենց հիմնական իմաստը հմտ. *հասանել- հասնել, տեսանել - տեսնել, երդումն -երդում, սեպ-սև,*

դ. բառեր, որոնք և՛ ձևով, և՛ իմաստով փոփոխության են ենթարկվել, հմտ. *յուզել -հուզել -ուզել,*

ե. բառեր, որոնց և՛ հնչյունական, և՛ բովանդակային կողմերը փոփոխության են ենթարկվել:

Կրելով բազմատեսակ փոփոխություններ՝ բառերը, այնուամենայնիվ, ինչ-որ չափով պահում են իրենց կապը նախնական-սկզբնական իմաստի հետ:

Իմաստափոխության դրսևորումներից են 1. բառիմաստի ընդլայնումը, 2. բառիմաստի նեղացումը, 3. բառիմաստի շրջումը: Հաճախ դժվար է որոշել բառի կրած իմաստափոխության բնույթը, քանի որ բառերը ոչ թե ուղղակիորեն և միանգամից են իմաստափոխվում, այլ անցնում են զարգացման բարդ ու երկար ճանապարհ:

Բառիմաստի փոփոխությունները ունեն իրենց տրամաբանական-իմացաբանական հիմքը: Ըստ այդմ, տարբերակում ենք՝ նմանության զուգորդությամբ իմաստափոխություն, կցորդության

հիմունքով իմաստափոխություն, գործառական կամ ֆունկցիոնալ իմաստափոխություն (*գրիչ* «վարժ գրող, գրագիր»՝ ստացել է «գրելու գործիք» իմաստը), ապաստուգաբանության հետևանքով առաջացած իմաստափոխություն, մշակութային փոփոխության հետևանքով առաջացած իմաստափոխություն, բառերի հնչյունական փոփոխության հետևանքով առաջացած իմաստափոխություն (*կոտորել- կոտրել- կտրել, համարել - համրել*), բառերի քերականական ձևերի մթագմման հետևանքով առաջացած իմաստափոխություն (*հավատամք՝ «հաւատամք»-ը կորցրել է բայական «հավատում ենք» իմաստը և նշանակում է «հավատի խորհրդանիշ, հայացքների ամբողջություն»*) և այլն¹¹ :

Սույն աշխատանքում հայերենի կրոնակեղեցական բառապաշարը դիտարկվում է պատմական զարգացման ընթացքում: Տվյալ ոլորտի մասնագիտական տերմինաբանության իրողությունները քննվում են տարածամասկյա հայեցակետով՝ հինգերորդ դարից մինչև մեր օրերը: Իհարկե, դեռևս նախագրային շրջանում հայերն ունեցել են կրոնապաշտամունքային ծեսերին, արարողություններին վերաբերող բառաշերտ: Ըստ էության, կրոնական տերմինների ակունքները վաղմջահայերենից են: Ուստի որոշ պայմանականություն ունի հայերեն կրոնակեղեցական տերմինաբանությունը հինգերորդ դարից դիտարկելը:

Աշխատանքում դիտարկված են հայերենի կրոնակեղեցական տերմինահամակարգին վերաբերող տերմինները, դրանց ծագումնաբանությունը, փորձ է արվել վեր հանել այս տերմինահամակարգում պատմական զարգացման ընթացքում այս կամ այն պատճառով իմաստափոխության ենթարկված բառերը:

¹¹ Էդ.Բ.Աղայան, Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984, էջ 73-108, Մ.Աբեղյան, Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965, էջ 137-151:

ՀՆԴԵՎՐՈՊԱԿԱՆ ԾԱԳՄԱՄԲ ԲԱՌԵՐԸ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Հայ հեթանոսական դիցարանը ձևավորվել է հիմնականում իրանական ազդեցությամբ և հելլենիստական շրջանում կրել հունական ազդեցություն: Քրիստոնեական կրոնին վերաբերող բառապաշարը հիմնականում փոխառյալ է իրանական լեզուներից և ասորերենից: Փոխառյալ բառերի քանակը այս տերմինահամակարգում գերազանցում է բնիկ հայերեն բառերի թվին: Ինչպես գրում է Հ.Աճառյանը. «Կրոնական արարողությունների, ծեսի, զոհի և տաճարի մասին ոչ մի բառ չկա, որ ընդհանուր լինի հնդեվրոպական լեզուներին. սրանից պետք չէ հետևեցնել, թե ուրեմն հին հնդեվրոպացիք ծեսեր կամ զոհեր չունեին, այլ թե նրանք ցեղեցեղ տարբեր լինելով՝ փոխել են և իրենց անունը: Ընդհակառակը, կան մի քանի կրոնական բառեր, որոնք ընդհանուր լինելով արիական, իտալական և կելտական լեզուներին, հաստատում են նրանց գոյությունը»¹²:

Որպես հաստատում իր ասածի՝ Աճառյանը նշում է հետևյալ բառերը՝ kredde «հավատք, կախարդանք», ewegh «պաշտել, ուխտել, օրհնաբանել», yag՝ «պաշտել, զոհել», brahman «հնդիկ քահանա», flamen «հռոմեացի քահանա» (ՀԼՊ, 20): Ըստ Աճառյանի՝ հ.-ե. ծագման են կրոնական

¹² Հ.Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն (այսուհետև՝ ՀԼՊ), հ.1-2, Ե. 1940-1951, էջ 20:

բնույթի հետևյալ բառերը՝ *անէծ(ք), դիք, երդումն, թովել, ծօն (ծաւն), մաղթ(ել), մեղ(ք), ստեղծ(ել), սուրբ, տօն, քաւ(ել) (ՀԼՊ, 109)*:

Գ.Ջահուկյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան» աշխատության մեջ, անդրադառնալով կրոնին և նախապաշարմունքներին վերաբերող բառերին, վաղնջահայերենից հին հայերենին անցած բառերի մեջ նշում է հետևյալ բառերը՝ *աղաւթ(ք), անէծ(ք) դիք, երէց, ընծա(յ), թովեն, կրաւն (կրօն), (հ)ոգի, մաղթեն, սուրբ, տաւն (տօն)* բառերը¹³ (Ջահուկյան, 222): Այժմ ավելի հանգամանորեն անդրադառնանք այս բառերին:

Աղաւթ(ք) - [աղօթ (ք)]¹⁴ - Գործածվում է անեզաբար: Բուն արմատն է *աղ-* կամ *աղա-*, որից է ածանցով՝ *աղաչել*, ինչպես՝ *ճանաչել, ամաչել, փախչել*, իսկ *աւթ (օթ)* մասնիկով՝ *աղաւթ (աղօթ)*, ինչպես՝ *ծանօթ, ամօթ* (ՀԱԲ, 121): Բառը, ըստ Ջահուկյանի, նախագրային հայերենից է: ԱԲ-ում *աղօթք* բառը բացատրվում է «աղաչանք առ Աստուած»:

Թե ինչպիսին են եղել հայերի կրոնական պատկերացումները վաղնջական ժամանակներում, դժվար է ասել, բայց որ նրանք ունեցել են Աստծու մասին պատկերացումներ, հուշում է բառի գոյությունը: Արդեն հինգերորդ դարից *աղօթ(ք)* բառը հայերենի բառապաշարի գործածական բառերից է: Այս արմատով կազմված էին *աղօթակայութիւն (աղոթելը), աղօթական (աղոթարար), աղօթականութիւն, աղօթակից, աղօթամա-*

¹³ Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային շրջան (այսուհետև՝ Ջահուկյան), Ե., 1987, էջ 222:

¹⁴ Աշխատանքում հինհայերենյան շրջանի հեղինակների գործերում արձանագրված բառերը բերվում են հին ուղղագրությամբ, իսկ աշխարհաբարյան փուլում գործածվածները՝ նոր ուղղագրությամբ:

տոյց (աղոթասաց քահանա), աղօթանոց, աղօթասիրութիւն, աղօթատեցութիւն, աղօթատուն, աղօթարան, աղօթարար, աղօթաւոր, աղօթակեար (աղօթակեր, աղօթկեր)-(աղաչարար), աղօթկերութիւն գոյականները, աղօթական (մաղթողական), աղօթահայց (աղոթքով հայցված), աղօթանուէր, աղօթասէր, աղօթատեաց ածականները, աղօթակից լինել, աղօթակցել, աղօթել, աղօթս առնել, յաղօթս անկանիլ, յաղօթս կալ բայերը:

Բերենք օրինակներ մեր մատենագրութիւնից:

«Բաց և յերկինս զդուռն աղօթից մերոց» (Եղիշէ, 190): «Աղօթականքն անդադար լինէին յաղօթսն իւրեանց» (Եղիշէ, 68): «Երթային ի տունս աղօթից» (Եղիշէ, 150): «Աղօթս առնելով խնդրեսցեն յԱստուծոյ» (Եղիշէ, 189):

Աղօթ արմատից բաղադրված աղօթարան և աղօթամատոյց բազմիմաստ բառերը հետագայում հանդես են գալիս համանունական շարքերով: Աղօթարան բազմիմաստ բառի իմաստների հեռացումով բառի «աղօթատեղի, սրբարան» իմաստից զատ այն ձեռք է բերում «արևագալ, արշալույս»¹⁵ իմաստները (հավանաբար արեգակին դիմելու արևապաշտների սովորութիւնից), իսկ աղօթամատոյց բառը «աղօթք մատուցող» իմաստից բացի՝ «աղօթագիրք» իմաստը (ինչպես՝ պատարագամատոյց):

Ստ.Մալխասյանցի «Հայերէն բացատրական բառարանում» աղօթք բառը, բացի հինհայերենյան իմաստից, ունի նաև երկրորդ իմաստ՝ «Սահմանված կարգ առ աստուած դիմելու՝

¹⁵ Լուսաբացի պաշտամունքը ծագել է արևագալը աղոթքով և օրհներգով դիմավորելու հեթանոս արևապաշտների ծեսերից, որը գոյատևել է ժողովրդի մոտ քրիստոնեությունից հետո: Հորինվել են օրհներգեր, շարականներ՝ նվիրված արևագալին:

խնդրուածքով կամ գոհացողութեամբ» (ՀԲԲ, 52), օրինակ՝ տերունական աղոթքը:

Մալխասյանցի բառարանում *աղօթել* բայը բացի իր առաջնային «աղաչել» իմաստից ունի նաև «բժշկել աղօթքի միջոցով» իմաստը: Բառարանում նոր է *աղօթնոց* բառը, որ նշանակում է «համրիչ, տերողորմեա»:

Էդ.Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանում» *աղոթ(ք)* արմատից կազմված են հետևյալ նոր բառերը՝ *աղոթաձայն, աղոթերգ, աղոթականչ, աղոթամատյան, աղոթամարզանք* (ծաղր.), *աղոթասաց, աղոթարկու, աղոթիչ* (ԱՀԲԲ, 26):

Աղօթք բառը միջնադարյան մեկնություններում տարբեր կերպ է մեկնաբանվել: Այսպես, Գրիգոր Տաթևացին աղոթքի (աղօթքի) սրբությունները երեքն է համարում՝ ձեռքերի, լեզվի և սրտի: Ըստ նրա՝ ձեռքերի սրբությունը այն է, որ դրանք մաքուր պահեն արյունից, ագահությունից, լեզվի սրբությունը այն է, որ պետք է Աստծուն աղոթել առանց բարկության և աղաղակների, իսկ սրտի սրբությունը աղոթքի ժամանակ սերն է առ Աստված (Գր.Տաթևացի, Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729):

Միջնադարում հայտնի էր *աղօթագրությունը*, որը գերբնական ուժերի վրա խոսքով ներգործելու արտահայտություն էր և կրում էր հեթանոսական աղոթքների ազդեցությունը: Հետագայում՝ քրիստոնեության մուտքից հետո, այն խարսխվել է նոր կրոնի դրույթների վրա և կանոնականացվել: Աղոթագրությունը հիմնականում ամփոփված է աղոթագրքերի, ժամագրքերի, Պատարագամատույցի, տաղարանների մեջ:

Աղոթքները լինում են անհատական և հասարակական: Անհատական աղոթքը կարող է լինել առանց բառերի, ներքին

խոսքի միջոցով, իսկ հասարակական աղոթքն այն է, որ որոշակի ժամերի գնում են եկեղեցի և միաբան աղոթում:

ԱՆԷԾ(ք) - բառը անեզական է, միշտ գործածվում է *-ք* հոգնակերտ մասնիկով: Նշանակում է «նզովք, բանադրանք»: Ծագում է հ.-ե. *neid-* արմատից, որ նշանակում էր «նախատել, հանդիմանել» (ՀԱԲ, 193): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ « հակառակն օրհնութեան. չարիս մաղթելն. չարաբանութիւն առ ի վնաս և ի պատիժ» (ՆՀԲ, 147): Ժամանակակից հայերենում, բացի կրոնական իմաստից, բառն ունի «դժբախտություն», «նզովքի խոսքեր» իմաստները: Հին հայերենում այս արմատից բաղադրված բոլոր բառերը էջի հնչյունափոխությամբ են՝ *անիծաբեր, անիծադրական, անիծադրութիւն, անիծակուր առնել, անիծանեն, անիծապարտ, անիծեն, անիծիչ*, իսկ Մալխասյանցի բառարանում արձանագրված են նաև անհնչյունափոխ ձևեր՝ *անէծքաբան, անէծքաբերան, անէծքաչոր* (անեծքից չորացած), *անէծքատու, անէծքատուր, անէծքմոր* (մորից անիծված):

Արդի հայերենում այս արմատից բաղադրված մի քանի բառեր հանդես են գալիս տարբերակներով, ինչպես՝ *անիծախառն - անեծքախառն, անիծաչոր - անեծքաչոր*, իսկ *անիծել* բայի հարակատար դերբայը՝ *անիծած*, և գրաբարյան անցյալ դերբայը՝ *անիծյալ*, ձեռք են բերել անկախ գործածություն և բառարանային արժեք ունեն:

Օրինակներ մեր մատենագրությունից. «Յանիծից մտին ցաւք յաշխարհ» (Եզնիկ, 80):

«Եւ խնդրեցաւ անպարտ արիւնն Գնելայ յամբաշտէն Տիրիթայ ըստ անիծիցն Ներսիսի...» (Խոր., 124):

Այս արմատից կազմված են հետևյալ դարձվածքները՝

Անեծքը բռնել - չարամաղթությունը կատարվել

Անեծք դառնալ մեկի գլխին - մեկի համար չարիք լինել

Անեծք թափել (տալ) - անեծքների տարափ տեղալ

Անեծքի բուն - 1. անեծքի արժանի, 2. շատ անեծքներ տվող մարդ:

Դիք - Գործածվում է անեգաբար: Նշանակում է «աստված, կուռք»: Ծագում է հ.-ե. dhēs արմատից:

Բառը բաղադրվում է դից - և դիւց - ձևերով: Մի քանի բառեր հանդես են գալիս տարբերակներով, ինչպես՝ դիցախելար - դիւցախելար, դիցախառն- դիւցախառն, դիցապաշտ-դիւցապաշտ, դիցազնական-դիւցազնական: Դիւց -ով կազմված բառերի քանակը գերակշռում է հին հայերենի բառապաշարում՝ դիւցաբանութիւն, դիւցազն, դիւցազնաբար, դիւցազնական, դիւցազնեալ, դիւցազնութիւն, դիւցախառն, դիւցակատար, դիւցակրօն, դիւցամոլ, դիւցապաշտ, դիւցապաշտութիւն, դիւցընկեց:

Քրիստոնեության մուտքով դիք բառն ստանում է միայն հեթանոսական աստծու իմաստ: (Հայկական հեթանոսական աստվածներին հետագայում մեր քրիստոնյա հեղինակները նույնիսկ անվանում են չաստված):

Այսպես, ՆՀԲ-ն դիւցազն բառը բացատրում է՝ «դից ազն համարեալ, իբր յազգէ չաստուածոց կամ քաջաց, կիսաստուած՝ որպէս անմահ և սրբազան ըստ հեթանոսաց» հունարեն՝ (heros), իսկ դիք բառը՝ «կուռք, սուտ աստուածք, չաստուածք երկրորդականք առ հելլենս»: ԱԲ-ն դիք գլխաբառի բացատրությունը տալիս է «չաստուածներ»: Ղևոնդ Ալիշանի կարծիքով՝ ինչ պաշտում էին պարսիկները, նույնը պաշտում էին նաև մարերն ու հայերը, իսկ երբ Հայաստան մտան նաև հունական կուռքերը, մեր ազգակիցները դրանք ոչ թե ընդունեցին իբրև նոր աստվածներ, այլ հարմարեցրին իրենց ձանա-

չածներին, օրինակ՝ Դիոսը՝ Արամազդին, Արտեմիսը՝ Անահիտին, Ափրոդիտեն՝ Աստղիկին, Հերակլեսը՝ Վահագնին¹⁶:

Մեր նախնիների դիցապաշտական կրոնի մասին շատ տվյալներ չունենք: Որոշ տեղեկություններ հընթացս հայտնում են մեզ մեր պատմիչները:

Բերենք օրինակներ մեր մատենագրությունից.

«Եւ մեք զդիցն պահանջեսցուք ի նոցանէ» (Եզնիկ, 100): «Ձծեր մոլորութիւնդ սրտի մտօք դարձուցիք ի ձշմարտութիւն երեւելի մերոց դից օրինացս» (Եղիշէ, 17):

«.... հողմ ահագին իմն և աստուածային շնչեցեալ ի դիցն ցասմանէ՝ ցրէ զամբարտակն» (Խոր., 32): «Գիտեա, ասէ, ով մեծդ դիւցազնաց, զի դիմեալ գայ ի վերայ քո Բէլ» (Խոր., 34):

Երդումն – Բառը ծագում է հ.-ե. *ertu-* արմատից (հմմտ. *ou. ard, art* «երդում, ուխտ» և *hul. rota* «ուխտ») (<ԱԲ, 44): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «1. կոչումն անուանն աստուծոյ ի վկայութիւն. երդնուլն, և բանն երդուեալ, 2. նզովք»: Այս բառը բազմիցս գործածված է Ս. Գրքում՝ «Ապա թէ ոչ կամիցի կինն գալ ընդ քեզ յերկիրս յայս քաւեալ լիջիր դու յերդմանէդ յայդմանէ. բայց միայն զորդեակդ իմ մի դարձուցանիցես անդր» (Ծն. ԻԴ. 8): «Պանդխտեաց յերկրիս յայսմիկ, եւ եղէց ընդ քեզ և օրհնեցից զքեզ. զի քեզ և զաւակի քում տաց զամենայն զերկիրս զայս, եւ հաստատեցից զերդումն իմ զոր երդուայ Աբրահամու հօր քում» (Ծն. ԻԶ, 3):

Բառի երկրորդ՝ «նզովք» իմաստի համար՝ «Ձի լցուաւ երկիր շնացողօք, զի յերեսաց երդման սուգ առ երկիր, ցամաքեցան արօտք անապատի, եւ եղեն ընթացք նոցա ի չարութիւն, եւ ուժգնութիւն նոցա ոչ այնպէս» (Երեմ. ԻԳ, 10): Նույնը՝

¹⁶ Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը (այսուհետև՝ Հին հավատք...), Ե., 2002, էջ 15:

աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Քանզի երկիրը լցվել է շնացողներով, նզովքից երկիրը սուգ է բռնել, անապատի արոտավայրերը չորացել են. չար է նրանց ընթացքը, նրանց ուժն էլ այն չէ, ինչ պետք է լինի»:

Հին հայերենում այս արմատից կազմված էին *երդմնազանց*, *երդմնազանցութիւն*, *երդմնախոր* (ստոյ երդմանն), *երդմնական*, *երդմնակեր* (երդմնազանց), *երդմնակուռ* (երդմամբ հաստատեալ), *երդմնահար* (ստէպ երդուօղ), *երդմնահարել* (սուտ երդնուլ), *երդմնահարութիւն* (ստերդմնութիւն), *երդմնահեղց* (երդմնահար), *երդմնասիրութիւն*, *երդմնասխալ* (սխալօղ երդման), *երդմնասուտ* (սուտ երդումն), *երդմնեցուցանեն*, *երդմնեցուցիչ*, *երդմնի* (որպէս երդումն), *երդմնորաց*, *երդմնատութիւն* բառերը:

Գրաբարում *երդումն-խոստումն-ուխտ* բառերը հոմանիշներ էին:

Ստ.Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառի հիմնական իմաստը կրոնական չէ՝ «հանդիսաւոր հանձնառութիւն մի պարտականութեան կամ վկայութիւն մի բանի մասին՝ վկայ կանչելով այն, ինչ որ նվիրական է»:

Այս արմատից են հետևյալ դարձվածքները՝
երդում անել (տալ)- երդվել
երդումը ջրի պես խմել - երդմանը թեթևամտորեն վերաբերվել

երդում ուտել - երդվել
երդումը ուտել - երդմնազանց լինել
երդում-կրակ ուտել - մեծամեծ երդումներ տալ
երդում-պատառ լինել - հաստատապես երդվել
Ժամանակակից հայերենում *երդումն* բառի վերջնահանգի
ն վերջնահնչյունը ընկել է (հմմտ. գագաթն, գառն, ձուկն և

այլն): Բառը բազմիմաստ է, սակայն նրա իմաստներից ոչ մեկը ուղղակիորեն չի առնչվում կրոնական տերմինահամակարգին: Այս արմատից արդի հայերենում կազվել են *երդմնաթերթ*, *երդմնաթուղթ*, *երդմնագիր* նոր բառերը, որոնք հոմանիշային հարաբերությունների մեջ են: Նշանակում են «գրավոր երդում»: Նոր է *երդվյալ բառը* (երդվել բայի գրաբարյան անցյալ դերբայը), «պաշտոն մտնելու երդում տված» նշանակությամբ՝ *երդվյալ ատենակալ*, *երդվյալ թշնամի*, *երդվյալների դատարան* և այլն:

Երէց – ծագում է հ.-ե. preisk'hu- ձևից (<ԱԲ, 52): Նշանակում է «ավագ», «քահանա»: Հայերեն բառի հնագույն նշանակությունն է «ավագ», իսկ «քահանա» նշանակությունը առաջացել է հետագայում՝ քրիստոնեության ժամանակ, հունարենից թարգմանաբար: ԱԲ-ում բառը բազմիմաստ է՝ «1.կարգով մը առաջ, 2. ավելի առաջ, հին և 3.քահանայ, տէր հայր» նշանակություններով: *Երէց* բառը՝ «ավագ» նշանակությամբ, ունի և՛ ածականական, և՛ գոյականական կիրառություն, իսկ «քահանա» նշանակությամբ՝ միայն գոյականական: Ունենք նույնիսկ «երիցանց երէց» արտահայտությունը՝ որպես քահանայապետ: *Երէց* բառը բաղադրություններում միշտ հանդիպում է է>ի հնչյունափոխությամբ (բացառությամբ *երէցեղբայր* բառի), ինչպես՝ *երիցակին*, *երիցակից* (քահանայության պաշտոնակից), *երիցանի* (քահանաներ), *երիցապետ* (ավագերեց), *երիցունիք* (քահանաներ): Օրինակներ՝ «Երանելի երէցն Ղեւոնդ ... եբաց զբերան իւր և ասէ» (Եղիշէ, 106):

«Իսկ այսօր եպիսկոպոսք և երիցունք ... կամին ընդ ձեզ յարձակել հարկանել զթշնամիսն ձշմարտութեան» (Եղիշէ, 113):

Հայերենի մի քանի բարբառներում *երէց* -ի բառասկզբի *ե* -
ն էլ է հնչյունափոխվել՝ *իրիցկին, իրիցանք* :

Համեմատաբար նոր բառ է *երեցփոխան*-ը (չկա ՆՀԲ-ում),
«որևէ եկեղեցու ծխականների կողմից ընտրված անձ, որ կա-
տարում է այդ եկեղեցու տնտեսական գործերը»:

Ընծա (յ) - ծագում է հ.-ե. *eng'hæti* ձևից՝ «նվեր, զոհ,
պարգև» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 128):

Ըստ Աճառյանի՝ *ե* հնչյունը հաջորդ *ո*-ի պատճառով վե-
րածվել է հայերեն *ի* -ի՝ առաջացնելով *ինծայ* ձևը, ապա
հնչյունափոխությամբ՝ *ընծայ*: ՆՀԲ-ն բացատրում է «իւրով
ձեռամբ կամ ի ձեռանէ տուեալ տուրք՝ ի փոքուէ առ մեծն.
պատարագ. նուէր» (ՆՀԲ, 2, 778): Այսինքն՝ բառը առաջացած
է համարում *ձեռք* բառից: ԱԲ-ն բացատրում է «պզտիկէն մեծի
տրուած բանը»:

Հին հայերենում *ընծայ* - *ձաւն* - *զեն* - *զոհ* - *յազ* - *յաշտ* -
պատարագ - *ողջակէզ* - *սպանդ* բառերը հոմանիշներ էին, ո-
րոնց մեջ ընդհանուրն այն է, որ բոլորն էլ նշանակում են
Աստծուն ձոնված նվեր:

Այս արմատից են *ընծայաբեր* (պատարագաբեր), *ընծայա-*
բերութիւն, *ընծայական*, *ընծայատար*, *ընծայութիւն*, *ընծայումն*,
յառաջընծայ, *նախընծայ*, *նախընծայեցեալ*, *զուարճընծայք*,
տօնընծայ բառերը, *առաջնորդ ընծայման*, *ընծայական գիր*,
թուղթ ընծայութեան, *կոչումն ընծայութեան* կապակցություն-
ները:

Օրինակ՝ «Ընծայից և պատարագաց արժանի առնէր թո-
ղուլ գառաջեալ» (Եղիշէ, 130):

Հետագայում ընծա բառը ձեռք է բերում «ձրիաբար մեկին տրվող իր, առարկա» նշանակությունը: Նրա «զդի» իմաստը հնացած է:

Թովել – նախնական իմաստն է «կախարդել»։ ընդ որում, խոսքով կախարդել, կարդալով հմայել: Խոսելու, կարդալու իմաստը երևում է *թով*- արմատի կրկնությամբ կազմված *թոթով* բառում, որն ավելի շատ ըմբռնվում է որպես ընդհատ-ընդհատ, ոչ ամբողջական խոսք: Ծագումն է հ.-ե. *tou-* արմատից, որ նշանակում էր «խոսել, կարդալ, արտասանել»: Ցեղակից լեզուներում նույնպես այդ իմաստն է արձանագրվում (հմնտ. սանս. *stu* «օրհնաբանել», ղենդ. *stav-*, *stu* «օրհնաբանել, աղոթել» (ՀԱԲ, 199): Ջահուկյանը հակված է *թով*-ը բխեցնել հ.-ե. **tou-* ձայնդարձից՝ նկատի ունենալով մասնավորապես կելտական զուգահեռները՝ միջ.կիմր. *tut*, միջ. հոլ. *taudhaid* «կախարդ» բառերից (Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, համ.1): Բոլոր դեպքերում էլ հայերեն արմատի հնդեվրոպական ծագումը կասկած չի հարուցում:

ՆՀԲ-ում թովեն բառի բացատրությունը տրվում է՝ «դիւթել զօծս կամ թոթովելով կամ մրմնջելով կարդալ զօծն և այլն. կախարդել, կախարդանօք մեղմել, կապել, շշմջել» (ՆՀԲ, 1, 819): Օր. «Եթէ հարցէ օձ ի թովել, ոչ ինչ է առավելութիւն թովչին» (Ժող., Ժ, 11): Իսկ ըստ ԱԲ-ի բացատրության՝ «կախարդի կերպ կարդալ՝ փսփսալ»:

Ստ.Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառի առաջնային իմաստն է «կախարդական միջոցներով, երգով կամ որոշ խոսքերով զգոնացնել օձը, հնազանդեցնել», օր.՝ «Ֆաքիրները օձերին թո-

վում են երգերով ու նվագներով», այսինքն՝ դարձյալ կարևոր-վում է խոսքի, արտաքին ազդեցության դերը:

Այս արմատից կազմված *թովչութիւն* բառը միանշանակ կապվում էր կախարդության, դյուրության հետ, որ հենց «կախարդութիւն» էլ բացատրում է ԱԲ-ն: Բերենք օրինակներ. «Քանզի ես աւասիկ արձակեմ ի ձեզ օծս կոտորիչս, յորս ոչ մտանիցեն թովչութիւնք, եւ հարկանիցեն զձեզ, ասէ Տէր» (Երեմ. Ը, 17):

Թովիչ բառի իմաստը հին հայերենում նույնպես կապվում է հմայության հետ՝ «.... եւ հաւահարց լինէր եւ դիւթէր. եւ արար վիուկս եւ թովիչս. բազմացոյց առնել չար առաջի Տեառն առ ի բարկացուցանելոյ զնա» (Բ Մն. ԼԳ, 6):

Խոսքը այստեղ Իսրայելի թագավոր Մանասեի մասին է, որ հմայություններ, գուշակություններ էր անում և ուներ «վիուկներ ու կախարդներ»:

Ինչպես նկատում ենք վերոբերյալ օրինակներից, բառը ինչ-որ բացասական երանգավորում ունի:

Ժամանակակից հայերենում *թովել* բայը, բացի «կախարդական միջոցներով հպատակեցնել, ենթարկել» իմաստից, ունի «հրապուրելով գրավել, զմայլել, տիրել (հոգին, միտքը)» իմաստները: Այսինքն՝ բառիմաստի զարգացման տեսակետից կարող ենք նշել եթե ոչ լրիվ, գոնե մասնակի շրջում:

Թով - արմատից կազմված *թովիչ* բառը, ինքը հանդես գալով որպես սերող հիմք, բաղադրում է *թովչաբար*, *թովչաբույր*, *թովչագեղ*, *թովչական*, *թովչակերտ*, *թովչաձայն*, *թովչանք*, *թովչություն*, *թովչուհի* (դյուրիչ կին) բառերը: Բոլոր բառերն էլ ունեն դրական-հուզական երանգավորում և պատկանում են

բանաստեղծական մասնաշերտին, ինչպես. «Եվ ով է պատմում բյուր-բյուր ձևերով՝ Անդուլ ու անխոնջ՝ այսպես թովչանքով (Ավ.Իսահակյան, Աբու Լալա- Մահարի):

Կրօն (կրօն) - ծագում է կիր (կրել) արմատից՝ -*օն* մասնիկով: Գրաբարում սովորաբար հանդես էր գալիս հոգնակի ձևով՝ *կրօնք*: Բառի հիմնական իմաստներն են «կարգ, կանոն, օրենք, սովորություն, վարդապետություն, հավատք»: ՆՀԲ-ն բացատրում է «որպես թէ կրեալ ու պահեալ, կամ կրելի օրինօք», իսկ Ղ.Ալիշանը բառը բխեցնում է *կիրք* բառից՝ իբր ներքին զգացում. «Սա առաջին զգացումն էր՝ կիրքը, որի մտավոր կերպավորումն ու հայտնությունը դարձավ հավատքը, իսկ հավատքի բառային բացատրությունը՝ դավանանք» (Ալիշան, Հին հավատք..., 14):

Օրինակներ՝

«.... թէ որպէս ի նախանձ մտեալ տապալեաց թագաւորն Պապ զամենայն զեղեալսն կրօնսն կանոնիցն» (Բուզանդ, 154):

«Որում ոչ կարացեալ տանել նախարարացն՝ դարձեալ աղաչեցին զՎռան փոխել զնա, և տալ զայլ ոք ըստ կրօնից նոցա» (Խոր., 349):

Հին հայերենում այս բառից կազմված էին *կրօնազգեստ* (բարեկրօն), *կրօնական*, *կրօնակից*, *կրօնաստան* (վանք, մենաստան), *կրօնաւոր*, *կրօնաւորազգեստ*, *կրօնաւորական*, *կրօնաւորակից*, *կրօնաւորապէս*, *կրօնաւորասէր*, *կրօնաւորասիրութիւն*, *կրօնաւորել*, *կրօնաւորութիւն* բառերը:

Կրօն բառը, որը գրաբարում ուներ «կանոն, օրենք, սովորություն, պատվեր, բարեկարգություն, աղանդ, վարք, հա-

վատք» իմաստները, ժամանակի ընթացքում կորցնում է իր իմաստներից մի քանիսը և հիմնականում ըմբռնվում է որպես մարդու հավատը դեպի աստված և ծեսը, որով արտահայտվում է այդ հավատը զանազան ազգերի մոտ: Օրինակներ՝ «Զրադաշտական կրոնը ծանաչում է երկու սկզբունք՝ չարի ու բարու», «Նախնական կրոնները նյութապաշտական էին»:

Կրոնը տարբեր կերպ է մեկնաբանվում փիլիսոփաների և աստվածաբանների կողմից: Կրոնագիտական մոտեցումով՝ կրոնը աստվածությունը ներկայացնող համակարգ է, մարդու և Աստծո միջև հոգևոր հարաբերություն, որն իր արտահայտությունն է գտնում հավատի միջոցով, իսկ այդ հարաբերությունը տեղի է ունենում աստվածապաշտության, ծեսի ընթացքում:

Հոգի – ծագում է հ.-ե. *poulo-* ձևից՝ *peu-* «փչել, շնչել» արմատից: Սկզբնական նշանակությամբ՝ «ոգի, շունչ, քամի, օդ»: Բացատրվում է նաև «անձ, մարդ, շունչ, սիրտ, կյանք» (ՆՀԲ, 113): Արմատի մյուս ձևն է *ոգի*՝ նույն նշանակություններով: Կրոնական պատկերացումներով՝ մարդուն կանդամիներից տարբերող և Աստծու հետ կապող ոչ նյութական անմահ էություն մարդու մեջ: Քրիստոնեական կրոնում՝ Սուրբ Երրորդության անձերից մեկը՝ Սուրբ Հոգի: Հետագայում բառը ձեռք է բերել նոր իմաստներ՝ «մարդու հոգեկան աշխարհ, բնավորություն, խիղճ, ոգևորություն»: Փոխաբերաբար նշանակում է «որևէ բանի հիմնական էությունը», «հակում, խառնվածք»: Թվականների հե գործածվելիս նշանակում է անձ, մարդ՝ *երեք հոգի*: Գործածվում է որպես կոչական բառ (հատկապես *ս* հոդով)՝ «սիրելիս, հարազատս» նշանակությամբ: Ահա թե ինչպես է բացատրվում բառը «Բառարան Սուրբ գրոց»-ում.

«Նախնիք կը կարծէին թէ մարդուս հոգին կը բնակէր մարդուս շունչին մէջ, և շունչին հետ կը մեկնէր մարմնէն: Ուստի եբրայեցերէն և յունարէն բառերը, երբ խոսքը մարդու վրայ է, կը թարգմանուին մեր Աստուածաշունչին մէջ «հոգի», կը թարգմանուին «կենդանութիւն» կամ «շունչ», երբ անասնոց վրայ է խոսքը: մարդուս մէջ կայ հոգևոր, բանավոր և անմահ հոգի մը, որ է նիստ մեր մտածութեան, զգացմանց և իմաստասիրութեան, որ և կը զատէ զմեզ անբան արարածներէ, և յորում կը կայանայ գլխաւորապէս մեր նմանութիւնն ընդ Աստուծոյ» (ԲՄԳ, 305):

Օրինակներ՝ «Եւ ստեղծ Տէր Աստուած զմարդն հող յերկրէ. եւ փչեաց երեսս նորա շունչ կենդանի, եւ եղև մարդն յոգի կենդանի» (Ծննդ. Բ.7): «Նոքա եւ ամենայն գազանք ըստ ազգի իւրեանց, եւ ամենայն սողուն շարժուն ի վերայ երկրի ըստ ազգի իւրեանց, եւ ամենայն հաւ թռչուն ըստ ազգի իւրում, մտին առ Նոյ ի տապան անդր երկու երկու յամենայն մարմնոյ յորում է շունչ կենդանի» (Ծննդ. Է.15): «Քանզի ոչ որպէս զարուեստ ուսուցանէր, այլ իբրև զհոգի առաքելաբար աշակերտացն տայր» (Խոր., 340): «Հոգի երեսաց եւ զօրութիւն դեղոյ, Տէր Քրիստոս, օրինեալ ի բարձունս» (Նար., 191): «Եւ իմաստութեամբ Հոգւոյն սրբոյ, ... երանելի եպիսկոպոսապետն Հայոց Ներսէս այսպէս առ ամենեսեանն զխրատ վարդապետութեանն ցուցանէր» (Բուզանդ, 67):

Հոգի բառը բաղադրության մէջ է մտնում *հոգի* - և *հոգե-* ձևերով՝ *հոգեբույս*, *հոգեգալուստ*, *հոգեգէշ* (գիշերները գերեզմանից դուրս եկող և թափառող մեռել), *հոգեգրգիռ*, *հոգեդարձ*, *հոգեզավակ*, *հոգեզմայլ*, *հոգեզուկ*, *հեգեթաս*, *հոգեթափանց*,

հոգեթով, հոգեխռով, հոգեմաշ, հոգեշարժ, հոգեպարար, հոգեպահուստ, հոգեվարք և այլն, հոգիանալ, հոգիունակ, հոգիախաղաց, որպես բարդ բառի երկրորդ բաղադրիչ՝ հեզահոգի, դառնահոգի, երկայնահոգի, կարճահոգի:

Հոգի արմատից է հոգեգալուուստ բառը (հունարեն պենտեկոստե - հիսուն օր) հայերենում՝ - հինունք, հիսունք, որ տերունի տոներից է՝ Սուրբ Հոգու՝ աղավնու կերպարանքով իջնելն է առաքյալների վրա: Ըստ Գ.Ջահուկյանի՝ բառը հայերենին անցել է նախագրային շրջանից (Ջահուկյան, 619): Հրեաները սուրբ Չատիկից հիսուն օր հետո, ի հիշատակ տասնաբանյա օրենքի, հատուկ տոն ունեն՝ Պենտեկոստե: Քրիստոնեական հոգեգալստյան տոնը՝ Սուրբ Հոգու գալուստը, համընկել է Պենտեկոստեի օրվա հետ (ԲՀ, 592):

Հոգի արմատով կազմված են բազմաթիվ դարձվածքներ՝ հոգի առնել, հոգի(ն) հանել, հոգի տալ, հոգին առնել, հոգին ավանդել, հոգին բերանը գալ (տանջվել), հոգին դուրս գալ, հոգին թունավորել, հոգին ծախել, հոգին տալ և այլն:

Կան տեղանուններ այս արմատով՝ Սուրբ Հոգի՝ եկեղեցի Կիլիկիայում՝ Սիս քաղաքում, Հոգին Սուրբ՝ մատուռ Արցախում, Հոգեվանք՝ վանք Անիի շրջանում՝ Սառնաղբյուր գյուղից հյուսիս-արևմուտք, Հոգյաց վանք՝ գյուղ Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանի նահանգում՝ համանուն վանքի շրջակայքում, Հոգյաց վանք՝ վանք -մենաստան Վանի նահանգում: Ըստ ավանդության՝ այն հիմնել է Բարդուղիմեոս առաքյալը՝ իր կարգադրությամբ քանդված Անահիտի տաճարի տեղում, որտեղից էլ նրա մյուս անվանումը՝ Աթոռ Անահտայ:

Մաղթ (ել)– ծագումն է հ.-ե. mlth - արմատից (հմմտ. ռուսերեն *молю, молить* «աղոթել», գերմաներեն *melden* «հիշատակել, հայտարարել»): Սրանք բոլորն էլ հ.-ե. *mel* արմատից են, որ նշանակում է «մանրել, աղալ»: Հայերենի *մաղթ* -ը նույն արմատի *th*-ով ածած ձևն է (ՀԱԲ, 239): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ բառի առաջնային իմաստն է «աղոթել, աղաչել, աղերսել, պաղատել»: Նույն իմաստն է արձանագրում մաս ԱԲ-ն:

Օրինակներ՝ «Թէ սատանայ է գրգռիչ չարեաց, յայլս արարածոցն ընդէ՞ր մաղթէ զերկրպագութիւն հեթանոսութեան» (Եզն., 108): «.... հրամայեն արձակել զգերեալսն, և առ նոյն այր մաղթել ապաշխարութեամբ» (Խոր. 264):

Մաղթ - արմատից են *մաղթանք, մաղթական, մաղթակից, մաղթողական, մաղթութիւն* բառերը: *Մաղթանքները* եկեղեցիներում կարձ աղոթքներ են, որ ասում կամ կարդում է քահանան, ինչպես մաս բարեմաղթություն՝ գահակալի արևշատության կամ հիշատակի համար: Ավելի ուշ բառի հիմնական իմաստը դառնում է ընդհանրապես *խնդրել, աղաչել, միջնորդել, որևէ մեկին բարի ցանկություն հայտնել, բարեմաղթել*, այսինքն՝ տեղի է ունենում բառի ապատերմինացում, թեև պահպանվում է մաս կրոնական՝ «աղոթքով, աղոթելով խնդրել» իմաստը:

Մեղ(ք) – հ.-ե. *mel-* արմատից է, որ նշանակում էր «խաբել» «զուր, անօգուտ», իռլ. *mell* «մեղք, հանցանք, սխալ» (ՀԱԲ, 298): Բառը անեզական է, թեև երբեմն հանդիպում է եզակի թվով՝ «Իմ եթէ չէր եկեալ եւ խօսեցեալ ընդ նոսա, մեղ ինչ ոչ գոյր նոցա» (Յի.ԺԵ, 22), աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Եթե ես եկած և նրանց հետ խոսած չլինեի, նրանք որևէ

մեղք ունեցած չէին լինի»։ Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «յանցանք, անիրաւութիւն, ապիրատութիւն, խոտորումն յօրինաց Աստծոյ, կամ ի կանոնէ ուղիղ վարուց»։ Որպէս համագործակաւ բառ՝ ունի «հանցանք, մեղավորություն, խղճահարություն առաջացնող բան» իմաստները։ Բառի հոմանիշներն էին *մեղանք, մեղանչանք*։ Մեղարմատից են *մեղանչել, մեղանչական, մեղավոր, մեղապարտ, անմեղ, բազմամեղ, սակավամեղ, մեղսաբեր, մեղսաթաթաւ, մեղսակից, մեղայական, մեղադիր, մեղադրական, մեղադրել, մեղադրյալ* և այլն։ Մեղանչել բայի գրաբարյան անցյալ կատարյալի եզակի առաջին դեմքը՝ *մեղայ*, քրիստոնեական եկեղեցում խոստովանության բանաձև է, որի մեջ թվարկվում են մարդու գործած բոլոր մեղքերը «խորհրդով, բանիվ, կամա և ակամա, գիտությամբ և անգիտությամբ»։ Այստեղից էլ «*մեղայ Աստծու*» արտահայտությունը, այսինքն՝ «մեղավոր եմ, մեղանչեցի»։ հանցանքը հանձն առնելու, ներում հայցելու արտահայտություն է, օր.՝ «Կբարկանա աստված վրաս, Մեղա աստծու, մեղա քեզ» (Ավ. Իսահակյան, Մայրը), *մեղայի գալ* կամ *մեղա գալ*՝ զղջալ, հանցանքը խոստովանել։ Մեղանչել-ը իմաստային զարգացման հետևանքով ձեռք է բերում «մեղավոր լինել, հանցանք գործել, ոտնահարել» իմաստները, օրինակ՝ «...զի ո՞վ իցէ այն մարդն, որ ոչ յանցանիցէ կամ մեղանչիցէ առաջի քո» (Բուզանդ, 498) կամ «Իմ հայրը իմ դեմ մեղանչեց, սակայն՝ չմեղանչեցի ես ոչ ոքի դեմ» (Ավ. Իսահակյան, Աբու-Լալա Մահարի)։

Մեղ(ք) բառով կազմված դարձվածքներ՝ *մեղք անել* (գործել), *մեղքերին թողություն տալ*, *մեղքը առնել* (անտեղի մեղադրել), *մեղքը բարդել* (գցել) մեկի վրա, *մեղքը գալ* (խղճալ),

մեղքը երեսով տալ, մեղքը վիզը (վզին), մեղքը պահել (հանգանքը թաքցնել), մեղքը քավել, մեղքի թողություն, մեղքի մեջ գցել, մեղքի տակ ընկնել, մեղքի տակից դուրս գալ, մեղքս ի՞նչ թաքցնեմ (խոստովանում եմ), մեղք ու կրակ (ողորմելի, խղճալի):

Սուրբ - ծագում է հ.-ե. k'ubhro'- ձևից (հմմտ. սանս.cubhra') «փայլուն, գեղեցիկ, մաքուր, պայծառ» նշանակությամբ (<ԱԲ, 256): Գործածական էր հնդկական Ագնի և այլ աստվածությունների համար: Հայերենում ուներ «մաքուր, անարատ, աստվածային, սրբազան, վեհ, ընտրյալ» իմաստները: Կրոնագիտական մոտեցմամբ՝ *սուրբ* նշանակում է՝ 1. Աստծու ստորոգելիներից՝ «Սրբության աղբյուրն Աստվածն է՝ Ամենասուրբ Երրորդությունը՝ Հայրը, Որդին և Սուրբ Հոգին: 2. Եկեղեցու կողմից սրբացված անձ:

Սուրբ ածականը, որպես կրոնական տերմինահամակարգին պատկանող բառ, գործածվում է որպես մակդիր ընդհանրական և հայ եկեղեցու սրբադասման մեջ: Այսպես, այն գործածվում է եկեղեցիների, սրբավայրերի անվանումների հետ՝ *Սուրբ Երուսաղեմ, Սուրբ երկիր, Սուրբ Աստվածածին եկեղեցի, Սուրբ Նահատակ մատուռ, Սուրբ խաչ մատուռ* և այլն, դրվում է քրիստոնեական սրբերի, մարտիրոսների, ավետարանիչների, մարգարեների, առաքյալների, հավատի համար նահատակվածների անվան վրա՝ *սուրբ Աստվածածին, սուրբ Գրիգոր Լուսավորիչ, սուրբ Գրիգոր Նարեկացի, սուրբ Տրդատ, սուրբ Սարգիս, սուրբ Գևորգ* և այլն: Տարբեր եկեղեցիներում սուրբ են հռչակվել նաև հոգևորականները, աշխարհիկները, կրոնական բարեկարգիչները, որոնք իրենց գործունեությամբ

նպաստել են քրիստոնեական հավատի պահպանմանը և տարածմանը:

Սրբություն սրբոց կամ *Սուրբ սրբոց* արտահայտությունը գործածվում է հին հրեական Վկայության խորանի, հետագայում Երուսաղեմի տաճարի այն մասի համար, որտեղ պահվում էր Մովսես մարգարեի «Ուխտի տապանակը», որ նրան տրվեց Սինա լեռան վրա: Այնտեղ տարին մեկ մուտք ուներ միայն քահանայապետը: Բառակապակցությունն ունի նաև փոխաբերական իմաստ՝ «նվիրական, անարատ, պաշտելի»:

Աստվածաշունչ մատյանի մյուս անվանումները ունեն *սուրբ* կամ *սրբազան* մակդիրը՝ *Սուրբ գիրք*, *Սրբազան գիրք*, *Սրբազան մատյան*, *Սրբազանագիրք*, *Սրբագիրք*, *Սրբագրյալ գիրք*, *Սրբազնաբանություն*, *Սուրբ տառք*:

Սուրբ արմատով շրջասույթներից՝ *սուրբ լեռ* - Արարատ, *Սուրբ Հեղինեի աքսորական* - Նապոլեոն, *սուրբ հող* - Երուսաղեմ, *սուրբ տեղի* - Երուսաղեմ, *սուրբ քաղաք* - Երուսաղեմ (քրիստոնյաների համար), Մեքքա (մահմեդականների համար), *սուրբ քաղաք* են անվանում նաև Վաղարշապատը, *սուրբ հոգու քնար* - Եփրեմ Խուրի (ասորի վարդապետ), *սուրբ նշան* - խաչ, *սուրբ սատանա* - Ռասպուտին (Բեդիրյան, 270):

Սուրբ արմատով բաղադրված բառերի մեծ մասը պատկանում է կրոնաեկեղեցական տերմինահամակարգին, ինչպես՝ *սրբագործություն*, *սրբագումար* (*սուրբ մարդկանց ժողով*), *սրբազան*, *սրբազնագույն*, *սրբազնագործ*, *սրբազնություն*, *սրբալույս*, *սրբախոս*, *սրբակեցություն*, *սրբակրոն*, *սրբապահություն*, *սրբանալ*, *սրբարան*, *սրբատեղի* և այլն:

Սուրբ ածականը կարող է գործածվել գոյականաբար՝ «Եթող ոմն զԱստուած, զսուրբս... և ի կախարդն... ապաւինեցաւ» (Եզնիկ, 186):

Ժողովրդախոսակցական լեզվում, բարբառներում *սուրբ* բառով կազմված որոշ կապակցություններ ենթարկվում են հնչյունափոխության, ինչպես՝ Սուրբ խաչին նվիրված Խաչվերաց տոնը՝ *սըբխեչ, սըփխեչ*, Սուրբ Հովհաննես անվանումով եկեղեցիները՝ *Սրբանես, Սուրբովանես*:

Այս արմատով կազմված դարձվածքներից են՝ *սուրբ սխտոր* (ասում են արտաքուստ բարի, բայց խաբեբա մարդուն), *սուրբ-սուրբ անել* (մեծ պատիվ, հարգանք տալ), *սրբի դուռ դառնալ* (շատ հաճախել):

Տօն (տաւն) - ծագում է հ.-ե. *dapni-* ձևից, որ նշանակում էր «զոհ» (հմմտ. լատ. *daps, dapes* «աստվածներին նվիրված զոհ, նվիրական խնջույք», հիսլ. *tafn* «զոհի անասուն, ողջակեզ»):

Սկզբնապես ուներ «զոհաբերություն աստվածներին և հանդես այդ առիթով» իմաստը, ավելի ուշ՝ քրիստոնեության ժամանակ, «հիշատակ Քրիստոսի տնօրինությունների և սրբերի նահատակության, որ տոնում է եկեղեցին» նշանակությունը: Օր.՝ «Վարդավառը Ոսկեծղի Անահիտի տոնն էր, որը վերածեցին Քրիստոսի Այլակերպության տոնին»: Հետո բառը ձեռք է բերում ավելի ընդհանրական իմաստ՝ «հանդիսավոր օր, տոնակատարություն», ինչպես՝ «...յայտնութեանն Տեառն կատարի տօն» (Խոր. 345): Փոխաբերաբար ունի «ցնծություն, ուրախություն» իմաստը՝ «Այս գիշեր տոն է, հոգվույս՝ Կիրա-

կի....» (Մ.Մեծարենց): *Տոն* բառը գործածվում է ածականաբար՝ «Տոն օրերն աշխատանքային չեն»:

Քրիստոնեական եկեղեցում տոները կատարվում են հանդիսավոր արա ողություններով, նվիրված են որոշակի դեպքերի ու անձերի: Ընդհանրապես եկեղեցական տոները լինում են՝ 1. տերունի՝ նվիրված Քրիստոսին, Աստվածածնի, Խաչի և եկեղեցու: Հայ եկեղեցու գլխավոր եկեղեցական տոները կոչվում են Տաղավար տոներ՝ *Սուրբ ծնունդ և Աստվածահայտնություն, Սուրբ Չատիկ, Խաչվերաց, Վերափոխումն Ս.Աստվածածնի, Վարդավառ:*

Տօն արմատից են *տօնապատճառ* և *տօնացոյց* բառերը: *Տօնացոյց*-ը հայ առաքելական եկեղեցու տոների մասին գիրք է, ծիսամատյան, որտեղ հանգամանորեն տրված են տոների օրացուցային կարգը և յուրաքանչյուր օրվա ներքին ծիսակարգը՝ սահմանված ընթերցումներով: Ըստ ավանդության՝ հայ եկեղեցու տոների հիմնադիրը Գրիգոր Լուսավորիչն է: *Տօնապատճառ*-ը հայոց տոնացույցի վերլուծությունների ժողովածու է, որտեղ լուսաբանվում են տոների իմաստները, բացատրվում են ավետարանական բնագրերը՝ «տոների պատճառները»: Այն որպես դասագիրք օգտագործվել է վանական դպրոցներում: *Տօնական* - ը (*Տօնական գիրք*) կամ *ճառընտիրը* իր մեջ ամփոփում է ճառեր, քարոզներ, աղոթքներ, պատմական գործերից հատվածներ, ինչպես Մշո ճառընտիրը: *Ճառընտիր*-ը ժամանակի ընթացքում ենթարկվում է փոփոխությունների, համալրվում է նոր նյութերով:

Ժամանակաից հայերենում տոն բառի հիմնական իմաստը կրոնական չէ՝ «որևէ իրադարձության, դեպքի առթիվ հանդիսություն»:

Այսպիսով, ամփոփելով վերոշարադրյալը, հանգում ենք հետևյալ եզրակացության: Հնդեվրոպական մախալեզվից հայերենին անցած վերոբերյալ կրոնական տերմինները հայերենի հիմնական բառապաշարի մաս են կազմում և ունեն գործածության մեծ հաճախականություն: Դրանց մեծ մասը կրել է իմաստային տարբեր փոփոխություններ՝ բառի հիմնական, առաջնային իմաստը դարձել է ոչ հիմնական, ձեռք է բերել նոր իմաստներ (թովել, տոն), կորցրել է որոշ իմաստներ (երդումն, ընծա, կրոն):

Այս բառերը արժեքականության տեսակետից բազմապալենտ են¹⁷:

¹⁷ Ըստ «արժեքականության» բառերը տարբեր են լինում. կան «միավալենտ», «երկվալենտ» և «բազմապալենտ» բառեր, ինչպիսիք, օրինակ, բազմիմաստ բառերն են: Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ֆ.Յ. Խլղաթյան, Դ.Դեմիրճյանի «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը, Երևան, 1988, էջ 74-75:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Կ Ր Ո Ր Դ

ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆԱՀԱՄԱԿԱՐԳՈՒՄ

Փոխառությունը լեզվական այս կամ այն միավորի՝ մի լեզվից մյուսին անցնելն է՝ որպես հետևանք քաղաքական, տնտեսական և մշակութային տարաբնույթ կապերի ու շփումների: Ինչպես ժողովուրդները, այնպես էլ նրանց լեզուները միմյանցից մեկուսացած չեն: Փոխադարձաբար իրար վրա ազդում և փոխառություններ են կատարում այն ժողովուրդները, որոնք իրար հետ հարաբերություններ ունեն՝ լինեն դրանք սոցիալ-տնտեսական թե՛ հասարակական-քաղաքական: Չկա աշխարհում մի լեզու, որ այլ լեզուներից բառային փոխառություններ չունենա: Այդ մասին ահա թե ինչ է գրում Հ.Աճառյանը. «Ոչ մի դեպքում ոչ մի լեզու կատարելապես անկախ ու անջատ չէ մյուսներից:Երբ մի ազգ մի ուրիշ ազգի լեզվից բառեր է փոխ առնում, առնում է այնպիսի բառեր, որոնք իր կուլտուրական կյանքի որևէ պահանջը լրացնում են» (<ԼՊ, 1, 28):

Լեզվի բառապաշարի յուրաքանչյուր բառ իր կենսագրությունն ունի: Փոխառյալ բառերը նույնպես իրենց պատմությունն ունեն: Բառեր կան, որ հայերենին են անցել շատ հին շրջանում, բառեր էլ կան, որ փոխառվել են ավելի ուշ: Փոխառու լեզուն աստիճանաբար յուրացնում է անհրաժեշտաբար կատարված փոխառությունները և ենթարկում իր օրինաչափու-

յուններին: Ընդ որում, եթե բառը փոխառվել մեկ այլ լեզվի միջնորդությամբ, միջնորդավորված փոխառություն է, ավելի շատ է ենթարկվում հնչյունական և իմաստային փոփոխությունների:

Հայերենի հին և հնագույն փոխառությունների մեջ մեծ քանակ են կազմում իրանական, ասորական, հունական փոխառությունները, որոնք այդ ժողովուրդների հետ հայերի երկարամյա շփումների հետևանք են:

Այդ փոխառությունների մեջ որոշակի քանակ են կազմում կրոնին վերաբերող բառերը:

Սկզբնաղբյուր լեզվից վերցնելով նոր հասկացությունը՝ հայերենը փոխառում է նաև օտար բառը՝ մինչև իր բառակազմական հնարավորություններով սեփական բառի ստեղծումը: Հաճախ էլ փոխառյալ բառը արմատանում է լեզվում և դառնում հայերենի բառապաշարի գործուն անդամ:

Ժամանակային տեսակետից հայերեն կրոնական տերմինները հիմնականում փոխառվել են հին շրջանից, և դրանցից շատերը դարձել են հայերենի բառապաշարի անկապտելի մասը: Ընդ որում, այդ փոխառությունների մեծ մասը գրական (գրքային) փոխառություն է՝ կատարված գրավոր աղբյուրների միջոցով:

ԱՍՈՐԵՐԵՆԻՑ ՓՈԽԱՌՅԱԼ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Ասորերենը արամեերենի բարբառներից մեկն է, որը մ.թ.ա. 2-րդ դ. դարձել է գրական լեզվի հիմք: Տարածված է եղել Միջագետքի հյուսիս-արևելքում: Ասորական սկզբնական գիրը՝ էստրանգելոն, որ ծագել է արամեականից, 5-րդ դարից հետո հանդես է եկել երկու տարատեսակով՝ արևմտյան կամ յակուբյան և արևելյան կամ մեստորյան:

Ասորական գրականության, առավելապես քրիստոնեական-դավանաբանական գրականության ծաղկման շրջանն ընդգրկում է 3-7-րդ դարերը: 7-րդ դարից սկսած՝ այն իր դիրքերը զիջում է արաբերենին: 13-րդ դարից միայն կրոնական ծիսակատարությունների լեզու է: 19-րդ դարի 40-ական թթ. կազմավորվել է ժամանակակից գրական ասորերենը:

Հայերենը երկար ժամանակ շփման մեջ է եղել ասորերենի հետ: Հայաստանում մինչև հայ գրերի գյուտը տարածված են եղել ասորատառ դպրոցներ, իսկ հետո նկատվել է ասորերենի գրական ազդեցությունը:

Հայերենի՝ ասորական փոխառություններին անդրադարձել են հայ լեզվաբաններից Հ.Աձառյանը, Գ.Ջահուկյանը, Լ.Հովհաննիսյանը, Ա.Փերիխանյանը և ուրիշներ:

Հ.Աձառյանը հայերենի վրա ասորական ազդեցությունը բաժանում է չորս շրջանի՝

1. նախնական շրջան, երբ ասորիները կազմում են Հայաստանի հարավային նորանվաճ գավառների ազգաբնակչության մեծամասնությունը և կամաց-կամաց ձուլվում են (մ. Ք. Ա դար),

2. քրիստոնեական քարոզչության շրջան, երբ հայ եկեղեցու պաշտոնական ու ծիսական լեզուն ասորերենն է (Գ-Դ դդ.),

3. մատենագրական շրջան, երբ Եդեսիո դպրոցը հյուրընկալում է հայ ուսանողներին և ասորական եկեղեցական գրականության կարևոր գործերը հայերենի են թարգմանվում (Դ - Ե դդ.),

4. անկման շրջան, երբ ասորիները, իրենց մեծությունն ու ազդեցությունը կորցրած, ապրում են հայոց հետ ազգային ու կրոնական մոտիկ բարեկամական հարաբերության մեջ՝ փնտրելով ու վայելելով մեր պաշտպանությունը (<ԼՊ, 1, 335):

Ըստ Աձառյանի՝ ասորերենից կատարված փոխառությունների ընդհանուր թիվը 209 բառ է, որոնցից 120-ը գործածական են հայերենի բարբառներում կամ արդի հայերենում: Գ.-Ջահուկյանը այդ բառացանկից առանձնացնում է *կապելայ, կոմս, մամոնայ, մափորոտն, սիւնհողոս, մարանաթայ* բառերը՝ գտնելով, որ այս բառերը ասորերենը իր հերթին փոխառել է հունարենից, այսինքն՝ այս բառերը միջնորդավորված փոխառություններ են:

Աձառյանի բառացանկի մեջ կրոնական տերմինահամակարգին են պատկանում *հետկյալ բառերը՝ աբեղայ, ադեն «եղեն», առնակ, ատեսարոն «4 ավետարան», բուտ «կրոնական տեսուչ», դերի «վանք», Իբրամէն «Գիրք մնացորդաց», խարամանի «դև», ծոմ, մարանաթայ «նզովք», մծղենայ «աղանդ», նածրացի «քրիստոնյա», շարապայ «հորթ կուռք», շուշփայ «մասունքի շոր», պրակսաւաթայք «Գործք Առաքելոց», սատանայ, սիդա «բուրվառ», սիւնհողոս «ժողով», սերովբէ, քահանայ, քաղդեայ (քաղեայ) «հմայող», քարոզ, քերովբէ, քուեայ, քուրմ (25 բառ) (<ԼՊ, 1, 336-342):*

Այս բառերին կարելի է ավելացնել *խորզ «քուրձ», քուսիթայ «կնգուղ», մամոնայ «սատանայ», մար «տէր»* բառերը:

Ջահուկյանը հայ-ասորական հարաբերությունները բաժանում է երկու շրջանի՝

1. հայ-ասորական էթնիկական փոխազդեցության փուլ. մ.թ.ա. 2-րդ դարից մ.թ. 2-րդ դար. այս փուլում հայերի և ասորիների շփումը տեղի է ունենում ինչպես աշխարհագրական հարևանության, այնպես էլ քաղաքական սերտ հարաբերությունների պայմաններում.

2. ասորական կրոնաքարոզչական և դպրոցական ազդեցության շրջան՝ մ.թ. 3-րդ դարից 4-րդ դդ.: Այս փուլում ասորիները, որպես քրիստոնեություն ընդունած ժողովուրդ, լայն քարոզչություն են սկսում Հայաստանում, իսկ հայերի՝ քրիստոնեություն ընդունելուց հետո ազդում հայերենի վրա ինչպես կրոնական-եկեղեցական բնագավառում (հայկական եկեղեցում ծիսական լեզուներ են եղել ասորերենը և հունարենը), այնպես էլ դպրոցական ուսուցման միջոցով (Ջահուկյան, 476):

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը (Ջահուկյան, 475-485) նախագրային շրջանից ասորերենից հայերենին անցած բառերի մեջ նշում է կրոնին և նախապաշարմունքին վերաբերող հետևյալ բառերը՝ *արեղայ, աղեն, խարամանի, ծոն, հեթանոս, մծղենայ, սատանայ, սրովբէ, քերովբէ, քարոզ, քահանայ, քուրմ, քուսիթայ, քաղդեայ, մաշկն «վրան, խորան»* (15 բառ):

Ջահուկյանը հնարավորինս առանձնացնում է վաղ արամեական և համեմատաբար ուշ շրջանի բուն ասորական փոխառությունները: Կրոնին վերաբերող վերոթվարկյալ բառերը բուն ասորական են. վաղ արամեական շրջանից կատարված փոխառություններ չեն արձանագրված:

Լ.Հովհաննիսյանի (Հովհաննիսյան, Գրաբարի բառապաշարը. 5-րդ դար, էջ 89-90) հինգերորդ դարից վկայված ասորական բառերի ցանկում (88 բառ) մենք առանձնացրել ենք

կրոնական բնույթի հետևյալ բառերը՝ խորզ, ծոմ, հեթանոս, սատանայ, սրովբէ (սերովբէ), քահանայ, քաղղեայ, քարոզ, քերովբէ, քուեայ «հմայական քար», քուրմ, քուսիթայ «կնգուղ» բառերը (12 բառ):

Այժմ ավելի հանգամանորեն անդրադառնանք այդ բառերին՝ նկատի ունենալով վերոհիշյալ դասակարգումները:

Աբեղայ - տե՛ս «Հայ եկեղեցու նվիրապետությանը վերաբերող տերմինների մասին» (էջ 225):

Աղեն (աղին) - ասորերեն՝ ʾēden ձևից, որ նշանակում էր «դրախտ, եդեն»: Ունենք *աղենաբուղիս*, *աղենային*, *աղենական* բառերը(ՆՀԲ): ՆՀԲ-ն աղեն և եդեն բառերը նույնն է համարում (ՆՀԲ, 1,4): Հայերենը Ս.Գրքի թարգմանության ժամանակ *եդեն*-ը գրաադարձել է հունարենից, որն էլ իր հերթին եբրայերեն ʾēden բառից է: Եբրայերեն բառը համապատասխանում է արաբերեն «ախորժելի կյանք, հաճույք» բառերին, դրա համար էլ Ս.Գրքում երբեմն *եդեն*-ը թարգմանված է «դրախտ փափկութեան»: Օր.՝ «Եւ առ Տէր Աստուած զմարդն զոր արար, եւ եդ զնա ի դրախտին փափկութեան գործել զնա եւ պահել» (Ծն. Բ.15): Աշխարհաբարում թարգմանվել է «բերկրության դրախտ»՝ «Տէր Աստուած իր ստեղծած մարդուն տեղավորեց բերկրության դրախտում, որպէսզի սա մշակի ու պահպանի այն» (Աստուածաշունչ, 1999):

Եդեն բառը «Բառարան Սուրբ գրոցում» բացատրվում է. «Անուն ասիական գաւառի յորում էր դրախտը» (ԲՍԳ, 151): Այս բացատրությանը տարբեր մեկնություններ են տրվել: *Եդեն* -ը, որ, ըստ Աստվածաշնչի, բերկրության վայր էր, գտնվում էր Արևելքում: Սրանից ելնելով՝ շատերը եդենը կամ դրախտը զե-

տեղում են Հայաստանում, մյուսները՝ այլ վայրերում¹⁸: Սակայն այդ հարցը այդպես էլ լուծված չէ:

Եղեն արմատը, ըստ ՆՀԲ-ի, նշանակում է «փափկութիւն. տեղի դրախտին և դրախտն» (ՆՀԲ, 646): Այս արմատից կազմված նշվում են *եղենաբուղիս* (եղենաբուլիս), *եղենածին*, *եղենական*, *եղենահիւս*, *եղենային*, *եղենատունկ* բառերը: Ըստ Մալխասյանցի՝ «1. փափկութեան դրախտը, որի մէջ ըստ կրօնական աւանդութեան նախաստեղծներն ապրում էին մինչև մեղանչելը, 2. փխր. վայելչութեան տեղ»:

Եղեն բառը «դրախտ» նշանակությամբ գործածվում է ժամանակակից հայերենում: Այն ոչ միայն կրոնական տերմինահամակարգին է պատկանում, այլև գործածվում է որպես համագործածական բառ:

Աղեն ասորերենից փոխառյալ բառը աշխարհաբարյան փուլում չի գործածվում. գրաբարում էլ նրա գործածությունը հաճախական չէ:

Առնակ - փոխառություն է ասորերեն *harnāgā* բառից, որ նշանակում էր «շնագայլ»: Բառը ՆՀԲ-ում վկայված չէ (հավանաբար կապված բառի՝ հեթանոսական կրոնին առնչվելու հետ):

Առնակ բառը բացատրվում է «երևակայական ոգի կամ չար դև, որ հոգիներն առնում է՝ գրող, կրող» (ՀԲԲ, 1, 230):

¹⁸ Այս մասին ուշագրավ տեղեկություններ է հայտնում Հ. Մարտիրոսյանը «Հայաստանը և աշխարհաբարման մասին հնագույն պատկերացումների ակունքները» հոդվածում (Աստվածաշնչական Հայաստան, Երևան, 2005, էջ 63) վկայակոչելով Եզեկ իելի մարգարեությունը (Եզեկիէլ, ԻԸ.13-16) և Ղևոնդ Ալիշանի վկայությունները (Ղ. Ալիշան, Հայաստան առաջ քան զլիներն Հայաստան, Վենետիկ, 1904, էջ 11). նա գտնում է, որ «...Եղենը Մեծ Հայքի տարածքն է»:

Ըստ Աճառյանի՝ *harnāgā* ասորերեն բառը հայերենում պիտի դառնար *հառնագ*, բայց «հայ բերանների մէջ հայաձև կերպարանք է ստացել» (ՀԱԲ, 1, 261):

Այս բառին և նրա ծագմանը անդրադարձել է Ղ.Ալիշանը «Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը» աշխատության մեջ: «Ոգեղեններ» գլխում նա գրում է. «Այն հին ժամանակներում, բացի քաջքերից ու նրանց նմաններից, հավանորեն կար առնակ կոչված հոգեհամ մի ոգի»: Նա բերում է օրինակը Պրոքորոնի գրվածքից, որտեղ Կինոպաս անունով կախարդը ասում է. «Առաքեն Առնակ չար ի տուն՝ յորումէ, և պահանջեն զհոգի նորա ի նմանէ» (Հին հավատք..., էջ 118-119): Ալիշանը եզրակացնում է, որ ինչպես *Գրող*-ը, որ տանում է հոգիները, այնպես էլ «Առնողն» է տանում հոգիները, և *առնակը* ու *գրողը* կամ *չար հրեշտակը* նույնանուն են: Ալիշանը բառի ծագումը կապում է «առնել» բայի հետ և *առնակ*-ը և *գրող*-ը համարում է հոմանիշներ:

Առնակ ամատից կազմված բառերը գործածվում են հայերենի բարբառներում՝ *առնակավոր* (կատաղի շուն, չար), *առնակային*, *առնակաշուն* (Վանի բարբառ):

Վանի բարբառում «առնակաշուն» բառի առկայությունը կասկածելի է դարձնում *առնակ* բառի ասորական ծագում ունենալը: Ավելի հավանական է թվում *առնել* բայի հիմք + *ակ* վերջածանցով կազմված կառույցը, այսինքն՝ առնող-տանող (չար ոգի):

Ատեսարոն – Այս բառը սխալ ընթերցման հետևանք է: Խոսքը վերաբերում է Տատիանոս Ասորու (մ.թ. 2-դ դ.) կազմած սուրբգրական առաջին համաբարբառին: Վերջինս ձեռնամուխ էր եղել չորս ավետարանների բնագրերը իրար հետ համեմատելու քննական աշխատանքին (փաստորեն ավետարանա-

կան համաբարբառ կազմելու առաջին փորձն էր): Հունալատինական աղբյուրներում Տատիանոսի կազմած այս բնագրին տրվում է diatessaron անունը, որը գալիս է հունարեն «τό διὰ τεσσάρων εὐαγγέλτων» քերականական արտահայտությունից, որը նշանակում է «աւետարան ի չորից», այսինքն՝ Ավետարան, որը կազմված է չորս Ավետարանների միջոցով: Ասորական աղբյուրներում ևս օգտագործվում է հունական ծագում ունեցող diatessaron բառը, բայց նրա բուն ասորական անվանումն է evangelion **da-měhallětu**¹⁹, որ նշանակում է «միախառնվածների (խառն բնագրերի) ավետարան, այսինքն՝ մի բնագիր, որի մեջ չորս ավետարանները միախառնված էին, համաբան ու համաբարբառ, և այս առումով էլ այս անվանումը հայացվել էր *համաբարբառ աւետարան* ձևով: Տատիանոսի կազմած այդ ավետարանի մեկնությունը գրել է Եփրեմ Խուրի Ասորին, որը 5-րդ դարում թարգմանվել է հայերեն և կրել «Մեկնութիւն Աւետարանի համաբարբառ, զոր արարեալ է Եփրեմի Խուրին Ասորւոյ» (տե՛ս Ս.Եփրեմի Մատենագրութիւնք, Խ.Բ, Վենետիկ, 1836): Հայ թարգմանիչը ասորերեն բառի բառակցքի d-ն համարել է նախամասնիկ և հանել այն: Այդտեղից էլ՝ *ատեսարոն* անվանումը: Բառի ճիշտ ձևը *դիատեսարոն* է:

Բուտ - փոխառություն է ասորերեն bud բառից՝ «եկեղեցու տեսուչ» նշանակությամբ: ՆՀԲ-ն այս բառի հետ նշում է նաև «էբուտ» ձևը՝ համարելով ռամկական: **Բուտ** բառը գործածված է Մխ.Գոշի Դատաստանագրքում (12-րդ դ.):

¹⁹ Այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս Ն.Ս.Անասյան, Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին», 1971, թիվ 11 և Յ. Էսապալեան, «Հանդէս ամսօրեայ», 1935, էջ 571-596:

ՀԱՃԱՌՅԱՆՐ, հղելով Ն.Մառին, նշում է, որ բառը յոթերորդ դարից է և 4 անգամ գործածված է Բագարանի արձանագրության մեջ, և արձանագրությունից պարզ է դառնում, որ այն հատուկ անուն է: Ասորերենում էլ այն հատուկ անուն է եղել, ինչպես հայերենում. այդպես էր կոչվում Գալիլայ և Դիմնակ առակների գրքերի ասորի թարգմանիչը (ՀԱԲ, 1, 487):

Դերի - ասորերեն *daira* «վանք» բառից է: Բառը պահպանված է որոշ բարբառներում՝ Ախալցխա, Կարին. ընդ որում բառը բարբառներում որոշակի իմաստային փոփոխության է ենթարկվել: Այն ստացել է «խաղերով ու պարերով ուխտագնացություն դեպի վանք», «գյուղական տոնախմբություն» իմաստները: Բառն ունի նաև « մի տեսակ պար» իմաստը (ՀԲԲ, 1, 507): *Դերի* բառը ՆՀԲ-ում վկայված է *Դերանիկ* ձևով, որ բացատրվում է «Տէրունի կամ համառօտեալն բառիս Անդրանիկ» (ՆՀԲ, 1, 610): Այս արմատից է *Դերենիկ* (Դերանիկ) հատուկ անունը՝ «Գրիգոր՝ անուանեալն դերանիկ, որ թարգմանի ուխտիւք խնդրեալ ի տեառնէ» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Իբրամէն - փոխառություն է ասորերեն *dibre-yōmin* բառից: Այդպես անվանում է Եփրեմ Ասորին «Մնացորդաց գիրքը»: Բառը չկա ՆՀԲ-ում: *Իբրամէն* բառի մասին որոշ տեղեկություններ է տալիս Հ.Վարդանյանը (ՀԱ, 1912, 546) : Անդրադառնալով Եփրեմ Ասորու հայերեն մեկնություններին՝ նա որոշ դիտարկումներ է անում: Նա գրում է. «Դիտողութիւն մըն ալ Իբրամէն ընթերցուածի մասին. ինչպէս եբրայական, նոյնպէս ասորի Ս.Գիրքը Մնացորդաց մատեանը կը կոչեն «Դիբրէեովմին» (*verba aut res gestae dierum*), մեր նոտրագրած իմաստով առած է Եփրեմի թարգմանիչը ասորի բառը. *ամէն* - ը ասորերեն *օր* -ի հոգնակին է անշուշտ, իսկ *իբր* -ը բնաւ իմաստ չունի, այս պատճառաւ թոյլ կու տամ ինծի ուղղագրութիւն մը

փորձել եւ *իբր*-ը ընթեռնուլ *դիբր*, որով կունենանք դպրութիւն *Դիբրամենու*, որ է բառական «վարումն ատուրց» (ընդգծումները մերն են – Ս.Պ.): Աձառյանը համամիտ է Վարդանյանի հետ և գտնում է, որ *իբրամէն* բառը պետք է ուղղել «դբրամէն կամ դիբրամէն» (ՀԱԲ, 2, 237):

Խարամանի - տե՛ս «Չարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ» (էջ 250):

Ծոմ - փոխառություն է ասորերեն *sōm* (*sōmā*) բառից, որ նշանակում է «օրական միայն մեկ անգամ ուտելով պահք»: Օր՝ «Ծոմ պահեցին, քուրճ ու ցնցոտի հագան, մոխիր ու հող վերցրին, ածեցին իրենց գլխին, պատառոտեցին օձիքները» (Ա Մակ.Գ. 47): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Պահք խիստ և անսուաղ՝ մի անգամ ձաշակելով յաւուրն, որ ի սուրբ գիրս հասարակօրէն թարգմանի ի մեզ պահք» (ՆՀԲ, 1, 1023): Այս արմատից են *ծոմել*, *ծոմանալ*, *ծոմական*, *ծոմապահք*, *ծոմապահութիւն*, *ծոմաջան* բառերը: Մալխասյանցի բառարանում արձանագրված է *ծոմբաց* բառը՝ «այն օրը, երբ դադարում են այլևս ծոմ պահել» (ՀԲԲ, 2, 348):

Ծոմ բառը Ս.Գրքի մեջ թարգմանված է *պահք*, միայն մեկ անգամ է գործածված *ծոմ* բառը (վերոնշյալ օրինակում):

Ներկայումս նույնացված *պահք* և *ծոմ* բառերը նախկինում տարբեր իմաստներ էին արտահայտում:

Ծոմ -ը նշանակում էր օրական մեկ անգամ ուտելով պաս պահել, իսկ *պահք*-ը՝ ընդհանրապես կերակուր չուտել: Հիմա պահքի ժամանակ թույլատրվում է գործածել բուսական ծագում ունեցող կերակուրներ:

Հեթանոս - ըստ Աձառյանի՝ ասորերեն *htnos* (*hetnos*) բառից է փոխառյալ՝ «օտարազգի» նշանակությամբ, որն էլ իր հերթին հունարեն *ἔθνος* «ժողովուրդ, ցեղ» բառից է: Ջահուկ-

յանը բառը գետեղել է ասորական փոխառությունների ցանկում (Ջահուկյան, 478) : ՆՀԲ-ն բառը փոխառություն է համարում հունարենից՝ լծորդելով *ազն* բառի հետ՝ հետևյալ բացատրությամբ. «Որ ոչն էր երբեմն յազգէ հրէից. օտարազգի, այլազգի. այլակրօն, անհաւատ, բարբարոս» (ՆՀԲ, 2, 80): Այս արմատից ՆՀԲ-ում հետևյալ բառերն են՝ *հեթանոսաբար, հեթանոսաբարոյ, հեթանոսական, հեթանոսամիտ, հեթանոսանալ, հեթանոսութիւն, հեթանոսօրեն*: Ըստ «Բառարան Սուրբ գրոցի»՝ «Հրեայք այս անունը կու տային այն ամենուն, որ ընդունած չէին Մովսիսի օրէնքը» (ԲՄԳ, 298): Այսպես, Պողոս առաքյալին անվանում էին «Առաքեալ հեթանոսաց», քանի որ նա հիմնականում հեթանոսներին քարոզեց՝ ի հակադրություն Պետրոսի և մյուս առաքյալների, որոնք քարոզեցին հրեաներին և անվանվեցին «Առաքեալք թլպատութեան»:

Բերենք օրինակներ՝ «Եւ զգաւիթն որ արտաքոյ տաճարին՝ թող զնա եւ մի չափեր, զի տուեալ է զնա հեթանոսաց» (Յովհ.ԺԱ 2): «Դատի զհեթանոսս եւ բազում առնէ զհարուածս, եւ խորտակեսցէ զգլուխս բազմաց յերկրի » (Սաղմ.ճԹ. 6): «Զգօրութիւն գործոց իւրոց պատմեաց ժողովրդեան իւրում, տալ նոցա զժառանգութիւն հեթանոսաց» (Սաղմ. ճԺ. 6):

Ավելի ուշ հայերը *հեթանոս* են անվանում ոչ քրիստոնյաներին, հատկապես կռապաշտոներին, օրինակ՝ *հեթանոս ազգեր, հեթանոսական շրջան*: Բառն ունի նաև փոխաբերական գործածություն՝ «բարբարոս, անօրեն» նշանակությամբ (հմմտ. հեթանոս մարդ): Ժամանակակից հայերենում *հեթանոս* արմատից կազմվել է «հեթանոսերգություն» բառը՝ «հայոց հին՝ մինչքրիստոնեական կյանքը, կենցաղը երգելը» (հմմտ. Դանիել Վարուժան, «Հեթանոս երգեր»):

Մամոնայ - տե՛ս «Չարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ» (էջ 254):

Մարանաթայ - Սա նզովքի բանաձև է, որ մեկ անգամ գործածված է Նոր Կտակարանում՝ «Եթե ոչ ոք սիրէ զտէր Յիսուս, եղիցի նզովեալ. մարանաթայ» (Ա Կոր. ԺԶ. 22): Բառի բացատրությունը ՀՀԲ-ում հետևյալն է. «է սա երկու բառ՝ խառն ի բարբառոյ եբրայեցոց և ասորոց. վասնզի ընթերցեալ լինի այսպէս. մարան աթայ, որ թարգմանի՝ տէր մեր գայ: Եւ զայս եբրայեցիք բազում անգամ ի գործ ածէին ի նզովելն կամ ի յանիծանելն զոք, որով դիտէին ասել. տէր եկեսցէ դատել և պատուհասել զքեզ» (ՀՀԲ, 1749): Ասորերեն mār-an-atā արտահայտությունը Աստվածաշնչի թարգմանության ժամանակ գրադարձվել է հայերեն: Հունարենում նույնպես պահպանվել է այդ անեծքի բանաձևը: ՆՀԲ-ի բացատրությունը համարյա համընկնում է ՀՀԲ-ի բացատրության հետ. այստեղ ավելացված է «մարանաթայ, այսինքն տէր գայ, մի անյոյս լինիք, և ըստ արժանեացն հատուցանէ» (ՆՀԲ, 2,217):

Մծղնեայ - ասորերեն mṣallāyāne բառից, «մեսաղեան» (աղոթական) կոչված քրիստոնեական աղանդ էր: Բառը ասորերեն (արամեերեն) seluta «աղոթող» արմատից է (ՀԱԲ, 3, 330): Փոխաբերական իմաստով նշանակում է «պիղծ, զազիր, զզվելի»: ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է «պիղծ, պղծագործ, փծագործ. որպէս պաւղիկեանք, բորբորիտք, թոնդրակեցիք, սողոմայեցիք» (ՆՀԲ, 2,284): Այս բառից են *մծղնէացի, մծղնի, մծղնագործութիւն, մծղնէութիւն* բառերը:

Մծղնությունը քրիստոնեական աղանդ էր, որ ծագել էր Միջագետքում, ապա տարածվել Ասորիքում, Եգիպտոսում, Հայաստանում 4-5-րդ դարերում: Այս աղանդը տարածվել է Հայաստանում և ընդգրկել ոչ միայն աշխարհականների, այլև

հոգևորականների շրջանակը: Աղանդի հետևորդները խիստ մարմնական պատիժների են ենթարկվել, ճակատներին աղվեսադրոշմ է խարանվել, երեխաներին հեռացրել են ծնողներից և հանձնել հոգևորականների խնամքին: Հայ մատենագրության մեջ նրանց մասին ուղղակի տեղեկություններ չկան, այլ նրանց մասին լուտանքներ են արձանագրված: Այսպես, Եզնիկ Կողբացին նրանց մասին գրում է. «Չամուսնութիւնն տուեալ յԱստուծոյ՝ պղծութիւն համարիցին, որպէս Մարկիոնն և Մանի մծղնեայք» (Եզնիկ, 287): Այսինքն՝ այս նախադասությունից պարզ է դառնում, որ *մծղնեությունը* ժխտում էր ամուսնությունը:

Մծղնեների գլխավոր շեղումը քրիստոնեությունից այն էր, որ նրանք արհամարհում և մերժում էին եկեղեցական խորհուրդներն ու առհասարակ եկեղեցական աստվածաշատությունը: Նրանց համար իսկական կրոնական խորհուրդը աղոթքն էր: Նրանց համար աղոթքը բավական էր բոլոր մեղքերից ազատվելու համար (այս մասին տե՛ս Օրմանյան, Ազգապատում, 1, 296): Նրանց մասին ահա թե ինչ է գրում «Կանոնագիրք հայոց»-ը. «....բազմանային որք յաճախէին ի գործս պղծութեան....և ոչ ոք էր, որ քաղէր զորոմն և սրբէր զգաղձն վնասակար, քանզի արմատացեալ էր սէզն և տարածանէր օր ըստ օրէ. լինէր հաճախումն մծղնէից և այլոց չարեաց՝ կնահանէից, պոռնկաց, գողոց, ամենայն խոտորնակ չարագործաց յաշխարհիս Հայոց, ի մէջ տանս Թորգոմայ, և լինէր սուգ և տրտմութիւն: Որք էին ի ժամանակին նախանձախնդիր վարդապետք, եպիսկոպոսք, երիցունք, որք ունէին զուխտ սրբութեան, պաշտոնեայք Քրիստոսի և մանկունք սրբոյ եկեղեցւոյ, այլև յուխտէ քահանայիցն ոչ գնային ըստ սրբութեան արդար ճանապարհին» (Կանոնագիրք հայոց, 1964, էջ 425-426): Ահա

այս հակաբարոյական արարքների համար *մծղնեություն* բառը ստացել է «պիղծ» իմաստը՝ կորցնելով իր սկզբնական «աղթող» իմաստը:

Հետագայում *մծղնեությունը* համեմտվել է թոնդրակյան աղանդի հետ:

Մծղնի (մծղնե) անունը ստացել է «հերձվածող, պիղծ» իմաստները: Հավանաբար, կարող ենք արձանագրել բառիմաստի շրջում:

Նածրացի - ասորերեն *nasrāyā* բառից է, որ նշանակում էր «քրիստոնյա»: ՆՀԲ-ն այս գլխաբառի բացատրությունը հղում է «նազարացի» և «նազովրեցի» բառերին, իսկ *նազովրեցի* բառի բացատրությունն էլ հղում է «ուխտաւոր» բառին: Վերջինս բացատրվում է. «Ուխտադիր. որպէս նազովրեցի. եբր.նազիր, նեծիր. որ և նուիրական. Սրբեալ. Աղօթական. Ընծայաբեր» (ՆՀԲ, 2, 543):

Նազովրեցի բառը Նոր Կտակարանում հանդիպում է Հովհաննեսի ավետարանում. «Գրեաց և տախտակ մի Պիղատոս, և եղ ի վերայ խաչին. և էր գրեալ. Յիսուս Նազովրեցի, Թագավոր հրէից» (Յովհ. ԺԹ 19): Հայերենում այն ստուգաբանվում է որպէս նազարեթցի: Ռուսերենում այս նախադասությունը այսպէս է. "Пилат же написал и надпись и поставил на кресте. Написано было Иисус Назорей, царь Иудейский" (Иоан. 19. 19): Նազարեթ տեղանունը բազմիցս գործածված է Նոր Կտակարանում և քաջ հայտնի էր մեր թարգմանիչներին, սակայն նրանք գործածել են *նազովրեցի* բառը: Այդպես է նաև ռուսերենում և հունարենում:

Նազովրեցի բառի մասին ուշագրավ տեղեկություններ է տալիս Կ. Դալլաքյանը: Նա իրավացիորեն գտնում է, որ *նազովր(եցի)* բառը համապատասխանում է հունարեն *նազարա-*

յոս և ռուսերեն՝ назорей բառերին և նշանակում է «նվիրաբերված Աստծուն»²⁰: Հեղինակը զուգահեռ է անցկացնում Հին Կտակարանից Սամփսոնին նվիրված հատվածի հետ, որտեղ հայերենում արձանագրված է *ուխտաւոր* բառը. «Զի ահա յղասցիս դու և ծնցիս որդի, և երկաթ մի ելցէ ի գլուխ նորա. զի ուխտաւոր Աստուծոյ եղիցի մանուկն անդստին յորովայնէ» (Դատ. ԺԳ. 5), ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ «Ибо вот, ты зачнешь и родишь сына, и бритва не каснется головы его, потому что от самого черва младенец сей будет назорей Божий» (Суд.13.5):

ՀՀԲ-ն «ուխտաւոր» բառի բացատրության մեջ գրում է. «Ըստ այսմ էին եւ ի հին օրէնս ոմանք ի բարեպաշտ արանց, որք ուխտիւք նուիրեալ զանձինս իւրեանց Տեառն հրաժարէին ի գինւոյ ... եւ ոչ սափրէին զգլուխս իւրեանց: Եւ ի սոցանէ ոմանք ընծայեալ լինէին մշտնջենաւոր ուխտիւ. որպիսի էր Սամուէլ եւ Սամփսոն» (ՀՀԲ, 853):

Ժամանակի ընթացքում, հավանաբար արտասանական մմանության հետևանքով, *նազովր(եցի)* բառի իմաստը փոխվել է և նույնացվել *նազարեթցի* բառի հետ: *Նազովրեցի* բառի արմատը համապատասխանում է *նազոր* բառին, ոչ թե Նազարեթ-ին: Այստեղից հետևում է, որ Պիղատոսի մեղադրանքի մեջ կարևորվում է ոչ թե Քրիստոսի որտեղացի լինելը, այլ նրա առաքելությունը: Աստվածաշունչ մատյանի հայ թարգմանիչները ճիշտ են թարգմանել բառը՝ նկատի ունենալով *ուխտաւոր* բառի *ուխտադիր*, *ընծայաբեր* իմաստները:

Շարապայ - ասորերեն *šarāpā* բառից՝ «աթար. կովի թրիք» նշանակությամբ: Այս բառը ունի միայն Երենիա Մեղրեցին (Մեղրեցի, 244): Բացատրվում է «որթայ պատկեր»: Սա

²⁰ Կ.Դալլաբյան, Նազովրեցի և հարակից հարցեր, ՊԲՀ, 2007, էջ 186-191:

անարգական արտահայտություն է ոսկե հորթի նկատմամբ, որին պաշտում էին եգիպտացիները և նրանց օրինակով՝ եբրայեցիները: Հիշենք անապատում հրեաների՝ հորթին աստվածացնելը: Թվում է՝ բառի նախնական իմաստը բոլորովին կապ չունի հորթի հետ: Բայց նկատի ունենալով քրիստոնյաների վերաբերմունքը հեթանոսության նկատմամբ՝ բառը կարող էր իմաստային փոփոխության ենթարկվել և ստանալ վիրավորական, անարգական երանգ:

Շուշփայ (շուշպայ)- ասորերեն šušēppā «զլխի ծածկոց, քող» բառից: Այս բառը հետագայում ստացել է «սկիհը մաքրելու շոր, սրբոց, մասունքների պատանք» իմաստները: ՆՀԲ-ն բացատրում է. «Մաքուր կտաւ որպէս սնդոն սուրբ սեղանոյ, և որպէս մաքրիչ սկիոյ. շուշփայք, որ են գօրփօրայքն»՝ «Առջեն զշիշս ծածկեալ պրիսմեղէն շուշփայիւքն» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Հայերենի մի քանի բարբառներում այս բառը ստացել է «սավան» իմաստը: Վանի բարբառում կա նաև «շուշփայել» բայը՝ «մասունքը, խաչը շուշփայի մեջ փաթաթել» և «շուշփացու» գոյականը՝ «կտոր, որից սկիհի համար շուշփայ են պատրաստում»:

Բառն ունի սահմանափակ գործածություն:

Պրակսաաթայք (պրակս աաթայք, պրակքսաաթայք)- ասորերեն prqstvā բառից, որը գրադարձված էր հունարեն πράξεις αὐτόν (prakseis auton), որը բացատրվում է «գործք նոցա. զանվաւերական պատմութիւնս առաքելոց արտաքոյ սուրբ գրոց» (ՆՀԲ, 2, 665): Հունարեն «գործք նոցա» կապակցությունը գրադարձվել է ասորերեն, ապա ասորական թարգմանության միջոցով անցել հայերենին: Այս կապակցությունը գործածված է Եվսեբիոս Կեսարացու «Պատմութիւն եկեղեց-

ւոյ»-ում: «Պրաքս աւաթեայքն, որ կոչի թէ Պօղոսի են, կարծիք երկնտութեան են վասն նոցա» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Մալխասյանցի բառարանում բառը բացատրվում է որպես «Հին և Նոր կտակարանների անվաւերական գրքեր» (ՀՀԲ, 4, 127):

Սատանայ (սատան) - տե՛ս «Չարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ» (էջ 243-246):

Սիդա - ՆՀԲ-ն չունի: Աճառյանը համարում է նորագյուտ բառ, որ գործածված է Ներսես Լամբրոնացու «Մեկնութիւն սրբոց երկոտասան մարգարէից»-ում (Պօլիս, 1825)՝ «Չի այրեցին նոքա զոսկերս թագաւորին Եղովմայեցւոց ի սիդա, այսինքն ի բուրվառ» (Ամովս. Բ.1): Այս բառը ասորերեն saidā (sidā) բառից է, որ Աստվածաշունչի գրաբարյան տեքստում հետևյալն է. «Այսպէս ասէ Տէր. Ի վերայ երից ամպարշտութեանցն Մովաբու, ու ի վերայ չորիցն՝ ոչ դարձայց ի նմանէն, փոխանակ զի այրեցին զոսկերս թագաւորացն Եղովմայոցւոց ի մոխրել» (Ամովս., Բ.1) (Աստուծաշունչ, Կ.Պօլիս, 1895): Աշխարհաբար թարգմանությամբ այդ հատվածը կլինի. «Այսպէս է ասում Տէրը. «Մովաբի երեք ամբարշտութիւնների, մանաւանդ չորրորդի համար ես պիտի պատժեմ նրանց, քանի որ նրանք այրեցին եղովմայեցիների թագաւորների ոսկ ըները, մինչև որ դրանք մոխիր դարձան» (Աստուծաշունչ, Ս.Էջմիածին, 1999):

Սիդա բառի «բուրվառ» նշանակությունը ահա թե ինչպես է բացատրում Հ.Աճառյանը. «Այս բառը (սիդա- Ս.Պ.) ասորերեն և եբրայերեն նշանակում է «կիր» և «այրեցին զոսկերս ի կիր» ասելով հասկացում է թէ «ոսկորները այնպէս այրեցին, որ կիր կամ մոխիր դարձրին»:Սակայն մեկնիչներից ոմանք «ի կիր» ասելով՝ հասկացել են, թէ ոսկորները կրի մէջ դնելով այրեցին: Անշուշտ այսպէս է հասկացել Լամբրոնացու աղբիւրն

էլ և ասորի և եբրայական բառը պահելով՝ գրել է «ի սիդա»։ մի ուրիշ մեկնիչ էլ այս բառը բացատրելով գրել է «ի բուռ վառ» (վառած կիր)։ որ յետոյ շփոթուելով դարձել է «ի բուրվառ», որով և ձևացել է սիդա «բուրվառ» անգոյ իմաստը» (ՀԱԲ, 4, 212)։ Բառը «սիթայ և սիդոս՝ բուրվառ» ձևով ունի երեմիա Մեղրեցին (Մեղրեցի, էջ 285)։

Այսինքն, կարող ենք ասել, որ *սիդա* բառի «բուրվառ» նշանակությունը կեղծ ստուգաբանության հետևանք է։

Սիւնհոդոս - ասորերեն sunhodos բառից փոխառյալ՝ «եկեղեցական մեծ ժողով» նշանակությամբ։ Ասորերեն բառն էլ փոխառված է հունարենից՝ σὺνοδος։ ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է. «Որպէս թէ ճանապարհակցութիւն. ուղեկցութիւն. ի միասին եկաւորութիւն. միաբանութիւն. համահաւաքումն. գումար. մանաւանդ ժողով (մեծ)» (ՆՀԲ, 2, 717)։ ՆՀԲ-ն և ՀՀԲ-ն բառը համարում են հունական փոխառություն, մինչդեռ Աձառյանը այն համարում է ասորական փոխառություն՝ *h* հազագի պատճառով, որ չկա հունարենում, բայց կա ասորերենում (ՀԱԲ, 4, 222)։ Ջահուկյանի ո՛չ հունական, ո՛չ էլ ասորական փոխառությունների ցանկերում այս բառը չկա։

Բերենք օրինակներ մեր մատենագրությունից։

«.... զի նա էր մայր եկեղեցիացն, և ի տեղի լեալ նախնեացն ժողովոց սիւնհոդոսին» (Բուզանդ, 63)։

«...և եղև ժողով եպիսկոպոսացն սիւնհոդոսին նահանգին Կեսարու առանց հայրապետին» (Բուզանդ, 191)։

Սինհոդոս բառը փոխառությամբ անցել է շատ լեզուների՝ լատ. *synodus*, գերմ. *Synode*, ռուս. синодъ: Վերոթվարկյալ լեզուները բառը փոխառել են հունարենից²¹:

Սինոդ-ը մի շարք ուղղափառ և բողոքական եկեղեցիներում բարձրաստիճան հոգևորականների ժողով է: Ռուսաստանում այն ստեղծվել է 1721-ին՝ որպես ռուս ուղղափառ եկեղեցու բարձրագույն մարմին՝ Սրբազան սինոդ: Արևելյան Հայաստանի՝ Ռուսաստանի տիրապետության տակ անցնելուց հետո (1828) ստեղծվել է Սուրբ Էջմիածնի սինոդ (1836թ.), որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսի նախագահությամբ կառավարում էր ռուսահայերի եկեղեցական-վարչական գործերը: Այն գոյատևել է մինչև 1917թ.:

Այս ընթացքում բառը երկրորդ անգամ է փոխառվել, այս անգամ՝ ռուսերենից:

Սրովբե (սերովբե, սրոբե, սերովբիմ, սերափիմ) - բառը ասորերեն *srāfē* բառից է՝ «առաջին կամ երկրորդ կարգի հրեշտակ» իմաստով: Ասորերեն բառն էլ վերցված է եբրայերեն *serāfim* բառից՝ «այրվող» նշանակությամբ: Այդ պատճառով է, որ մեր մատենագիրները հաճախ բերում են այդ բացատրությունը՝ «Սերովբեն անուն որ թարգմանի յեբրայեցուցն ի մերս, կիզիչ կամ ջեռուցիչ» (Տաթևացի, 566):

Այս արմատից կազմված բառերից են *սրովբեաբնակ*, *սրովբեազաւիթ*, *սրովբեազոչ*, *սրովբեազունար*, *սրովբեազունդ*, *սրովբեախումբ*, *սրովբեածածուկ*, *սրովբեական*, *սրովբեամաքուր*, *սրովբեանման*, *սրովբեանշան*, *սրովբեապահ*, *սրովբեապահակ*, *սրովբեաջոկ* *սրովբեասարաս* (*սրովբեանման*), *սրով-*

²¹ Այս մասին տե՛ս М.Фасмер, Этимологический словарь русского языка, Москва, т.3, 1987, стр.633. Христианство, Энциклопедический словарь, М., 1995, стр.573.

բէասարսափ, սրովբէասացիկ, սրովբէասպաս, սրովբէատես, սրովբէատիպ, սրովբէափակ :

Սրովբեն մովսեսական, հետո էլ քրիստոնեական կրոնի մեջ հրեշտակների առաջին դասի հրեշտակների անվանումն էր, որոնք ունեին վեց թև. «Նրա (Տիրոջ - Ս.Պ.) շուրջը սերովբեներ կային, որոնցից իւրաքանչիւրը վեց թև ուներ. երկուսով իրենց երեսներն էին ծածկում, երկուսով՝ իրենց ոտքերը և երկուսով էլ թռչում էին» (Ես. 2. 2) : «Ի հեբրայեցի լեզու՝ հրեղէն բերանք թարգմանին սրորէք» (ՆՀԲ) :

Սրովբէ բառը քերովբէ բառի ազդեցությամբ դարձել է սերովբէ, և վերջինս ավելի հաճախական գործածություն ունի :

Քահանայ - տես «Հայ եկեղեցու նվիրապետությանը վերաբերող տերմինների մասին» (էջ 223-226) :

Քաղդեայ (քաղեայ) - փոխառություն է ասորերեն xaldāyā բառից, որ նշանակում է «հմայող, գուշակ, աստղահմա մոգ» (ՀԱԲ, 4, 543) : Բառը ծագում է քաղդեացիների անվանումից : Քաղդեացիները ապրում էին Հարավային Միջագետքում, Եփրատից դեպի արևելք, ինչպես նաև Բաբելոնում : Նրանք հայտնի էին իրենց աստղագուշակությամբ ու մոգությամբ : Նույնիսկ հույները և շրջապատի մյուս ազգերը նրանցից էին սովորել աստղագուշակություն և մոգություն : Բառի առաջնային նշանակությունը հենց «քաղդեացի» է», ավելի ուշ, բառիմաստի նեղացման հետ կապված, այն ձեռք է բերել «աստղահմա» իմաստը : Օր.՝ «Կոչեցէք զգէտս և զմոգս և զկախարդս և զքաղդեայս՝ պատմել թագաւորին զերազ իւր : Ստին առաջի իմ գէտք, և մոգք, և իղձք, և քաղդեայք» (Դան. Բ. 2) :

Այս արմատից էր քաղդէութիւն «ուսումն և աղանդ քաղդէից» և քաղդէաղանդ «ունող զաղանդն քաղդէից կամ քո-

դէից» բառերը (ՆՀԲ, 2, 971): Բառը հետագայում դուրս է եկել գործածությունից:

Քարոզ - փոխառություն ասորերեն *kārōzā* բառից՝ «մունետիկ, բարձրաձայն աղաղակող կամ հայտարարող» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 4, 563): Ըստ ՆՀԲ -ի՝ բառը բազմիմաստ էր և ուներ հետևյալ իմաստները՝ «երաժիշտ, նուագածու», «բան սարկաւազի ի ժամասացութեան իբր ազդարարողի», «ներբողեան, գանձ տօնից, երգ», «վարդապետութիւն. բացատրութիւն և ազդումն, յայտարարութիւն»: Վերջին իմաստի համար նշվում է՝ «ռամկօրեն քարոզ ասի՝ քարոզութիւն և ծառ վարդապետական, ըստ այսմ՝ ի յետին գիրս գրի՝ Եփրեմի քարոզ, քարոզ Վարդանայ» (ՆՀԲ, 2, 999):

Բերենք օրինակ՝ «Կրթեաց քարոզովքն և մարգարէիւք իբրև կաթամբ» (Եզնիկ, 231):

Քարոզը քրիստոնական հավատի տարածման, կրոնախրատական պատվիրանների հրապարակային ուսուցումն է: Վաղքրիստոնեական շրջանում **քարոզ** ասելով հասկացել են նաև քրիստոնյաներին հղված թղթերը, իսկ ավելի ուշ՝ ծառերը: **Քարոզ**-ը տարբերվում է ծառերից ու թղթերից նրանով, որ այստեղ կարևորվում է ոչ այնքան կրոնադավանաբանական հարցերի արծարծումը, որքան այն ժողովրդին հասկանալի դարձնելն ու քրիստոնեական գիտակցության ամրապնդելը, ինչպես նաև եղել է հեթանոսության դեմ մղվող պայքարում հիմնական զենքը: Քրիստոնեության ընդունումից հետո հետագա մի քանի դարերը հռչակվել են իրենց կենդանի քարոզխոսությամբ ընդդեմ հեթանոսության ու զանազան աղանդների:

Քարոզ-ը հիմնվում է Աստվածաշնչի, մասնավորապես Նոր կտակարանի վրա: Այսպես, Քրիստոսը առաքյալներին պատվիրում է քարոզելով սովորեցնել նոր կրոնը. «Եւ ասէ զնոսա,

երթայք յաշխարհ ամենայն, եւ քարոզեցէք զաւետարանն ամենայն արարածոց» (Մարկ.Ժ2.15): Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում *քարոզել-ը* և *ավետարանել-ը* նույնացվել են, սակայն ավելի ուշ դրանք իմաստային տարբերակման են ենթարկվել. *ավետարանել-ը* նշանակում է «ավետարանը քարոզել», իսկ *քարոզել-ը* փոխել է իր գործառական նշանակությունը. այն ունի «բանավոր կամ գրավոր որևէ գաղափար տարածել» իմաստը: *Քարոզը*, ըստ Սուրբ գրքի, պետք է ասվի բարձր տեղից. «Եւ ի գլուխս պարսպաց քարոզի, եւ առ դրունս հզօրաց յաճախէ, և ի դրունս քաղաքաց համարձակեալ խօսի» (Առակ. 1.21): Այն պետք է լինի հրապարակային. «Եւ տեսեալ զժողովուրդսն՝ ել ի լեռն. եւ իբրեւ նստաւ անդ, մատեան առնա աշակերտք նորա. եւ բացեալ զքերանն իւր ուսուցանէր զնոսա եւ ասեր.» (Մատթ. Ե. 5-12): *Քարոզը*, նվիրված լինելով սուրբգրային որևէ ընթերցվածի, անդրադառնում է նաև տվյալ ժամանակի հարցերին, այն ուղղված է տվյալ ժամանակի ունկնդիրին, այդ պատճառով էլ ձեռք է բերում արդիական հնչելություն և տարբեր նրբերանգներ:

Քարոզը նաև եկեղեցական մատենագրության ժանր է: Հայերենում հայտնի է նաև *ճառ* անվանումով: Այն ունեցել է աստվածաբանական, բարոյադաստիարակչական, խրատական, ջատագովական բնույթ: Հայկական քարոզգրությունն սկսվել է հինգերորդ դարից: Քարոզներից կազմվել են ժողովածուներ՝ քարոզգրքեր: Առաջին քարոզգրքեր են համարվում Գրիգոր Լուսավորչին վերագրվող «Յաճախապատում ճառք»-ը և Հովհաննես Մանդակունուն վերագրվող «Ճառք»-ը (այս մասին ավելի մանրամասն տե՛ս *ՔՀ հանրագիտարան*, էջ 1055):

Քարոզ բառով արտահայտվում է հայ հոգևոր երաժշտության ժանրերից մեկը: Այն ունի իր տարատեսակները՝ 1.հա-

մընդհանուր քրիստոնյա եկեղեցիների համար իբրև ժամերգության մեջ կատարվող ասերգ, առհասարակ ժամերգության ընթացքում կատարվող բոլոր մասերը (օրինակ՝ պատարագի քարոզը) և 2. հայ հոգևոր երգաստեղծության հնագույն տեսակներից (նմուշները տեղադրված են ժամագրքում), որը, ի տարբերություն համընդհանուր քրիստոնեական ծեսի վրա հիմնված Պատարագի քարոզի, կրում է հեղինակային ստեղծագործության կնիքը (հայտնի են Ս.Պարթևի, Հ.Մանդակունու անունով հասած ժամագրքային քարոզները): Գ.Նարեկացու և Ն.Շնորհալիի գանձերը ձեռագրերում ունեն «Քարոզ» վերնագիրը:

Քարոզ բառով կազմված դարձվածքներից են *քարոզ կարդալ* (գլխին քարոզ կարդալ), *քարոզ տալ* (որևէ գաղափարի օգտին խոսել, համոզել):

Քերովբե (քերով, քերոբ, քրովբե, քերուբ, քրոբիմ, քերովբիմ) - ասորերեն *krōwā* բառից փոխառյալ, որն էլ եբրայերեն *krūb* «քերովբե» բառից է փոխառյալ: Նշանակում է «սերովբեների յաջորդ կարգի հրեշտակները» (ՀԱԲ, 4, 573): Փոխառությամբ անցել է քրիստոնյա շատ ժողովուրդների՝ լատ. *cherub*, *cherubim*, ֆրանս. *chérubin*: ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «վերին դաս զուարթնոց զկնի Սրովբեից, քառակերպեան երևել ի տեսիլս, և քառաթև և բազմաչեայ հրացայտ. և նկար կամ քանդակդրուագաց նոցա ի նոյն նմանութիւն. ասի և զբանասարկուին, որ երբեմն զլուխ էր հրեշտակաց» (ՆՀԲ, 2, 1004): Այսինքն՝ այս անվանումը տրվել է նաև սատանային (բանասարկուին), որ ժամանակին հրեշտակների դասին էր պատկանում: Քերովբեները Հին կտակարանում մարդկային կերպարանքով հրեշտակներ էին, որոնք ունեին թևեր և բազմաչա էին. նրանք կատարում էին Աստծու բոլոր հրամանները

և օրինում նրան: Քրիստոնեական եկեղեցին նրանց դասում է հրեշտակների ինը դասի բարձրագույն տեղում: Նրանք միշտ հիշվում են սերովբեների հետ: Ըստ Հին Կտակարանի՝ քերովբեն տեսիլքում երևացել է Եզեկիել մարգարեին մարդու, եզան, առյուծի և արծվի կերպարանքով: Քերովբեների պատկերը հրեաները հավանաբար վերցրել էին միևնույն քանդակներից, որոնք պատկերում էին թևավոր առյուծներ և մարդու գլխով եզներ:

Բերենք օրինակներ. «Եւ ելին փառքն Տեառն ի միջնօդոյ տաճարին, եւ նստան ի վերայ Քերովբէիցն: Եւ ամբարձին քերովբէքն զթեւս իւրեանց, եւ վերացան (Եզեկ. Ժ.1 8-19): «Եւ յայտնեաց քեզ անտի, եւ խօսեցայց ընդ քեզ ի վերուստ ի քաւութենէ անտի, ի միջոյ երկուց քերոբէիցն, որ իցեն ի վերայ տապանակին վկայութեան...» (Եւ.ԻԵ,22):

Բառիմաստի նեղացմամբ *քերովբէ* բառից առաջացել է *Քերոբ* անձնանունը:

Քուեայ - (քուէ,քայ, քեայ, քայ)- այս բառը հայերենը փոխառել է արամեերեն *kuwyā* բառից, որն էլ իր հերթին հունարեն *κυβεια* «խորանարդ, վէգ» բառից է (ՀԱԲ, 4, 590): Իր նախնական իմաստով բառն ունեցել է «կախարդի հմայական քար», ապա «խաղալու վէգ» և «խորանարդ» նշանակությունները, որից՝ *քուէհարցութիւն* և *քուէական* բառերը: ՆՀԲ-ում բառի բացատրությունը հետևյալն է. «նշանակ բախտի կամ ընտրութեան.վիճակ և խիճ կամ քար վասն խաղալոյ» (ՆՀԲ,2, 1011): Օրինակներ՝ «Եւ զգինի եւ զարբեցութիւն ընկալաւ սիրտ ժողովրդեան իմոյ: Ի քուէայս հարցանէին, եւ գաւազանօք նորա պատմէին նմա» (Ովս.Դ.12): «Թերևս ճանաչել կաւասցուք զդիւթ քուէիցն զկախարդն» (Բուզանդ, 214): «Եւ

ինքն անցեալ ըստ ուղին՝ իջանէր ի հմայս քաղդէութեան, զքուէս հարցանէր» (Բուզանդ, 213):

Հետագայում բառը ենթարկվել է իմաստափոխության: Նրա առաջնային իմաստը դարձել է «քվեարկության ժամանակ հոգուտ կամ ի վնաս մեկի տրված ձայն», «որևէ առարկա (թերթիկ, առարկա), որով քվեարկում են»:

Քվե բառի այս իմաստափոխությունն ունի իր հիմքը. Հին Հունաստանում ընդունված էր ընտրություններն անցկացնել հրապարակային ձևով. դրվում էր երկու տակառ, որոնց մեջ ընտրողները գցում էին սև կամ սպիտակ *խիժ-քվե* (դրանք հավանաբար ունեցել են խորանարդի ձև), այսինքն՝ քվեարկում էին: Իհարկե, հետագայում *խիժ-քվեով* չէին քվեարկում, սակայն մնացել են *սև քվե* և *սպիտակ քվե* կապակցությունները՝ «դեն» կամ «կողմ» նշանակություններով:

Քուրմ - ասորերեն kūrā բառից փոխառյալ՝ «քահանա» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 4,596): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «չքահանայ՝ պաշտօնեայ կռոց» (ՆՀԲ,2,1013): Օրինակ՝ «... որք էին տոհմք եւ ազգք աշխարհակերք ժանտագործք քրմացն» (Բուզանդ, 6):

Բառն ավելի ուշ ձեռք է բերել փոխաբերական իմաստ՝ «որևէ բանի անձնուրացորեն նվիրված անձ»:

Գ Լ ՈՒ Խ Ե Ր Ր ՈՐ Դ

ԵՐՐԱՅԱԿԱՆ ՓՈԽԱՌՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

Երբայերենը հին հրեաների լեզուն է, որը պատկանում է սեմա-քամյան ընտանիքի սեմական ճյուղի քանանական խմբին: Մ.թ.ա. 2-1-ին հազարամյակներում երբայերենով խոսել են Պաղեստինի հրեաները: Հնագույն հուշարձանը Հին կտակարանն է, որի տեքստերի մի մասը պատկանում է մ.թ.ա. 13-12-րդ դարերին: Գրավոր աղբյուրները, արձանագրությունները մ.թ.ա. 9-րդ դարից են:

Աձառյանը գրում է. «Բայց երբայեցիք, ինչքան էլ փոքրիկ ու աննշան մի ժողովուրդ, որ քաղաքական ոչ մի մեծություն չկազմեցին և որևէ ազդեցություն չունեցան ուրիշ ժողովուրդների վրա, այնուամենայնիվ գրական ու կրոնական տեսակետով շատ մեծ ազդեցություն ունեցան աշխարհիս մեծագույն մասի վրա: Հին կտակարանը իբրև սրբազան մատյան ընդունվելով նախ քրիստոնեության, ապա և մահմեդականության մեջ, թարգմանվեց ամեն լեզվի և բազմաթիվ երբայեցերեն բառեր նրա միջոցով մուտք գործեցին բոլոր քրիստոնյա, մասնաբան և մահմեդական ազգերի լեզուների մեջ» (ՀԼՊ, 2, 55):

Ըստ Աձառյանի՝ հայերենի մեջ Ս.Գրքի և երբայական գրականության միջոցով մտած բառերի քանակը 138 է (ՀԼՊ, 2, 55): Հայերենին անցած երբայական փոխառություններից մենք առանձնացրել ենք կրոնին վերաբերող 27 բառ (Աձառ-

յանը «Եբրայական փոխառությունները հայերենում» գլխում
իմաստային խմբերը չի առանձնացնում):

Այդ բառերն են՝

ադոնա - աստված

ազազայել - չար ոգի

ալելու(իա)

ահիահ - Եհովա

ամէն

ամոն - վարդապետ

բամա - զոհի սեղան

բելիար - սատանա

բէեղզեբուղ - սատանայապետ

գեհեն - դժոխք

դաբիր - սրբություն սրբոց

եդեն - դրախտ

ելովա, ելեյի - աստված

Էլ - աստված

թերափին - կուռք

թուրէ - Գիրք օրինաց

կադէս - սուրբ

կորբան - տաճարին նվեր

Մեսիա

յահ - աստված

նեսար - չար դև

ովսաննայ - օրհնություն

պասքա - զատիկ

ռաբբի, ռաբբունի - վարդապետ

սադա - ամենակարող

սատան, սատանա

սէրսէրիմ - երգ երգոց

քովմարիմ - քուրմ

Այս բառերից ազագայէլ (*ազագէլ*), բելիար, բէղզերուղ, սատան(*ա*) բառերի մասին կ'իտսվի «Չարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ» (էջ 246-258), իսկ եղեմ բառի մասին՝ «Ասորերենից փոխառյալ կրոնական տերմիններ» գլխում (էջ 48-49):

Ինչպէս գիտենք, հայերեն Աստվածաշունչը թարգմանվել է հունարենից. հունարեն Աստվածաշնչին են անցել եբրայական բառեր, որոնք կ'ամ կրոնական բառեր են, կ'ամ էլ հույն թարգմանիչների կողմից չհասկացված բառեր: Հայ թարգմանիչները հաճախ նույնությամբ վերցրել են եբրայական բառերը:

Վ.Առաքելյանը այդ կապակցությամբ գրում է. «Բացի կրոնական, եկեղեցական հատկանշական բառերից մնացածը փոխ է առնվել առանց հասկացվելու: Եկեղեցական բառերն են, որ մասամբ ժողովրդականացել և գրական ու բանավոր խոսքի միջոցով ընդհանրացել են (Վ.Առաքելյան, Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Ե., 1984, 220):

Անդրադառնա՞նք հունարենի կ'ամ ասորերենի միջնորդությամբ եբրայերենից հայերենին անցած բառերին:

Ադոնա (ադովնա, ադոնայի, ադովնայի) - եբր. *adōn* «Տէ՛ր իմ» ձևից: Այս բառը հայերենում հունարեն գրադարձությունից է առաջացել: «Ադովնայի և ահիահ զաստուծոյ անունն նշանակեն» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Գործածել է Գ.Նարեկացին՝ «.....զի՞նչ պարտ իցէ ըստ արքունական հրամանիդ Կենաց կանոնիդ ասել՝ Ադոնայի Տէր» (Նար., 90):

Ալէլու- եբր. *Halelu Ya'h* «գովեցէք, փառաբանեցէք զԱստուած» արտահայտությունից (ՀԱԲ, 1, 92): ՆՀԲ-ն տալիս է նաև *աղէղու* տարբերակը: Բառը բացատրվում է «ալէլուիա երգն, նուագ փառաբանութեան, օրհնութիւն աստուծոյ» (ՆՀԲ, 1, 13): Օրինակներ՝ «Ալէլուն նշանակեաց պատրաստ գտանել», «Ձի սմա վայելեն սաղմոսք և օրհնութիւնք, ալէլուք և երգք հոգևորք» (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Քրիստոնեական եկեղեցիներում *ալէլու(իա)ն* գովաբանական խոսք է, որ կատարվում է ժամերգության ժամանակ: Կա *մնջալէլուիա* բառը՝ *մունջ ալէլուիա*. հին սովորության համաձայն՝ դեկտեմբերի 31-ի գիշերը մարդիկ միմյանց էին այցելում, ալէլուիա (ավետիս) էին տալիս, երդիկից կախում էին տոպրակ կամ գուլպա՝ լուռ, մունջ մնալով, իսկ տնեցիները տոպրակի մեջ ուտելիք կամ նվերներ էին դնում, իսկ կախողը վերցնում էր: Ժողովուրդը այս սովորությունը անվանում է *գետեկախ*:

Ահիահ - եբր. *Ehyeh* «եհովա, աստված»: Բառը հայերենին է անցել հունարենից գրադարձության միջոցով: Օրինակը Հովհան Ոսկեբերանից է՝ «Ձջորեքգրեանն դնէ ահիահ, զի չորեքգրեանն և աղովմայի և ահիահ զԱստուծոյ անունն նշանակեն եբրայեցերեն» (ՆՀԲ, 1, 30): Օրինակը նույնն է *ադոնա* բառի հետ:

Ամեն - եբր. *āmēn* «ստույգ, ճշմարիտ, այդպէս եղիցի» ձևից (ՀԱԲ, 1, 157):

Հին հայերենում գործածվել է նաև որպես գոյական «ճշմարտություն» իմաստով՝ «Այսպէս ասէ ամենն» (Յայտ. Գ. 14), աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Այսպէս է ասում Ամենը՝ հաւատարիմ ու ճշմարիտ վկան՝ Աստծու արարածների Սկիզբը», ռուսերենում՝ „...так говорит Аминь, свидетель верный и истинный, начало создания Божия„ (Откр. 3. 14):

Ամեն բառը նախադասության վերջում դրվելով՝ նշանակում էր «ա՛յո, այդպես է և թող այդպես լինի»:

«Ամէն, ամէն ասեմ» արտահայտությունը 77 անգամ գործածված է Ավետարանում:

Երբեմն էլ բառը հայերեն թարգմանված է «եղիցի»՝ «Եւ մտցէ ջուրս նզովեալ յորովայն քո, ուռուցանել զմէջ քո եւ քակել զբարձս քո. եւ ասասցէ կինն. Եղիցի, եղիցի (Թիւք. Ե. 22):

Հրեաները հասարակական աղոթքից, մաղթանքից կամ անեծքից հետո միաբերան գոչում էին «ամէն», այսինքն՝ «ձշմարիտ է, թող այդպես լինի»: Քրիստոնյաները այս սովորությունը վերցրել են հրեաներից: Ամէն բառը փոխառության միջոցով տարածվել է բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների մեջ:

Եկեղեցիներում կար առանձին պաշտոնյա, որ աղոթքը վերջանալուց հետո շարժում էր թաշկինակը, և ամբողջ ժողովուրդը կանչում էր՝ *ամէն*: Երբեմն այդ ձայնը այնքան բարձր էր լինում, որ եկեղեցին դղրդում էր, և անկարգություններից խուսափելու համար աստիճանաբար վերացվեց այդ սովորությունը, և որոշվեց որ «սարկավազը միայն «ամէն» ասի» (տե՛ս Գ. Աւետիքեան, Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ, ի Վենետիկ, ի վաճառ. Դազարու, 1806, Ա, էջ 961):

Օրինակներ բերենք Աստվածաշնչից՝ «Օրհնեալ տէր Աստուած Իսրայէլի յաւիտենից մինչև յաւիտեանս. ամէն» (Ա Մն. ԺԶ. 36): «Շնորհք Տեառն մերոյ Յիսուսի Քրիստոսի եւ սէրն Աստուծոյ և հաղորդութիւն Հոգւոյն Սրբոյ ընդ ձեզ ամենեսին: Ամէն» (Բ Կորնթ. ԺԳ. 13), Նարեկացուց՝ «Այո՛, ամէն, ալէլուիա» (Նար., 250):

Ամէն բառը հայերենում, բացի աղոթքների վերջում իբրև հաստատումն ասվածի, ունի նաև այլ իմաստներ՝ «հին գրքե-

րի վերջում՝ որևէ փառաբանական խոսքից հետո՝ իբրև հաստատություն կամ կնիք ասվածի և իբրև նշան գրվածքի ավարտման», ինչպես՝ «Խորենացու Ողբը վերջանում է *ամէնով*. սա մի նշան է, որ Պատմութիւնը ամբողջ է հասել մեր ձեռքը և չի ունեցել Չորրորդ գիրք» (ՀԲԲ, 1, 67): Բառն ունի բարենադրության կամ հավանության իմաստ, որ մեկի ասածը կամ ցանկությունը կատարվի՝ «Չարը խափանի, բարին հաղթանակի: - Ամէն»:

Ամէն (ամեն) կրոնական տերմինը համանունական շարք է կազմում «բոլոր» նշանակությամբ հ.-ե. ծագման *ամէն (ամեն)* բառի հետ:

Ամոն - այս բառը եբր. *āmōn* «վարպետ» բառն է, ըստ այսմ «ամոն եկեղեցւոյ» նշանակում է «վարդապետ եկեղեցւոյ» (ՀԱԲ, 1, 160): Ստուգաբանությունը Աճառյանինն է: ՆՀԲ-ն չունի:

Մեկ անգամ գործածել է Կարապետ Սասնեցին (12-րդ դար)՝ իբրև մակդիր ս. Մեսրոպի (Ներբողեան յաղագս վարուց և մահուան Ս.Մեսրոբայ)՝ «Ի ամոն եկեղեցւոյ» (նույն տեղում):

Բամա - եբր. *ḇāmā* բառն է՝ «զոհի բարձր սեղան, բեմ, բարձունք» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 1, 400), որ հայերենը գրադարձել է հունարենից: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «բեմ»: Բառը գործածված է Հին Կտակարանում. «Պատասխանի ետ Սամուէլ եւ ասէ ցՍաւուղ. ես ինքնին իսկ եմ, ել առաջի իմ ի Բամա, եւ կերիցես ընդ իս այսօր...» (Ա Թագ. Թ. 19): Բառը հունարեն թարգմանության մեջ գործածված է իբրև հատուկ անուն, հայերենում նույնպես:

Գեհեն - եբր. *gēi-hinnon* ձևից (ՀԱԲ, 1, 532): Եբրայերենում այն պարզապես կոչվում էր «Հիննոմի ձոր», որ Երուսաղեմի պարիսպների մոտ մի զբոսավայր էր, ուր հրեաները

տաճար շինեցին և մարդագոհ հաստատեցին: Յովսիա թագավորը կործանեց այն և քաղաքի աղտեղությունները այնտեղ տարավ, որպեսզի գարշանք առաջացնի ժողովրդի մոտ: Հետագայում բառիմաստի փոփոխությամբ այդ տեղը ստացավ «դժոխք» նշանակությունը: ՆՀԲ-ն այդպես էլ բացատրում է. «վիհ ենոմայ, կամ ձոր տրտմութեան, ուր իսրայէլացիք զորդիս իւեանց ընդ հուր անցուցանէին, ուստի ի Նոր կտակարան վարի որպէս Հնոց անշէջ, այն է դժոխք (ՆՀԲ, 1, 534): Հայերենում բառը հոմանիշ է *դժոխք* բառին: Այս արմատից հայերենում կազմվել են *գեհենաբորբոք, գեհենազարդ, գեհենաժառանգ, գեհենական, գեհենակից, գեհենահոտ* բառերը:

Դաբիր - եբր. *dəbir* «սրբութիւն սրբոցի ներսի սենեակը» (ՀԱԲ, 1, 609): Հայերեն բառը հունարեն գրադարձությունից է: Օրինակն Աստվածաշնչից է՝ «Եւ ած զորմովք տանն շուրջանակի պատուարս՝ առ որմովք տանն շուրջանակի տաճարին եւ դաբիրայն» (Բ Թագ. 2. 5): Բառը ժամանակակից հայերենում ստացել է փոխաբերական իմաստ՝ «սրբավայր, սուրբ խորան» նշանակությամբ: Գործածվում է բանաստեղծական մասնաշերտում՝

Կուզեմ որ դադրին ձայներն այս պատիր,

ու նեկտարիդ դողն ընպեմ ես անհագ.

կուզեմ որ մեռնին տիվ ու ժամանակ՝

ու դաբիրներուդ իյնամ ծնրադիր» (Մ.Մեծարենց, Չմրան պարզ գիշեր, Երկերի ժողովածու, Հայպետհրատ, 1956):

Եդեմ- տե՛ս էջ 48-49:

Ելովա - եբր. *elōha* «Աստուած» բառից (ՀԱԲ, 2, 11): Հայերենին անցել է հունարեն գրադարձությամբ: Նույնն է արաբ. **Allah** բառի հետ: «Աստված» է նշանակում մաս եբր.

Էլ (Էլոհիմ -աստվածներ) բառը: Նոր կտակարանի Մաթթեոսի և Մարկոսի ավետարաններում բերվում է օտարալեզու «Էլի, Էլի, լա՛մա սաբաքթանի» (Մտթ. ԻԷ. 46, Մրկ. ԺԵ. 34) նախադասությունը, որի հայերեն համարժեքն է «Աստուած իմ, Աստուած իմ, ընդե՞ր թողեր զիս»: Էլի նշանակում է «Աստուած իմ»:

Թերափ (Թերափիմ) - եբր. *tərafim* ձևից. նշանակում էր «կուռք, մանավանդ առ տնին» (ՆՀԲ, 1, 807): Հրեաները կարծում էին, որ այս կուռքը տանը բախտավորություն է բերում և նրանից հարցումներ էին կատարում: Օրինակներ Աստվածաշնչից՝ «Եւ տուն Միքայի՝ նմա տուն Աստուծոյ. եւ արար եւփուդ եւ թերափ» (Դատ. ԺԵ. 5), «Եւ ելին հնգեքին արքն որ երթեալ էին լրտեսել զերկիրն, յարձակեցան եւ առին զդռօշեալն, եւ զեփուդ, եւ զթերափ, եւ զձուլածոյ» (Դատ. ԺԸ. 17):

Թուրե - եբր. *tōrā* բառն է՝ «Գիրք օրինաց Մովսէսի»:

Կադէս - եբր. *qādēš* «սուրբ» բառն է (ՀԱԲ, 2, 478): ՆՀԲ -ն չունի: Բառը Սաղմոսներում գործածված է որպէս հատուկ անուն՝ «Ձայն Տեառն շարժէ զանապատն և խռովեցուցանէ Տէր զանապատն Կադէս» (Սղ. ԻԸ. 8): Նույնն է նաև ռուսերենում՝ «Глас Господа потрясает пустыню; Господь потрясает пустыню Кадес»:

Բառը հայերենին է անցել հունարեն գրադարձությունից:

Կորբան - եբր. *qārbān* «մատաղ, զոհ առ Աստուած՝ շնչաւոր կամ անշունչ բաներով, ձօն» (ՀԱԲ, 2, 646): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «պատարագ Աստուծոյ, նուէր, ընծայ»: Ունի նաև այլ՝ «զանձանակ ի պէտս տաճարին» իմաստը (ՆՀԲ, 1, 1119): Օրինակներ՝ «Եթէ ասիցէ ոք ցհայր կամ ցմայր, Կորբան, որ է պատարագ, զոր յինէն օգտեսցիս» (Մարկ. է. 11), «Իսկ քահանայապետիցն առեալ զարծաթն՝ ասեն, Ոչ է արժան ընդունել զայդ

ի կորբանն, քանզի գինք արեան են» (Մտթ. ԻԷ. 6): Բառը Աստվածաշնչի թարգմանության շնորհիվ տարածվել և անցել է շատ լեզուների: Սա հայերենի շատ բարբառներում գործածական «ղուրբան» բառն է, որ «ղուրբան լինել, ղուրբան անել» կապակցությունների մեջ է համդիպում՝ մատաղ լինել, ինչպես «Քանի վուր ջան իմ, յա՛ր, քի ղուրբան իմ, աբա ի՞նչ անիմ» (Սայաթ-Նովա):

Մեսիա - եբր. *māšîa* «օծեալ» բառն է, որն անցել է հունարենին *Μεσσίας* ձևով, ապա հունարենի միջոցով՝ բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդներին: Հայերենը բառը գրադարձել է հունարենից: «Յունարէն Քրիստոս ասի, սեպիականեալ Յիսուսի փրկչին աշխարհի՝ իբրև ճշմարիտ քահանայ. ասպետի, թագաւորին թագաւորաց» (ՆՀԲ, 2, 252):

Մեսիան, ըստ հրեաների, փրկիչն է, որ գալու է մարդկությանը փրկելու և հրեաներին բարձրացնելու և աշխարհի տերը դարձնելու: Հույները *օծյալ* (հունարենում Քրիստոս նշանակում է օծյալ) համարում են Քրիստոսին, որի վերաբերմամբ կատարվել են մարգարեների գուշակությունները, սակայն որին հրեաները չեն ընդունում որպես իրենց խոստացված մեսիա:

Յահ - եբր. *yāh* «Աստուած», որ *Յեհովա* բառի կրճատված ձևն է:

Նեսար - եբր. *ne'sār* «չար դև, սատանա» բառն է, որ գործածված է Հին Կտակարանում՝ «Եւ անդ էր մի ի ծառայիցն Սաւուդայ յաւուր յայնմիկ նեղեալ նեսարաւ՝ առջի Տեառն» (ԱԹագ. ԻԱ. 7): Հայերենում բառը տառադարձված է հունարենից:

Ովսաննայ - եբր. *hōšī'anā* «ազատի՛ր, օգնի՛ր» բառն է: «Ձայն օրինառաք առ եբրայեցիս՝ վասն եկելոյ հասելոյ փրկութեան և փրկչի. իբր Կեցցո, Տէր» (ՆՀԲ, 2, 524):

Հայերենը, այնպես էլ եվրոպական շատ լեզուներ բառը գրաադարձել են հունարենից՝ ὠσαύνα: Բառը ստուգաբանել է Հյուբշմանը:

Օրինակը Նոր Կտակարանից է՝ «Եւ որ առաջին եւ զկնի երթային՝ աղաղակէին և ասէին, Ովսաննա Բարձրելոյն, օրինեալ, որ գաս յանուն Տեառն» (Մրկ. 11. 10): Խոսքը Քրիստոսի՝ վերջին անգամ Երուսաղեմ մտնելուն է վերաբերում, երբ հին հրեաները ցնծության բացականչություններով դիմավորեցին նրան: Հետագայում *ովսաննա* ընդհանրապես սկսեց նշանակել «ցնծության, գոհության աղաղակ»: Հայտնի է Խրիմյան Հայրիկի խոսքը. «Այժմ ինձ ովսաննաներով եք ընդունում, հետո պիտի աղաղակեք՝ Ի խաչ հան»:

Ովսաննա (օվսաննա) բառը ժամանակակից կրոնական տերմինահամակարգում նշանակում է «Ծաղկազարդի տոնին երգվող օրհներգ» (ԱՀԲԲ, 1593): Ունի նաև փոխաբերական իմաստ՝ *փառաբանություն, օրհներգ, գովերգ*: Հայերենում բառիմաստի նեղացմամբ բառը դարձել է իգական անձնանուն:

Պասքա - եբր. *pesax* «Ձատիկ, պասեք հրէից», որ Ս.Գրքի թարգմանության ժամանակ անցել է հունարենին *πάσχα* ձևով, որից էլ գրադարձված է հայերեն բառը: ՆՀԲ-ի բացատրությանը՝ «Ըստ մեզ Ձատիկ ասի, որպէս զատումն և ազատութիւն. Տօն ելիցն Իսրայէլի յեգիպտոսէ. և ի նորումս՝ տօն յաւութեանն Քրիստոսի» (ՆՀԲ, 2, 601):

Օրինակներ՝ «Յամսեանն առաջնում, որ օր չորեքտասան իցէ ամսոյն, եղիցի ձեզ տօնն պասէք» (Եզեկ. ԽԲ. 22) «Մերձեցաւ տօն բաղարջակերացն՝ որ կոչէր պասքա (Ղուկ. ԻԲ. 1):

Ռաբբի (ռաբի) - եբր. **rabbi** «Տէր իմ» ձևի հունարեն գրադարձությունն է, որից էլ անցել է հայերենին:

Ռաբբունի (րաբունի, րաբուն) - եբր. **rabbōni**, **ribbōni** «Տէր իմ» ձևից: Բառի ծագումը նույնն է նախորդ բառի հետ. երկուսի հիմքում էլ «մեծ» բառն է. հմմտ. ասոր. **Rabbā** «մեծ, տէր», արամ. **Rab** «մեծ», արաբ. **rabbī** «Տեր, Աստուած», եբր. **rab** «մեծ, շատ» (ՀԱԲ, 4, 137): Հայերենը բառը փոխառել է հունարենի միջնորդությամբ: Ընդ որում, այն հայերենում ունի ինչպես «տէր իմ, վարդապետ իմ» իմաստները, այնպես էլ «ուսուցիչ» իմաստը: Հանդիպում է ավետարանների թարգմանության մեջ: Օրինակներ՝ «Պատասխանի ետ նմա Յիսուս և ասէ, Չի՞նչ կամիս թէ արարից քեզ. ասէ ցնա կոյրն, Ռաբբունի, զի բացայց (Մրկ. Ժ.51), «Եվ նա դարձավ եւ ասէ ցնա եբրայեցերէն Ռաբբունի, որ թարգմանի Վարդապետ» (Յի. Ի.16):

Ռաբբունի (րաբունի, րաբուն) բառից են բաղադրված *րաբունաբար, րաբունական, րաբունապետ, րաբունարան* (վարդապետարան) բառերը: *Րաբունապետ* բառը գործածվում է որպես գիտնական հոգևորականի հարգական տիտղոս՝ *ուսուցչապետ, նշանավոր վարդապետ*: Հայ իրականության մեջ այդպես կոչել են Եսայի Նչեցուն՝ «մեծն րաբունապետ»:

Բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում հանդիպում է «եարաբ» բառը, որ արաբերենից անցած «**ya rabbī**» «Աստուած իմ» արտահայտությունն է՝ հավանաբար հայերենին անցած թուրքերենի միջնորդությամբ: Հայերենում այն ավելի շատ «արդյո՞ք» իմաստն է արտահայտում՝ «Ես չհասա իմ մուրազին, Արա՛գ, յարաբ յարիս տեսա՛ր» (Հովհ. Հովհաննիսյան):

Սադա (սադդայ) - սա եբր. **šaddai** բառն է՝ հայերենին անցած հունարեն գրադարձությամբ: Աստծու անուններից մեկն

է, հավանաբար «ամենակարող» նշանակությամբ: Հանդիպում է Հին Կտակարանում՝ «Եւ լսէի զձայն թելոց նոցա ի սաւառ-նելն իբրեւ զձայն ջուրց բազմաց եւ իբրեւ զձայն Աստուծոյ Սաղայի...» (Եզեկ. Ա. 24), «Եւ ձայն թելոց քերովբէիցն լսելի լինէր մինչեւ ի սրահն արտաքին իբրեւ զձայն Աստուծոյ Սաղայի՝ որ խոսէր» (Եզեկ. Ժ. 5): Աստվածաշունչ մատյանի ռուսերեն թարգմանության մեջ երկու նախադասություններում էլ Սաղայի փոխարեն «Всемогущий»-

Ամենակարող բառն է՝ «И когда они шли, я слышал шум крыльев их, как бы шум многих вод, как бы глас Всемогущего...» (Иезек. 1. 24), «И шум от крыльев херувимов слышен был даже на внешнем дворе, как бы глас Всемогущего, когда он говорит» (Иезек. 10. 5):

Ինչպես իրավացիորեն գտնում է Աճառյանը, բառի ուղիղ ձևը պետք է լինի «սաղայի», ոչ թե «սաղա»: *Սաղայի* սեռականի ձևն են գործածել Նարեկացին և Գանձակեցին:

Սէրսէրիմ - եբր. *šir haširim* բառն է՝ Սողոմոնի «Երգ երգոց» գրքի եբրայերեն անունը: ՆՀԲ-ն այդպես էլ բացատրում է. «Երգ երգոց. օրհնութիւն օրհնութեանց. շարական շարականաց»: Բառը հանդիպում է Եվսեբիոս Կեսարացու «Պատմութիւն եկեղեցւոյ» գրքում՝ «Առ յեբրայեցիսն Երգ երգոց Սէրսէրիմ կոչի» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Քովմարիմ - այս բառը հայ մատենագրության մեջ գործածված է մեկ անգամ Հին Կտակարանում՝ «Եւ այրեաց զքովմարիմսն զոր տուեալ էր արքայից Յուդայ....» (Դ Թագ. ԻԳ. 5): Բառը եբր. *kōmer* «քուրմ» բառն է, որի հոգնակին է *kēmārīm*՝ «քուրմեր»:

Աշխարհաբար թարգմանության մեջ *քովմարիմ* բառը թարգմանված է «քուրմեր»:

Երրայերենից հայերենին անցած կրոնական տերմինների հիմնական մասը սակավ գործածություն ունի. հաճախական են *ալելուիա* (*ալէլուիա*), *ամեն* (*ամէն*), *գեհեն*, *դաբիր*, *եդեն*, *օվսաննա* (*ովսաննա*), *ռաբբի*, *ռաբբունի* բառերը:

**ՀՈՒՆԱՐԵՆԻՑ ՀԱՅԵՐԵՆԻՆ ԱՆՑԱԾ
ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ**

Հայերենի՝ հունարենից կատարված փոխառությունների հարցով զբաղվել են շատ հետազոտողներ՝ Հ.Հյուբշման, Հ. Աձառյան, Գ.Ջահուկյան և ուրիշներ:

Հ.Աձառյանը, հենվելով իր «Հայերեն արմատական բառարանի» տվյալների վրա, հունարենից հայերենին անցած բառերի ցանկում ընդգրկում է 1066 բառ. ընդ որում, այդ բառերից 151-ը լատինական ծագում ունեն և հայերենին են անցել հունարենի միջնորդությամբ (ՀԼՊ, 2, 5-53):

Ակադ. Գ.Ջահուկյանը նախագրային շրջանից հունարենից հայերենին անցած բառերի հնարավոր թիվը համարում է 107, որոնց մեջ լատինական ծագում ունեցող բառերի քանակը՝ 12 (Ջահուկյան, 615):

Գ.Ջահուկյանը նախագրային հայերենի համար առանձնացնում է հայ-հունական առնչությունների 4 շրջան՝

1. վաղ առնչություններ՝ մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ.,
2. հունական ազդեցության վաղ փուլ՝ մ.թ.ա. 3- մ.թ. 1-ին դդ.,
3. Հռոմի քաղաքական ազդեցության ուժեղացման և հունական մշակութային ազդեցության շարունակման փուլ՝ մ.թ. 1-2 -րդ դդ.,
4. բյուզանդական մշակութային և կրոնական ազդեցության փուլ՝ մ.թ. 4-րդ դարից (Ջահուկյան, 617):

Հունարենի ազդեցությունը հայերենի վրա հատկապես նկատելի է դառնում Աստվածաշնչի թարգմանության հետ կապված գործընթացում: Իհարկե, Աստվածաշնչի թարգմանությունից առաջ էլ հայերը քաջածանոթ են եղել հունարենին: Ալեքսանդր Մակեդոնացու արշավանքների հետևանքով հունական քաղաքակրթությունը տարածվել է դեպի արևելք: Բնականաբար, այն իր ազդեցությունն է թողել հայկական մշակույթի վրա: Տիգրանակերտում եղել է հունական թատրոն, իսկ Տիգրանի որդին՝ Արտավազդ Երկրորդը, գրել է հունարեն ողբերգություններ:

Այդ մասին վկայում է հույն մեծ պատմագիր Պլուտարքոսը: Նա իր «Զուգակշիռք» աշխատության մեջ տեղեկացնում է, որ հայոց թագավոր Արտավազդը «հեղինակ է ողբերգութուններու, գրած է ձառեր եւ պատմութեան հատորներ, որոնցմէ մաս մը մինչեւ այսօր կը մնա»²²:

Հ.Աճառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության մեջ գրում է. «Նախաքրիստոնեական շրջանում հայերենը հունարենից ոչ մի ազդեցություն չի կրել, և հայերը հույներից ոչ մի բառ փոխ չեն առել (սլավների նման) նախքան քրիստոնեությունը» (ՀԼՊ, 2, 7): Նույն գրքի Ժե գլխում («Վիպասանական հայերեն») բերում է վիպասանական հայերենում գործածված բառերի քանակը (183), որոնց մեջ նաև հունարենից փոխառյալ **մարգարիտ** բառը: Այդ մասին նա ինքն էլ գրում է. «Զարմանալի է, որ այդ հնագույն ժամանակից ունինք նաև մի հունական փոխառյալ բառ (մարգարիտ), որ լեզվի պատմության հետ համաձայնեցնելու համար պետք է համարել ավելի

²² Պլուտարքոս, Զուգակշիռք (թրգմ. Եղիա Թովմաճեան), հ. Դ. 1894, էջ 1381:

հռոմեական փոխառություն, քանի որ լատինական *margarita margaritum* ձևերը դեռ Կիկերոնի և Տակիտոսի ժամանակից գործածական են» (ՀԼՊ, 2, 75):

Հայ դավանաբանական գրականությունը սկզբնավորվում է 5-րդ դարի առաջին քառորդից: Գրերի գյուտից հետո կարճ ժամանակում հայերեն են թարգմանվում ասորական և հունական հայրաբանության կարևոր բոլոր գործերը: Թարգմանական գրականությանը զուգահեռ ստեղծվում է նաև ինքնուրույն գրականություն՝ բազմազան ժանրերով՝ աստվածաբանական, մեկնողական, ջատագովական, վարքաբանական, պատմական և այլն:

Հայաստանի եկեղեցիներում հունարենով և ասորերենով կատարվող ժամասացությունը դառնում է հայերեն: Գրվում են հոգևոր երգեր՝ եկեղեցական արարողությունների ժամանակ երգելու, քրիստոնեական վարդապետությունը ժողովրդին հասկանալի դարձնելու նպատակով:

«Մեր լուսավորիչները և ընդհանրական եկեղեցու լուսատու պայծառ ջահերը՝ Սուրբ Սահակ Պարթև հայրապետը և սքանչելագործ Մեսրոպ վարդապետը, սահմանեցին Հայաստանյայց եկեղեցու համար բազմաթիվ կանոններ և օրենքներ, ստեղծեցին հայերենի գրերը, հունարենից և ասորերենից թարգմանեցին Սուրբ գրքի Հին և Նոր Կտակարանները, ապա հիմնեցին դպրոցները և կրթեցին ողջ Հայոց աշխարհը»²³:

Ինչպես հայտնի է, 432 թվականին Եզնիկը և Կորյունը Բյուզանդիայից վերադառնում են՝ իրենց հետ բերելով Աստվա-

²³ Ճառ Աստծու ճշմարիտ սուրբ վկաների մասին՝ շարադրությամբ մեր նախնիների գրքից, որ կոչվում է Յայսմաուրբ, «Տոն մեր սուրբ թարգմանիչների», Ս.Էջմիածին, 1997, էջ 56 /թարգմ. Վ.Յամբարձումյան/:

ծաշնչի Յոթանասնից թարգմանությունը (մինչ այդ կատարված թարգմանությունը կատարված էր ասորերենից):

Աստվածաշնչի թարգմանության սկզբնական աշխատանքները կատարվել են ասորական թարգմանության հիման վրա, այնուհետև սրբագրվել է հունարեն թարգմանության հետ: Հ.Ա. ճառյանը գրում է. «Երբ Մեսրոպը հնարեց հայերեն գրերը (հունական այբուբենի օրինակով) և հիմք դրավ հայ գրականության, սկզբում Աստվածաշունչը թարգմանվեց ասորերենից, բայց շուտով Պոլսից ստանալով հունարեն մի ընտիր օրինակ, Սահակ կաթողիկոսը իր աշակերտների հետ երկրորդ անգամ թարգմանեց նույնը հունարենի վրայից, որից հետո ասորերեն թարգմանությունը ջնջվեց: Սրան հաջորդեցին բազմաթիվ ուրիշ հունական գործեր, որոնք թարգմանվեցին հայերենի՝ սկսած Ե դարից մինչև ԺԲ դարը: Հիշենք հնագույններից Ոսկեբերանը, Սեբերիանոսը, Եվսեբիոսի Քրոնիկոնը, Վարք հարանց և այլն» (ՀԼՊ, 2, 9):

Ե՛վ Աստվածաշնչի, և՛ հայրաբանական գործերի թարգմանության ընթացքում ստեղծվում, թարգմանվում և փոխառվում են բազմաթիվ ծեսեր, տոներ, իչպես նաև եկեղեցականների հագուստներ, կոչումներ անվանող տերմիններ: Այդ պատճառով էլ բազմաթիվ հունարեն, ասորերեն և եբրայերեն բառեր են ընդգրկված հայոց լեզվի եկեղեցական տերմինահամակարգի մեջ:

Սովորաբար փոխառությունների քանակը մեծ է այն ժողովուրդների լեզուներում, որոնք անմիջական շփումներ են ունենում: Հայերենի և հունարենի կապը քաղաքական-մշակութային էր: Հունարենի ազդեցությունը մեծանում է հատկապես կրոնադավանաբանական գործերի թարգմանության գործընթացքում:

Հունարենից կատարված փոխառությունների մեջ որոշակի քանակ են կազմում կրոնակեղեցական տերմինները:

Գ.Բ.Ջահուկյանը նախագրային շրջանից հունարենից հայերենին անցած փոխառությունների մեջ (107) նշում է կրոնական բնույթի հետևյալ բառերը՝

աբբա - հայր, երկնավոր հայր՝աստված, աբբահայր, վանահայր. հուն. $\alpha\beta\beta\alpha(\varsigma)$

աղաբողոն - վերարկու, կրոնավորի կարճ փիլոն. հուն. $\alpha\nu\alpha\beta\omicron\lambda\eta$

արքեպիսկոպոս - հուն. $\alpha\rho\chi\iota\epsilon\pi\iota\sigma\kappa\omicron\pi\omicron\varsigma$

բեմ - հուն. $\beta\eta\mu\alpha$

եկեղեցի - ժողովուրդ, բազմություն, հավաքույթ, տաճար, հուն. $\epsilon\kappa\kappa\lambda\eta\sigma\iota\alpha$

եպիսկոպոս - հուն. $\epsilon\pi\iota\sigma\kappa\omicron\pi\omicron\varsigma$

կաթողիկէ - ընդհանրական (թուղթ, եկեղեցի). հուն. $\kappa\alpha\theta\omicron\lambda\iota\kappa\eta$

կաթողիկոս - հայրապետ, հազարապետ. հուն. $\kappa\alpha\theta\omicron\lambda\iota\kappa\omicron\varsigma$

կանոն - հուն. $\kappa\alpha\nu\acute{\omicron}\nu$

կիրակէ - տերունական օր - կիրակի. հուն. $\kappa\upsilon\rho\iota\alpha\kappa\eta$

կղեր(իկոս) - կրոնավոր. հուն. $\kappa\lambda\eta\rho\iota\kappa\acute{\omicron}\varsigma$

կղերք - հոգևորականություն. հուն. $\kappa\lambda\eta\rho\omicron\varsigma$

հերետիկոս - հուն. $\alpha\iota\rho\epsilon\tau\iota\kappa\acute{\omicron}\varsigma$

մատուռն - վկայարան. հուն. $\mu\alpha\rho\tau\upsilon\rho\iota\omicron\nu$

մարտիրոս - նահատակ հուն. $\mu\acute{\alpha}\rho\tau\upsilon\rho\omicron\varsigma$

որթողոքս - ուղղափառ. հուն. $\omicron\rho\theta\omicron\delta\omicron\chi\omicron\varsigma$

պենտեկոստէ - հրեաների՝ Եգիպտոսից ելնելու հիսուներորդ օրը, հոգեգալուստ, հուն. $\pi\epsilon\nu\tau\eta\chi\omicron\sigma\tau\eta$

սաղմոս - հուն. φάλμος
տարտարոս - դժոխք, ստորերկրյա աշխարհ. հուն.
τα΄ρταρος
փիլոն - անթև վերարկու. հուն. φελόνης
քղամիդ - պատմունձան. հուն. χλαμυς
քրիստոն (եայ), հուն. Χριστός, հայց. -ον. (Ջահուկյան,
617-620):

Որոշ վերապահումով (քղամիդ, փիլոն) այդ բառերի թիվը կարելի է համարել 29:

Բ.գ.դ. Լ. Հովհաննիսյանը «Գրաբարի բառապաշարը (5-րդ դ.)» աշխատության մեջ ներկայացնում է հինգերորդ դարում վկայված հունական փոխառությունների ցանկ, որն ընդգրկում է 293 բառ²⁴: Այդ ցանկից նա առանձնացրել է քրիստոնեական-եկեղեցական բառաշերտին վերաբերող հետևյալ բառերը՝ աբբա(յ), ալունիտ, անագանոս, անտիքրիստոս, արքիդիակոն, բորբորիանոս, եկեղեցի, եկղեսիաստիկոս, եպիսկոպոս, էնկոմիա, կաթարոս, կաթեդր, կաթողիկէ, կանոն, կղեր, հերեսիովտ, հերետիկոս, դևտիկոն, մարտիրոս, մետրապօլիտ, որթողորքս, պենտեկոստե, պերոեվանգելիոն, պռօսխումէ, սաղմոս, սիրիղղա, սպուղեայ, փսաղտ, քորեպիսկոպոս (29 բառ):

Ըստ Հ.Աձառյանի՝ հունական փոխառությունների մեջ կրոնաեկեղեցական բառաշերտին պատկանում է 89 բառ, որոնցից 55-ը քրիստոնեական են, իսկ 34-ը վերաբերում է եկեղեցական պաշտոնությանը: Աձառյանի ցանկում ընդգրկված են ոչ միայն հինհայերենյան (գրաբարյան), այլև միջինհայերենյան և աշխարհաբարյան բառեր: Ներկայացնենք այդ ցանկը և

²⁴ Լ.Հ.Հովհաննիսյան, Գրաբարի բառապաշարը (5-րդ դ.), Երևան, 2006, էջ 97-101:

տեսանենք, թե ինչպիսի փոփոխություններ են կրել այդ բառերը պատմական զարգացման ընթացքում:

1. Քրիստոնեական - ազապ, անաթեմայ, անգեղոս, անտիմիս, ապոստոլոս, անտիքրիստոս, արիէ, բորբորիանոս, դեսպուտ, դիաթիկ, դոմեստիկոս, եկեղեցի, եկղեսիաստէս, իկոն, լիթանիա, կաթարոս, կաթողիկէ, կանոն, կերոն, կիրէլէսիոն, կոնդակ, հեննեստիկոն, հերեսիովտ, հերեսիկոս, մակարի, մարտիրոս, մարտիրոդոգմիւռոն, ողոգոմեան, որդուկ, որթողոքս, պառակաւտոս, պառաւաւտոս, պենտեկոստէ, պերիտոմէլ, պերովենգեղիոն, պռօսէօթէօս, պռոսխումէ, պրոժիազմենոս, սիւնբոլոն, սիկիրիէ, սկեւռին, սոֆիա ոռթիվ, սքեմ, տաքտիկոն, տելետի, տետրասկեղ, տիփտիկոն, փասեակ, փսալմոս, քրիայ, քրիստիանոս, քրիստոնեայ, օրթի (55 բառ):

2. Եկեղեցական պաշտոններւոյն - աբբա, ակումիտ, անագանոս, ապոկրիսիար, արհի, արշի, արքեպիսկոպոս, արքերեց, արքիդիակոն, արքիմանտրիտ, դիակոն, եկղեսիաստէս, եկղեսիաստիկոս, եպիսկոպոս, եռիէս, իւպողիակոն, խարտափիլակ, կաթողիկոս, կատիշիտիտ, կղեր, մետրոպոլիտ, մոնոզոն, մոնաքոս, պապ, սաղմոսողոգ, սենգելոս, սպուդ(եայ), պապաս, պատրիարք, պերետուտ, պռոտապապ, պռոտոֆրոնտես, փիրիսկոպոս, փսաղտ, քորեպիսկոպոս (33 բառ):

Եկեղեցական պաշտոններւոյանը վերաբերող բառերին անդրադարձել ենք «Հայ եկեղեցու նվիրապետւոյանը վերաբերող տերմինների մասին» հատվածում (էջ 219-230):

Ստորև կանդրադառնանք քրիստոնեական գաղափարախոսւոյանը վերաբերող բառերին:

Այս բառերի մի մասը քիչ հաճախական է, հայ մատենագրութեան մեջ գործածվել է մեկ կամ մի քանի անգամ, բառակազմորեն ամուլ է, շատ բառերի դիմաց էլ կան դրանց հայե-

րեն համարժեքները, որոնք ավելի գործածական են: Բառերի մյուս մասն էլ մերվել է հայերենի բառապաշարին, պատմական զարգացման ընթացքում կրել է իմաստային փոփոխություններ և դարձել հայերենի բառապաշարի անկապտելի մասը:

Դիտարկենք այդ բառերը՝ անդրադառնալով դրանց ծագմանն ու հետագա ձևակառուությանը:

Անաթեմայ (անաթեմա) - փոխառություն է հունարեն ἄναθεμα բառից (հունարեն ἄνα-«վրա» և θεμα- «դրված բան» բառերից). նշանակում է *անեծք, նզովք, բանադրանք*: Հին հունարենում բառը բազմիմաստ էր և պատկանում էր բանաստեղծական մասնաշերտին²⁵: Այս արմատից հայերենում կազմվել է *անաթեմայել* բայը՝ *անիծել, նզովել, բանադրել* նշանակությամբ: Հայերենում քիչ գործածական է եղել: ՆՀԲ-ն նշում է Մաշտ. Կանոն. և ճառընտիրը:

Անգեղոս - հունարեն ἀγγελος բառից փոխառյալ՝ «հրեշտակ, պատգամավոր» նշանակությամբ: Հունարենից է փոխառված նաև լատիներեն angelus բառը՝ նույն նշանակությամբ: Բառը կա միայն Երեմիա Մեղրեցու բառարանում՝ «սպասավոր կամ հրեշտակ» նշանակությամբ²⁶: ՆՀԲ-ում բառն արձանագրված չէ: Ըստ Աձառյանի՝ Մեղրեցուց են օգտվել ՀՀԲ-ն և ՓԲ-ն (Գ. Փէշտընալձեան, Բառգիրք հայկազեան լեզուի. Պոլիս 1844 թ.): Այս արմատից է կազմված Ագաթանգեղոս (Αγαθαγγελος) հատուկ անունը՝ «բարի հրեշտակ» նշանակությամբ:

²⁵ Древнегреческо-русский словарь, (այսուհետև՝ ДГРС) , Москва, 1958, стр. 116.

²⁶ Երեմիա Մեղրեցի, Բառգիրք հայոց, (այսուհետև՝ Մեղրեցի), Երևան, 1975, էջ 19:

Անտիմիս - այս բառը ավելի ուշ շրջանի փոխառություն է: ՆՀԲ-ում արձանագրված է: Գործածված է մեկ անգամ՝ «Սարկաւագն քարոզէ եւ սփռէ զանտի միսն» (Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Յ. Վ. Գաթրճեան, (այսուհետև՝ Պտրգ.), էջ 540):

Մյուս խմբագրություններում գործածված է *խորան* բառը՝ «Սարկաւագն քարոզէ առ դուռն խորանին (Պտրգ., Վիեննա, 1897, էջ 515):

Բառը ստուգաբանել է Հ. Աճառյանը: Այն նոր հունարեն *ἀντιμῆνσιον* կամ *ἀντιμινσιον* բառի փոխառությունն է, որ նշանակում է «շարժական խորան» (ՀԱԲ, 1, 212):

Անտիքրիստոս - հունարեն *αντιχριστος* բառից՝ «Քրիստոսին հակառակ, սուտ Քրիստոս, Նեռ»: Բառն առաջին անգամ հանդիպում է Հովհան Ոսկեբերանի մոտ (ՀԱԲ, 1, էջ 212), այսինքն՝ այն ոսկեդարյան շրջանից է՝ «Յետ Քրիստոսի անտիքրիստոսն, այսինքն է Նեռն, հակառակ Քրիստոսի» (Ոսկ. մ.բ.) օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Ապոստոլոս - փոխառություն է հունարեն *ἀποστολος* բառից, որ նշանակում է «պատգամավոր, առաքյալ»: Փոխառությանը անցել է լատիներենին, ապա՝ եվրոպական շատ լեզուների: Հայերենում գործածական է դրա հայերեն համանշանակը՝ *առաքյալ* բառը: Ապոստոլոս բառն արձանագրված է Երենիա Մեղրեցու բառարանում՝ *ապոստոլիկոս* ձևով՝ «առաքյալ կամ պատգամաբեր» նշանակությամբ (Մեղրեցի, 29):

Ապոստոլոս բառի ստուգաբանությունը տվել է Հ. Աճառյանը (ՀԱԲ, 1, 237): Այն ծագում է հունարեն *ἀπο-στέλλω* «ուղարկել» բայից: Հայերեն *առաքյալ* բառը նույնպես կապվում է «ուղարկել» բայի հետ (հմմտ. *առաքել*՝ կազմված *առ* մասնի-

կով և աք «ոտք» բառով): Աք-ել՝ ուղարկել բայը կենդանի է Չեյթունի բարբառում (տե՛ս ՀԼԲԲ, 1, 140):

Արիե - հունարեն Ἄρειε (Արիոս)²⁷ հատուկ անունից փոխառյալ: Հայերենում գործածված է մեկ անգամ Տիմեթեսու Կուզ եպիսկոպոսապետի մոտ՝ «ո՛վ հերձվածող» նշանակությամբ: Մինչդեռ և՛ *Արիոս* հատուկ անունը, և՛ դրանից կազմված բառերը գործածական էին հին հայերենում՝ *արիոսաբար* «Արիոսի նման», *արիոսական*, *արիոսեան* «Արիոսին պատկանող, Արիոսին հետևող», *արիոսանալ* «արիոսական դառնալ», *արիոսություն* «արիոսական աղանդ»: Բերենք օրինակներ՝ «....որ ըստ արժանեաց իւրոց ամբարիշտս այս Արիոս ի գարշելիս ընկալաւ զսատակումն....» (Խորենացի, 239), «....մատուցեալ առ նա ոմանց ի հերձուածողաց աղանդոյն Արիոսի» (նույն տեղում, 294):

Քորքորիանոս - հունարեն βορβοριανος բառից փոխառյալ: Քրիստոնեական մի աղանդ է: Հայերենում հանդես է գալիս տարբերակներով՝ *քորքորիտ* (ոմ) և *բարբարիանոս*: Հունարենում *βορβορος* բառն ունի հազվադեպ նշումը (ΔΓΡС, 301): Նշանակում էր «կեղտ, անմաքրություն»: Հայերենում *քորքորիտ* (*քորքորիտոմ*) բառն ստացել է նաև «պիղծ, վավաշ, ցանկասեր» իմաստները: Համարյա մույն իմաստն է տալիս ԱԲ-ն՝ *գարշելի, տղմասէր, վաւաշոտ*: Օրինակներ մեր մատենագրությունից.

²⁷ Արիոսը ալեքսանդրացի քահանա էր, որ չէր ընդունում քրիստոնեական պաշտոնական եկեղեցու հիմնական դոգման՝ հայր Աստծո և Որդի Աստծո միագո էությունը: 325 թ. Նիկիայի, ապա 381 թ. Կ.Պոլսի տիեզերական ժողովներում արիոսականությունը համարվեց հերետիկոսություն: Նիկիայի ժողովին մասնակցել է Գրիգոր Լուսավորչի որդին՝ Արիստակես եպիսկոպոսը:

«Բայց վաւաշն այն և բորբորիտն Շամիրամ ի բազում ամաց լուեալ զգեղեցկութենէ նորա՝ ցանկայր հասանել» (Խորենացի, 28), «Հրամանաւ ինքնակալին Աւգոստոսի տուեալ լիցի քեզ իշխանութիւն վարդապետել զկողմնդ մեր. և աղանդոյդ բորբորիտոնաց՝ կամ հաւանեցուցանել, կամ հալածել ի քումնէ վիճակէդ» (Խորենացի, 336):

Իրականում այդ աղանդը կոչվում էր *βορβοριται* (բորբորիտոն աղանդավորներ): Այդ աղանդի հակառակորդները բառախաղով այն կապել են հունարեն *βορβορος* «ցեխ, տիղմ» բառերին (Հյուբշման, 344): Աղանդի ներկայացուցիչները աչքի են ընկել իրենց անբարոյական վարքով, չեն ձանաչել որևէ բարոյական օրենք, ունեցել են բազմաթիվ պարականոն գրքեր: Հայոց կաթողիկոսը նրանց վտարել է Հայաստանից 415-423 թթ.:

Դեսպուտ - հունարեն *δεσποτης* բառից փոխառյալ: Հունարենում ուներ հետևյալ նշանակությունները՝

1. Պարոն, տանուտեր, սեփականատեր:
2. Եպիսկոպոսին և քահանային տրված պատվանուն (ՄԴԲԸ, 354):

Այս բառը վկայված է միայն Ջախջախյանի բառարանում՝ առանց վկայության (Մ.Ջախջախեան, Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, Վենետիկ, 1837):

Դիաթիկ (տիաթիկ) - փոխառություն է հունարեն *διαθηχη* բառից: Հունարենում բառը բազմիմաստ էր և ուներ հետևյալ նշանակությունները՝ 1. Տրամադրություն, կտակ, համաձայնագիր: 2. Հին և նոր կտակարան (ՄԴԲԸ, էջ 369): Հայերենում

դիաթիկ բառը գործածված է Ասորական դատաստանագրքում²⁸ և Մխիթար Գոշի դատաստանագրքում²⁹:

Օրինակ՝ «Ի գրելն զդիաթիկն» կամ «Իշխանութին ունի առնել դիաթիկ» (Մխ. դտ.) (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Հայերենում հունարեն բառի «Հին և Նոր կտակարան» նշանակությունը գործածական չի եղել: Այդ են վկայում նաև վերոհիշյալ օրինակները: *Դիաթիկ* բառը ունեցել է «կտակ» իմաստը: Այդ իմաստն է արձանագրում նաև Ստ.Մալխասյանցը (ՀԲԲ, 1, 516):

Եկղեսիաստես (եկկլեսիաստես, եկկլեսիաստես, եկլեսիաստես) - հունարեն εἰκλασειαστη'ς բառից փոխառյալ: Հունարենում նշանակում էր՝ «1. ժողովրդական հավաքի անդամ, 2. ժողովրդական հավաքի հռետոր» (ՄԴՐԸ, 486): ՆՀԲ-ն բացատրում է «եկեղեցուցիչ, ժողովօղ, ատենախօս, վարդապետ»: Լայն իմաստով այս բառով անվանվում է Սողոմոն Իմաստունի գիրքը, որ կոչվում է նաև ժողովող («Ժողովող» գիրքը Սողոմոնը գրել է ծեր հասակում. այն խորհրդածություն է երջանկության մասին), երբեմն էլ անվանում են «Երգ երգոցը». («Երգ երգոցը» Սողոմոնը գրել է պատանեկան հասակում): Հարսի և փեսայի երկխոսությունների ձևի մեջ առնված այս բանաստեղծություններում այլաբանորեն նկարագրվում է Քրիստոս-եկեղեցի շնորհական միությունը և բարձրագույն մարգարեությունն է Մեսիայի մասին (ՔՀ, 110):

Եկղեսիաստես տիտղոսը տրվել է Սողոմոն Իմաստունին՝ «Ահա զայս ամենայն գտի, ասէ *Եկղեսիաստես*. մի միոջ գտա-

²⁸ Ասորական դատաստանագիրք, (հրտր. Ա.Վրդպ. Ղլտճեանց, Էջմիածին, 1917):

²⁹ Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց (հրտր. Վ. Ժվրդպ. Բաստամեան), Վաղարշապատ, 1880:

մել խորհուրդս» (Ժող. է, 2): Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Ահա այս բոլորը գտա,- ասում է *Ժողովողը*, - մեկ առ մեկ հաշվելով՝ գտնելու համար խորհուրդները»³⁰ (ընդգծումները մերն են- Ս.Պ.):

ԱԲ-ի բացատրությամբ՝ «1. Ժողովող, ատենախօս, վարդապետ: 2. Ժողովող գիրքը, եւս երգ երգոցը»:

Միջին հայերենում *եկլեսիաստէս* բառը հանդիպում է *եկլեսիաստէ* ձևով՝ «քարոզիչ» նշանակությամբ (ՄՀԲ, 190): Օրինակ՝ «Ձոր յետոյ մեծ վարդապետն մեր քաջ եկլեսիաստէն Հայոց Գրիգոր Ծերենց.... Ժողովեաց յամենայն պատմութեանց» (Ժե դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Երևան, 1958, էջ 203-204):

Եկլեսիաստիկոս (եկլեսիաստիկոս, եկլեսիաստիկոս) - փոխառություն է հունարեն *ἐκκλησιαστικός* բառից: Հունարենում նշանակում էր՝ «ժողովրդական հավաքին մասնակցող, ժողովրդական հավաքին մասնակցողների ձայները» (ՄԴՄԸ, 486): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «եկեղեցական, ժողովական, մանաւանդ իբր անուն պատուոյ ըաբունապետաց առ յոյնս» (ՆՀԲ, 651): Հույները այս անվանումով պատվել են Մեսրոպ Մաշտոցին՝ «Ձառաքեալս ի քէն զՄեսրոպ ձեռնադրեցաք լինել եկլեսիաստիկոս» (Խորենացի, Գ, 57):

Էնկոմիա - այս բառը հունարեն *ἐγκώμιον* բառից է (լատիներենն էլ փոխառել է հունարենից): Բառը հինգերորդ դարից է: Ընդամենը մեկ անգամ գործածել է Փ. Բուզանդը. «Ասէին նմա էնկոմիա, որ ասի թէ Հոգի սուրբ հանգեալ ի սա» (Բուզանդ, 67): Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Ապա նրան

³⁰ Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանների, Մայր աթոռ Ս.Էջմիածին, 1999 (արևելահայերեն նոր թարգմանություն):

ձեռնադրեցին և բարձրացրին նստեցրին եպիսկոպոսության աթոռը և մեծարում էին, շատերն էլ նրան էնկոմիա էին ասում, այն մտքով, թե Սուրբ Հոգին թառեց նրա վրա» (Բուզանդ, 127):

Խոսքը Ներսես Մեծի մասին է, որ ձեռնադրվեց Եվսեբիոս արքեպիսկոպոսի կողմից, և աղավմին եկավ, նստեց Ներսեսի գլխին:

Իկոն - փոխառություն է հունարեն εἰκών բառից: Հունարենում ուներ «պատկեր, կերպար, տեսիլք» իմաստները (ՄԴՄԸ, 463): Ըստ Աձառյանի՝ «Յունաց եկեղեցական պատկեր» (ՀԱԲ, 289): Օրինակ՝ «Յամենայն սեղան բարձեալ էր խաչին պայծառութիւն և իկոնիվք զարդարեալ» (Օրբ. հկձ. ԺԲ, էջ 178):

ՆՀԲ-ն *իկոն* բառը տալիս է *կոն* ձևով՝ բառասկզբի *ի* հնչյունի անկումով:

Բառը հունարենից փոխառությամբ անցել է շատ լեզուների՝ ռուսերենին, լեհերենին, չեխերենին³¹: Հայերենում այս բառի փոխարեն գործածվում է *սրբապատկեր* բառը:

Լիթանիա - հունարեն λitanείa բառից փոխառյալ: Հին հունարենում ուներ «աղոթք» իմաստը (ՄԴՄԸ, 1032): Հայերենում քիչ գործածություն է ունեցել, ընդամենը մի քանի անգամ (Գր.Տաթևացի, Պատարագամատոյց): Այդ բառը փոխառելու կարիք էլ չկար, քանի որ հայերենում կար 5-րդ դարից ավանդված դրան համապատասխան աղոթք բառը: *Լիթանիա* բառը ՆՀԲ-ում արձանագրված չէ:

³¹ Ռուսերենում *икона* բառը բացատրվում է „У верующий предмет поклонения — изображение бога, святого или святых в виде портрета в красках,“ (С.И.Ожегов, Словарь русского языка, Москва, 1970, стр. 240).

Կաթարոս – հունարեն καθαρος բառից փոխառյալ, որ նշանակում էր «մաքուր, սուրբ»: Այս անվանումով իրենք իրեց կոչում էին նավարեան աղանդավորները:

Կաթողիկե (կաթալիկե, կաթուլիկե) - Հունարեն Καθολικη՝ «ընդհանրական» բառից փոխառյալ: Ինչպես գրում է ՆՀԲ-ն՝ «սեպհականեալ մակդիր ընդհանուր եկեղեցւոյ Քրիստոսի»: Ասվում է նաև «զնիրական եկեղեցւոյ, այսինքն զտաճարէ, որ իցէ աթոռանիստ. մայր ժամ գմբեթով»(ՆՀԲ): Օրինակներ մեր մատենագրութիւնից՝

« հաւատարիմ էր սա հաստատութեան ուխտին կաթողիկե եկեղեցւոյն» (Բուզանդ, 32):

«Կարգեցան կարգք կաթողիկե եկեղեցեաց ամենայն վայելչութեամբ» (Բուզանդ, 65):

«Եւ նոյն դարձեալ ի Կաթողիկէին իւրում ասէ (Պատմութիւն Սեբէոսի, 2004, 236):

Կաթողիկե (կաթուլիկե) սովորաբար անվանում են աթոռանիստ, մայր եկեղեցիները, ինչպես՝ «Այլ մեծն Սահակ, որ ինչ կասեայ զհոգեւոր կաթն դիեցութեանել մանկանց եկեղեցւոյ հանդերձ Մեսրոպաւ, զոր թողեալ խարսխեաց յեկեղեցւոջն կաթուլիկե, որ ի Վաղարշապատ քաղաքի» (Խորենացի, 354): «Զունիմք Կիլիկիա ո՛չ **կաթողիկե**, ո՛չ աթոռ» (Խորենացի, 66): «Այս տեղերը հանձնվում էին նրան գավառներով հանդերձ, որտեղ նրանք գտնվում էին, և նա հավատարիմ էր այն գլխավոր սեղանին, հայրապետական աթոռի իշխանությանը, **Կաթողիկե** եկեղեցու հաստատուն ուխտին» (Փ.Բուզանդ, 95):

Միջին հայերենում գործածական է եղել **կաթողիկ** ձևը՝ «գահանիստ, մայր եկեղեցի, կաթողիկե» նշանակությամբ (ՄՀԲ, 375): Օրինակ՝ «Որպէս թէ գումբէթ էր սարած՝ մեծ կաթողի-

կին» (Տաղ Տէր Ստեփանոսին՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսին» (տե՛ս «Բանբեր Մատենադարանի», Երևան, 1961, համ. 5):

Կաթողիկէ (կաթողիկե) բառով արդի հայերենում անվանում են մայր եկեղեցիները (Էջմիածնի մայր տաճարը կոչվում է կաթողիկէ):

Մայր եկեղեցիներն ունեին գմբեթ, և հայ ծարտարապետության մեջ վեղարաձև գմբեթ ունեցող եկեղեցիների գմբեթներն սկսեցին կոչվել *կաթողիկէ՝* «Կաթողիկէն շինված է բուն հայկական ոճով»:

Կաթողիկէ- ի «մեծ, ընդհանրական» իմաստից են առաջացել *կաթողիկոս* (հովվապետ), *կաթողիկոսանալ*, *կաթողիկոսացու*, *կաթողիկոսություն* տերմինները:

Կանոն - հունարեն κανών բառից: Հին հունարենում բառը բազմիմաստ էր, ուներ տասը իմաստ (ДГРС, 873): Նրա առաջնային իմաստը «եղեգնի ցողուն» է, որից էլ առաջացել են նրա մյուս իմաստները՝ *ձող*, *քանոն*, *սահմանագիծ, օրենք*, *կրոնական օրենք*, *աղյուսակ*:

Այս բառի իմաստներից մեկը՝ *եկեղեցական օրենք*, պատկանում է կրոնական բառաշերտին:

ՆՀԲ-ն այս բառիմաստի համար տալիս է մի քանի նշանակություն՝

1. Սահմանեալ վճիռք ժողովոց, որց հաւաքումն կոչի Գիլք կանոնաց կամ Կանոնագիրք:

Օրինակ բերենք Եզնիկից՝ «Ժողովք ուղղափառ եպիսկոպոսաց կանոնս սահմանեցին եկեղեցւոյ Հարքն մեր սուրբ եպիսկոպոսք սահմանեցին կանոնս» (Եզնիկ, 287):

2. Օրենք աստվածային, եկեղեցական և քաղաքական:

Օրինակ՝ «Այլ մեք ոչ եթէ յայնչափս ինչ պարծեսցուք, այլ ըստ չափոյ կանոնին զոր բաժանեաց մեզ Աստուած չափով

հասանել մինչեւ առ ձեզ (Բ Կոր.Ժ, 13): Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Իսկ մենք պարծենում ենք ոչ թե չափից դուրս, այլ ըստ չափի այն կանոնի, որը Աստուած մեզ բաժանեց, որպեսզի հասնենք մինչև ձեզ»:

3. Գլխակարգութիւնը գրոց սաղմոսաց և շարականաց և կարգ պաշտամանց.

«...ոչ հաւաստեալ հանգոյն էին կանոնի և վարդապետութեան ... կարգաւորութեամբ սրբոյ նահատակին Գրիգորի» (Փարպեցի, 28)

Այս արմատից հին հայերենում կազմված էին հետևյալ բառերը՝ *կանոնաբար, կանոնագիր, կանոնագլուխ, կանոնագրեն, կանոնագրութիւն, կանոնադիր, կանոնադրեն, կանոնադրութիւն, կանոնական, կանոնափակ, կանոնեն, կանոնլրումք, կանոնումն* (13 բառ):

Ստ. Մալխասյանցի բառարանում այս բառերից բացի վկայված են հետևյալ բառերը՝ *կանոնագէտ* (եկեղեցական կանոնների հմուտ), *կանոնագիտութիւն, կանոնագիրք* (ՆՀԲ-ում չկա), *կանոնադրական, կանոնազանց, կանոնազանցութիւն, կանոնականութիւն, կանոնապահ, կանոնապահութիւն, կանոնաւոր, կանոնաւորաբար, կանոնաւորել, կանոնաւորութիւն, կանոնաւորումն, կանոնափակ*:

Կանոն բառը, ինչպես տեսնում ենք, բառակազմական տեսակետից զարգացում է ունեցել: ՆՀԲ-ում արձանագրված 13 բառին ավելացել է ևս 15 բառ: Սա միանշանակ ցույց է տալիս, որ *կանոն* բառը մերվել է հայերենի բառապաշարին. այս արմատով կազմված շատ բառեր գործածական են ոչ միայն կրոնաեկեղեցական բառապաշարում, այլև անցել են համագործածական բառաշերտին:

Կանոն³² արմատից է կանոնիկոս բառը, որ նշանակում է «կանոնավոր»: Լատին եկեղեցում պատվի տիտղոս է , որ տրվում է արժանավոր քահանաներին: Գրաբարում ուներ նաև «հոգևորական, որ կառավարում է եկեղեցու գույքը» նշանակությունը:

Կերոն - փոխառություն է հունարեն κηρός (հայց. κηρόν) ձևից: Հայերենում թարգմանվել է «մեղրամոմ»: Բառը ՆՀԲ-ում արձանագրված է: Մալխասյանցը այս բառը տալիս է «կեռոն» ձևով՝ «եկեղեցիներում գործածվող մեծ մոմ», իսկ Աղայանի ԱՀԲԲ-ում կերոն բառն ունի նաև «ջահ» իմաստը, և այս արմատից կազմված են մի քանի բառեր՝ կերոնաթափոր (ջահագնացություն), կերոնակիր (ջահակիր), կերոնավաճառ:

Սովորաբար կերոն են կոչում ավետարան կարդալու կամ հանդեսների ժամանակ դպիր տղաների բռնած մոմերը:

Կիրելէիսոն (կիրելէսոն, կիրիլէիսոն) - հունարեն κυριε, ε'λε'ησον արտահայտությունից փոխառյալ, որ նշանակում է «Տե՛ր, ողորմեա»: Գործածված է «Վարք հարանց»-ում (Բ.409):

Կոնդակ - փոխառություն է հունարեն κοντάκιον բառից, որ բառացի նշանակում էր «գլանաձև ոլորված թուղթ» (ΔΓΡC): Հայերենում այն ունի «մագաղաթեայ թուղթ, գիր հայրապետական, գիր յիշատակաց, կտակ . գալարեալ գլանաձև» իմաստները (ՆՀԲ): Ստ.Մալխասյանցի բառարանում կոնդակ բառն ունի 5 իմաստ, որոնք հիմնականում պատկանում են կրոնական տերմինահամակարգին՝ 1. Համառոտ հոգևոր երգ, հորդորակ: 2. Հայրապետական պաշտոնական գրություն՝ գա-

³² Հունարեն κανών ձևից է հայերեն քանոնը: ՀԱճառյանի կարծիքով՝ այս ձևը հայերենին անցել է կամ ասորերենի, կամ պահլավերեն մի ձևի միջնորդությամբ (տե՛ս ՀԱԲ, էջ 552):

լարվող թղթի վրա: 3. Նշանավոր մենաստանի կողմից տրված օրհնության թուղթ: 4. (ծաղր.) Շատ երկար նամակ:

Ժամանակակից հայերենում բառն ունի «կաթողիկոսի պաշտոնական գրություն» իմաստը (ԱՀԲԲ): Այս արմատից կազմված են *կոնդակագիր* և *կոնդակագիրք* բառերը:

Հեննետիկոն – հունարեն *εὐνοϊκόν* բառից փոխառյալ, որ հունարենում նշանակում էր «միացնող»: Գործածվում է «հեննետիկոն թուղթ» կապակցության մեջ: Այսպես էր կոչվում Ձեմոն Իսավրացի կայսեր 482 թ. հրովարտակը, որով նա ցանկանում էր հաշտեցնել քաղկեդոնականներին ոչ-քաղկեդոնականների հետ: Այս բառը գործածված է Ստ.Օրբելյանի «Պատմութիւն տանն Սիսական» գրքում. «Եւ զոր խնդրեմքս հեննետիկոն թղթովք ձեռնագրեալ, առնել ձեռնարկ հաստատուն և անխախտ կտակ միաբանութեամբ սուրբ և երջանիկ եպիսկոպոսացոյ և յուղարկել առ մեզ»³³: «Հեննետիկոն թուղթ» նշանակում է *միացնող, միավորող թուղթ*:

Հերեսիովտ (հերեսիոտ) – հունարեն *αἰρεσιώτης* բառից փոխառյալ. ծագում է *αἵρεσις* բառից (ΔΓΡԿ, 54), որ հին հունարենում բազմիմաստ էր, և նրա իմաստներից մեկը նշանակում էր «աղանդ, հերձված»: Հունարեն բառը հայերենում հանդիպում է միայն հոգնակի ձևով՝ *հերեսիովտք (հերեսիոտք)*, այսինքն՝ հերետիկոսներ, ինչպես՝ «Մի՛ հաղորդիր ընդ հերեսիոտայսն եւ ընդ հեթանոսս» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Հերետիկոս (եռետիկոս) – այս բառի ծագում է հունարեն *αἰρετικοῦ* -ից: Այն իմաստով համընկնում է նախորդ բառի

³³ Ստ.Օրբելյան, Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861, էջ 337:

հետ: Ընդ որում, *հերետիկոս* բառը ավելի հաճախական է և շատ է հանդիպում, քան նախորդ՝ *հերեսիոպո* բառը: Հայերենում այս բառերին համարժեք է *հերձվածող* բառը:

Հերետիկոս բառը մեր մատենագրության մեջ հանդիպում է հինգերորդ դարից: Օրինակներ՝

«Ողբասցեն կամ ամաչեսցեն հերետիկոսք» (Մանդ. Է) (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

«... զի փիլիսոփայական արուեստին խնոյր արկանէր հանապազ գամենայն զուր բացեալ զբերանս հերետիկոսացն» (Բուզանդ, 68):

Հերետիկոս արմատից կազմված էին *հերետիկոսապետ* և *հերետիկոսութիւն* բառերը: Օր.՝ «Չայնու ժամանակաւ թագաւորն մեծ Յունաց Վաղէս ի խոտորութեանն հերետիկոսութեան աղանդութեանն արիանոսաց էր ի հաւատս» (Բուզանդ, 68): Հերետիկոսապետ անվանում էին այն մարդուն, որ դավանական շատ կարևոր հարցերում տարբերվում էր եկեղեցու հիմնական դավանանքից (Արիոս, Նեստոր և ուրիշներ):

Հերետիկոսություն բառը բացի կրոնական՝ «եկեղեցու ընդունած դավանությանը հակառակ դավանություն» իմաստից ունի նաև փոխաբերական «կարծիք, հայացք, որ հակասում է ընդհանուր ընդունելության գտած ուսմունքին, կարգերին» իմաստը: Ի դեպ, ժամանակակից հայերենում այս բառի փոխաբերական իմաստը կարծես ավելի գործածական է:

Մարտիրոս (մարտիրոս) - հունարեն μαρτυρ (μαρτυρος) բառից: Հին հունարենում ուներ «վկա, ապացույց, ձգնավոր, նահատակ» իմաստները (ΔΓΡС, 1054):

ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է. «Սեպհականեալ անուն սրբոց՝ որք հեղին արիւնս ի վկայութիւն ճշմարտութեան»: Ըստ Ջահուկյանի՝ բառը հայերենին անցել է նախագրային շրջանից

(Ձահուկյան, 619): Հետագայում այս բառը ձեռք է բերել նոր՝ «իր գաղափարների համար տանջանքներ կրող», «շատ չար-չարանքներ կրող, կրած» իմաստները. նմանողության հիմունքով՝ բառը ունեցել է իմաստի ընդլայնում, իսկ *մարտիրոս* հասարակ անունը բառիմաստի նեղացումով դարձել է հատուկ անուն:

Մարտիրոս արմատից են *մարտիրոսաբեր*, *մարտիրոսագրություն*, *մարտիրոսական*, *մարտիրոսակից*, *մարտիրոսայորդոր* (*մարտիրոսահորդոր*), *մարտիրոսանալ*, *մարտիրոսարան*, *մարտիրոսաջուկ*, *մարտիրոսասեր*, *մարտիրոսուհի* բառերը:

Բերենք օրինակներ մեր մատենագրությունից.

«...զի մի գերեալ քանդեսցի աշխարհս, և սուրբ եկեղեցիքն ա-նօրինեսցին, և կամ մարտիրոսք անարգեսցին» (Բուզանդ, 23):

«Ի քարոզութենէն Թադէոսի Առաքելոյ և նորուն յելից և ի մարտիրոսութենէն մինչև ի կատարումն վարդապետութեանն Գրիգորի և իւրոյ հանգստեանն, ... այն ամենայն ի ձեռն այլոցն գրեցան » (Բուզանդ, 5):

«Գտանի ... գրեալ յայլոց ... մարտիրոսանալ դստերն ար-քայի Սանդիստոյ հուա ի ճանապարհն» (Խորենացի, 157):

Մարտիրոս անվանումով կան բազմաթիվ տեղանուններ և սրբավայրեր Հայաստանի տարբեր շրջաններում՝ *Մարտիրոս*՝ գյուղ Վայքի շրջանում, *Մարտիրոս գետ* (*Մարտիրոս չալ*)՝ գետակ Սրաքսի ավազանում, *Սուրբ Մարտիրոս*՝ եկեղեցի Պարսկահայաստանում, *Մարտիրոսաց վանք*՝ Վայքի շրջանում՝ Մարտիրոս գյուղի մոտ, *Մարտիրոսի անապատ*՝ գտնվում էր Էրզրումի գավառում, *Մարտիրոս բաշի*՝ Լեռնագագաթ Վայքի Լեռնաշղթայում, *Մարտիրոսաց քաղաք*՝ (*Մարտիրոսաց պոլիս*,

Մարտիրոսուպոլիս) - անվանումը տրվել է Տիգրանակերտին³⁴:

Մարտիրոզ - հունարեն μαρτιρολόγιον «վկայաբանություն» բառից՝ μαρτυρος «վկա» և λոγος «խոսք» բառերից կազմված: ՆՀԲ-ն տալիս է մարտիրոզեք (մարտիրոզոք, մարտիրոզք) տարբերակներով: Հայերենում թարգմանվել է «վկայաբանութիւն, պատմութիւն մարտիրոսաց, յայսմաւորք») (ՆՀԲ, 231) : Օր.³ «Առեալ բազում գրեանս՝ տօնական, և մարտիրոզեք» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Կրոնի համար կրած տառապանքների և սպանությունների նկարագրությունը կոչվում է վկայաբանություն:

Միստերիոն - այս բառը ծագում է հունարեն μυστήριον «գաղտնիք» բառից: Բառը կապվում է կրոնաեկեղեցական տերմինահամակարգի հետ այնքանով, որ միջնադարում հայտնի է եկեղեցական ներկայացումների մի տեսակ՝ միստերիա անվանումով: Սրանք կատարվել են եկեղեցական հանդիսավոր արարողությունների ժամանակ և պատարագների բաղկացուցիչ մաս են կազմել եվրոպական եկեղեցիներում:

Միռոն (միռոն, մեռոն) - հունարեն μύρον բառից: Հին հունարենում այն բազմիմաստ էր. ուներ «անուշահոտ բուսական յուղ», «անուշահոտություններ վաճառելու շուկա» իմաստները (ՄԴՐԸ, 1116): Բառը հայերեն Աստվածաշնչում թարգմանված է յուղ՝ «Համբուրեսցէ զիս ի համբուրից բերանոյ իւրոյ. զի բարի են ստինք քո քան զգինի, եւ հոտ իւղոց քոց քան զամենայն խունկս. եւղ անոյշ հեղեալ է անուն քո, վասն այսորիկ օրիորդք սիրեցին զքեզ. եւ ձգեցին զքեզ զհետ հոտոյ իւղոց քոց

³⁴ Տե՛ս Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ.3, Երևան, 1991, էջ 742:

ընթացուք մեք» (Երգ երգոց, 1, 2, 3): «Ծունկք իմ տկարացան
ի պահոց, և մարմին իմ այլագունաց *իւղոյ*» (Սաղմ.108. 24)
(ընդգծումները մերն են – Ս.Պ.):

Մյուռոն (մեռոն) բառը հայերենում ավելի ուշ շրջանից է
գործածվում (հավանաբար 8-րդ դարից, Հովհաննես Իմաս-
տասեր Օձնեցու մոտ): Ժամանակակից հայերենում ընդուն-
ված է *մեռոն* ձևը: Հայերենի բարբառներում հանդիպում են
քոմռոն, քոմբռոն բառերը (նշանակում է չարաձի, ստահակ),
որը ծագում է *քո մեռոնը* կապակցությունից՝ թերևս առաջա-
ցած «քո մեռոնը երեսից գնացել է» դարձվածքից: Թուրքախոս
հայերի մեջ տարածված է «մեռոնսուզ» բառը՝ «*ամմեռոն,
մահմեդական*» իմաստով՝ կազմված թուրքերեն *suz* բացասա-
կան մասնիկով: Ժողովուրդը մեռոնը սուրբ է համարել, որ
երևում է նաև դարձվածքներում, օր.՝ *մեռոնը վկա, երեսին մե-
ռոն չկա* և այլն:

Մեռոն արմատից են կազմված *մեռոնակիր, մեռոնահան,
մեռոնադբյուր, մեռոնահոտ, մեռոնաման, մեռոնաշիշ, մեռո-
նաջուր, մեռոնել, մեռոնեփեք, մեռոնօրհներ* (մեռոնօրհնուր-
յուն), *մեռոնավորվել* բառերը: Վերջինս գործածվում է «չմե-
ռավ-մեռոնավորվավ» արտահայտության մեջ, որը, թվում է,
հին քրիստոնեական սովորություն է, ըստ որի՝ մեռածներին
մեռոնով օծում էին:

Ժամանակակից հայերենում *մեռոն* բառով բաղադրված բո-
լոր բառերը պատկանում են կրոնական տերմինահամակար-
գին: *Մեռոնը (միւռոն)* պատրաստվում է կաթողիկոսի ձեռքով:
Նրա հիմնական բաղադրանյութը ձեթն է, որին խառնվում են
տարբեր տեսակի հոտավետ խունկեր, բույսեր³⁵:

³⁵ Հայաստանյայց եկեղեցում մյուռոնի կիրարկումը գալիս է
առաքելական ժամանակներից: Ավանդության համաձայն՝ մյուռոնը

Ողոգոմեան (ողոգոմեն, ողոգոմէ, ողոգոմ, ղոգոմեան) - հունարեն *εὐλογημεν*՝ «օրհնեալ, բարեբանեալ» նշանակությամբ: Կապվում է Քրիստոսի՝ Երուսաղեմ մուտք գործելու ժամանակ ժողովրդի՝ ցնծությամբ ասված. «Ովսաննա, օրհնեալ է ան որ Տէրոջ անունովը կուգայ» արտահայտության հետ (Մարկ. ԺԱ, 9): ՆՀԲ-ն բացատրում է՝ «Ծաղկազարդ՝ օր արմաւենեաց և բարեբանութեան» (Եւ նա եկեալ յողոգոմին, և ժամանեաց Ծառզարդարին» (Գնձ.) «Ողոգոմեանն մեծ, որ կոչի բարեբանեալ օր» (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): ԱԲ-ն հենց այդպես էլ բացատրում է՝ «ծառզարդար, ծաղկազարդ»:

Որդուկ - նշանակում է «ուղղափառ»: Ունի միայն Երեմիա Մեղրեցին: Ինչպես գտնում է Աճառյանը, հունարեն *οἱ υἱοὶ* (ուլիոյ) բառից է:

Որթողոքս (օրթողոքս) - հունարեն *ὁρθόδοξος* «ուղղափառ» բառից փոխառյալ, այսինքն՝ ուղղադավան՝ «ողջամիտ ի հավատս»: Օրինակ՝ «Եւ ժողովեալ զամենայն իւրոյ իշխանութեանն որթողոքս զեպիսկոպոսս զերիցունս.... եւ մեծ ժողով առ հասարակ իշխանութեանն ժողովեցան» (Բուզանդ, 75): *Ուղղափառ* բառից էլ կազմված է *ուղղափառություն* բառը:

Պառակլիտոս - հունարեն *παράκλητος* բառից, որն ուներ 1. *պաշտպան* և 2. *մխիթարիչ* իմաստները (ՄԴՐԿ, 1242): Գործածվում է իբրև «հոգւոյն սրբոյ» կապակցության վերադիր: Գործածված է Ղևոնդի մոտ («Պատմութիւն Ղևոնդ մեծի վարդապետի հայոց» (Ը դար): Ղևոնդ վարդապետի մոտ նա-

օրհնել է Գրիգոր Լուսավորիչը Ս.Էջմիածնում. այն փոխանցվել է սերնդեսերունդ: Մյուռոնօրհնեցի ընթացքում հին մյուռոնը խառնվում է նորին: Մյուռոնօրհնության ծեսը կատարվում է 5-7 տարին մեկ:

խաղասությունը հետևյալն է. «Վասն որոյ եւ Տէրն յորժամ կատարեաց զամենայն յառաջագոյն սահմանեալս իւր, զորս ի ձեռն մարգարէիցն խօսոցաւ նախ քան զառնուլն մարմին, եւ գիտեցեալ եթէ մարդիկ են կարօտ օգնականութեանն Աստուծոյ՝ խոստացաւ նոցա առաքել զՀոգին Սուրբ *պառակղիտոս* կոչեցեալ, այսինքն *մխիթարիչ*»³⁶ (ընդգծումները մերն են - Ս.Պ.): Ղեւոնդ վարդապետը ինքն էլ բացատրում է բառը՝ *մխիթարիչ* : Բառը չկա ՆՀԲ-ում:

Պառավատոս (պառաւատոս) - հունարեն παρὰ βάρους բառից, որ նշանակում էր «ուխտադրութ»: ՆՀԲ-ն բացատրում է՝ «օրինազանց, ուխտադրութ, ուրացող, յանցաւոր» (ՆՀԲ, 2, 600): Գործածված է որպես մակդիր Հուլիանոս կայսրի՝ «Զպիղծն Յուլիանոս պառաւատոս», «Յանցաւորն Յուլիանոս՝ կոչեցեալն պառաւատոս»:

Պենտեկոստէ (պենտակոստէ, պենտակոս, պենդակօստեայ, պենդակոստէ) - փոխառություն է հունարեն πεντηκοστή «հոգոգալուստ» բառից: Ըստ Զահուկյանի՝ բառը հայերենին անցել է նախագրային շրջանից (Զահուկյան, 619):

Բառը հայերենում բացատրվում է՝ 1. Հրեաների՝ Եփպտոսից դուրս գալու հիսուներորդ օրը. «Երբ կատարեցին Պենտեկոստէի տոնը, նրանք հարձակվեցին Գորգիասի վրա, որը եղումացիների կողմի կուսակալն էր (ԲՄկ. 12, 32), 2. Հոգեգալուստ, որ Զատիկից 50 օր հետո է գալիս. «Բայց այժմ լինիմ յեփեսոս մինչև ցՊենտեկոստէ» (Ա կոր. ԺԶ, 8): 3. Զատիկից մինչև Հոգեգալուստ եղած 50 օրվա ընթացքը. «Եւ ի կատա-

³⁶ Ղեւոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, Ս.Պետերբուրգ, ի տպարանի Ի.Ն.Սկորոխուովի, 1887, էջ 59:

րել աւուրցն Պենտեկոստէից էին ամենեքեան միաբան ի միասին» (Գծ. Բ, 1):

Հայերենում *պենտեկոստէ* բառի փոխարեն գործածվում է *հոգեգալուստ* բառը:

Պռουτοթου – հունարեն προ΄σει ο΄ θεο΄ς «Մերձեցի՛ր, ո՛վ Աստված», որին հայերենում համապատասխանում է «Ասէ Աստված» արտահայտությունը (ՀԱԲ, 109): Պատարագի ընթացքում սարկավագը դիմում է ժողովրդին՝ «Երկիւղածութեամբ լուարուք սրբոյ աւետարանին»: Ժողովուրդը պատասխանում է՝ Պռոսթէոս (Պտրգ. 563), այսինքն՝ «Մոտեցի՛ր, Աստուած»:

Պռօսխումէ (պրոսխումէ) – հունարեն προ΄σχωμεν «ուշադրություն դարձել» բայից: Խոսրովի Պատարագամատույցում բառը բացատրվում է այսպես. «Աւետարանը եկեղեցում կարդալ սկսելուց առաջ ասուած բանաձևերից մինը»³⁷: Խոսրովը նույն Պատարագամատույցում գրում է. «Պռօսխումէ. բարբառս այս յունական է. ի մերս՝ ունկն դիք կամ ի վեր նայեցէք թարգմանի»³⁸: Գրիգոր Տաթևացին (ԺԴ դ.) մեկնում է. «Պռօսխումէ, այսինքն ի վեր նայեցէք յաւետարանս սուրբ, զոր դոքա երգեցին»³⁹: Տաշեանի Պատարագամատույցում կա հետևյալ նախադասությունը. «...Ի կատարումն շարականին բարձրացուցանէ զաւետարանն սուրբ եւ ճայնէ. Պռաւսխումէն: Ժողովուրդն ասեն՝ զսուրբ Աստուածն» (Սրբազան Պատարագամատույցը, 504): ԱԲ-ի բացատրությամբ՝ «Ուշ դնենք, մտիկ ընենք»:

³⁷ Խոսրովու Անձնացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն աղօթից Պատարագին, Վենետիկ, 1869, էջ 154:

³⁸ Նույն տեղում, էջ 55:

³⁹ Գր.Տաթևացի, Քարոզագիրք, Ամառան հ., 1741, էջ 153:

Պրոփիագմենոս - հունարեն προφίλας բառից, որ հին հունարենում ուներ «սկզբնական, նախնական» իմաստը (ԴԴԲԸ, 1381): Բառը ՆՀԲ-ում վկայված է: Այս բառը գործածում էին կաթոլիկ հայերը: Հայերեն թարգմանվել է «նախաարքելոց պատարագ» (կատարվում էր Մեծ պահքի ժամանակ):

Սիկիրիե - հունարեն σοι, χυριε արտահայտությունից. բառացի նշանակում է «քե՛զ, Տե՛ր»: Մեկնված է Տաշեանի «Պատարագամատոյցում»⁴⁰: Երկխոսությունը հետևյալն է. «Սարկաւագ - Չժամ պատարագիս եւ զառաջիկայ արս խաղաղութեամբ եւ առանց մեղաց կատարել, ի Տեառնէ խնդրեսցուք: Ժողովուրդ - Շներհեա, Տէր, կամ սի կիրիէ» (Պտրգ. 370):

Սիմբոլոն - հունարեն σύμβολον (լատիներեն symbolum) - «հանգանակ, հավատո հանգանակ»: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «առ մեօք ասի Հանգանակ և առ նախնիս՝ Նշանակ և Դաշն հավատոյ» (ՆՀԲ, 716): Հավատո հանգանակը (Հավատամք) քրիստոնեական հավատի խտացված բանաձևումն է:

Սկեռին - հունարեն σκευάριον բառից, որ հունարենում ուներ «կահույք, իր» և «հագուստ» իմաստները (ԴԴԲԸ, 1480): Իմաստափոխությամբ ստացել է «արկղ» իմաստը: Հայերենում այն ունի «խաչը պարունակող արկղ» իմաստը: Բառի ծագմանն անդրադարձել են Ղ.Ալիշանը, Ն.Մառը: Ղ.Ալիշանը «Հայապատում»-ում գրում է. «Յայնժամ հրամայեաց արքայն բերել զնշան խաչին եւ բացեալ զարկն ուր կայր փայտն՝ ի սկեռինն ոսկի, եւ եղեալ դանակ ի նմա կնքեաց զնա մատանեաւ արքունի» (Ղ.Ալիշան, Հայապատում, Պատմիչք եւ պատմութիւն հայոց, Վենետիկ, 1881 ի վաճառար՝ Ս.Ղազար

⁴⁰ Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, Գաթրճեան և Տաշեան, Վենետիկ, 1897, էջ 414:

րու, էջ 222): Ալիշանը տողատակում էլ բացատրում է *սկեռին* բառը՝ «պահարան»՝ համապատասխան ձևից: Արկղում պահվել են սրբերի նշխարներ:

Սկեռին արմատից է Սկևռա վանքի անվանումը:

Սոֆիա ոռթի - կապակցությունը հունարեն համապատասխան «σοφία ορθοι» արտահայտությունից է, որ նշանակում է «ուղիղ և իմաստութեամբ կանգնած» (ՄԴՐԸ, 1490): Հայերենում գործածված է Տաշեանի «Սրբազան պատարագամատոյց հայոց»-ում: Նախադասությունը հետևյալն է. «Եւ զկնի սարկաւազն. իմաստութեամբ առթիւ սոֆիա» (Պտրգ., 361):

Սքեմ - կրոնավորի հագուստ, տարագ: Փոխառություն է հունարեն σχῆμα «ձև, տարագ» բառից: Այս բառից կազմված էին *սքեմաձև*, *սքեմարկեք*, *սքեմաւոր*, *սքեմավորութիւն* բառերը: ՆՀԲ-ն բացատրում է «զգեստ. մանաւանդ ձև կրօնաւորական» (ՆՀԲ, 2, 768):

Տաքտիկոն - հունարեն τακτικόν «դասավորություն» բառից փոխառյալ: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ հայերենում գործածված է երկու անգամ: ՆՀԲ-ն բառը տալիս է *տաքդիկոն* տարբերակով և հղում *տիփդիկոն* բառին՝ գտնելով, որ *տաքդիկոն* ձևը վրիպակ է: Ստ.Մալխասյանցը բացատրում է. «Դասաւորութիւն, կարգաւորութիւն (եկեղեցական) աթոռների» (ՀԲԲ, 4, 394): Օր.՝ «Եւ ի տաքտիկոնն, յորում կարգ եպիսկոպոսացն սահմանի, գրեալ է, որ հայոց կաթողիկոսն պատուեցաւ վասն սրբոյն Գրիգորի» (Ն.Լամբրոնացոյ Ատենաբանութիւն. Պատասխանի Ոսկան արգելական ձգնաւորի ի մեծն Անտիոք, էջ 24):

Տիփտիկոն - փոխառություն է հունարեն διπτυχον բառից, որը հունարենում ուներ «զույգ, երկակի, երկծալ» նշանակությունը (ՄԴՐԸ, 412): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Ցուցակ անուանց երկիջեան կամ երկծալ ի յիշատակ աւագութեանց և վասն յիշելոյ ի պատարա-

գի» (ՆՀԲ, 2, 879), ըստ Մալխասյացի՝ «Երկծալ ցուցակ, որի վրա վանքերում կամ եկեղեցիներում նշանակում էին եպիսկոպոսների կամ բարերարների անունները՝ պատարագի ժամանակ հիշելու համար» (ՀԲԲ, 4, 447): Բառը գործածված է Ն.Լամբրոնացու «Պատասխանի Ոսկան արգելական ձգնաւորի ի մեծն Անտիոք»-ում, (Երուսաղեմ, 1842):

Փասեակ (փեսեկ) - սա հունարեն $\phi\alpha\sigma\acute{\epsilon}\kappa$ բառից է. հունարենը իր հերթին բառը փոխառել է եբրայերեն פօסօօ «զատիկ. պասեք Հրեից» բառից: Այս բառին անդրադարձել ենք «Եբրայական փոխառություններ» գլխում (էջ 78):

Քրիայ - բառը կա միայն Երեմիա Մեղրեցու բառարանում, որում բացատրվում է «յիշատակ Տեառն»: Փոխառություն է հունարեն $\chi\rho\theta\iota\alpha$ բառից, որը հունարենում բազմիմաստ էր. ուներ «գործածություն, օգուտ, շահ, գործողություն, հարաբերություն» իմաստները (Մեղրեցի, 336):

4.1. «ԱԳԱՊԻ» ԲԱՌԻ ՄԱՍԻՆ

Անդրադառնա՞նք հունարենից հայերենին անցած *ագապ* բառին :

Ագապ (ե) - հունարեն ἀγάπη բառից փոխառյալ: ՆՀԲ -ն բառը բացատրում է հետևյալ կերպ. «Սէր. սիրելու. որպէս հացկերոյթ. կերակուր արարեալ ի սիրոյ և միաբան սիրով՝ մանաւանդ ի պէտս ողորմութիւնէ աղքատաց, և յօժանդակութիւն հոգւոց ննջեցելոց» (ՆՀԲ, 1, 3):

Ըստ Հ.Աձառյանի՝ *ագապ(ե)* բառը թարգմանաբար նշանակում է «աղքատներին տրված սիրո ճաշ». թարգմանվել է նաև «սէր առնել» կապակցությամբ՝ «հասարակական ճաշ տալ» նշանակությամբ :

Աձառյանը գտնում է , որ «բառի գործածությունը երևում է մեր մեջ գոնե 2 դարում» (ՀԱԲ, 1, 76), իսկ ըստ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանի՝ «բառն առաջին անգամ հանդիպում է Աստվածաշնչի հունարեն Յոթանասնից թարգմանության մեջ» (ԲՀ, 14):

Հին հունարենում բառը բազմիմաստ էր. ուներ 1. Սեր: 2. Եղբայրական հացկերոյթ վաղ շրջանի քրիստոնյաների մոտ (ΔΓΡC,17): Ստ. Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառը բացատրվում է՝ «1. Քրիստոնեության սկզբնական շրջանում հավատացյալների համայնական ընթրիք ի հիշատակ խորհրդավոր ընթրիքի, որի ժամանակ մասնակցողները համբուրում էին միմյանց ի նշան հաշտության: 2. Մատաղ» (ՀԲԲ, 1, 3):

Վարդապետ Գարեգին Հովսեփյանը ևս անդրադարձել է այս բառին «Ագապի հաստատությունը հայոց մեջ»⁴¹ հոդվա-

⁴¹ «Արարատ» , Ս.Էջմիածին , 1912 , էջ 997 –1001 :

ծում: Ի պատասխան Ն. Մառի՝ իր խմբագրությամբ հրատարակվող „Христiанскій Востокъ,,⁴² ամսագրում լույս տեսած «Сльдъ ἁγῶπῃ у Армянъ» հոդվածի, որտեղ այն միտքն է արծարծվում, թե հայերին հայտնի չի եղել ոչ ազապ բառի գործածությունը, ոչ նրա թարգմանությունը «սէր» բառով, ինչպես դա վրացերենում և հունարենում է, Գ.Հովսեփյանը նշում է, որ բառի գործածությունը ոչ թե տասներեքերորդ դարից է (ինչպես գտնում է Ն.Մառը՝ հենվելով Անիի մոտ գտնվող Հռոմոնոսի վանքի մի արձանագրության վրա), այլ շատ ավելի վաղ շրջանից: Նա բերում է Կեչառուաց (Կեչառիսի) վանքի ժամատան հարավային պատի մի արձանագրությունը, որի մի մասը ներկայացնում ենք. «Ի ՈԿԲ թու.եւ տուաք ի գանձագին գեղն մեր շենգաւիթ այգի սպասք էկեղեցո եւ տէր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետս զծառզարդարին պատարագն ինձ Վաչէի եւ զղազարոյն Մամախաթունին *զսէրն առնէ* նոր կիրակէին անխափան»⁴³:

Այս արձանագրությունը կա նաև Ղևոնդ Ալիշանի «Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց» գրքում: Բերում ենք արձանագրությունն ամբողջությամբ. «Ի ՈԿԲ թ. Կամաւն Աստուծոյ եւ Վաչէ որդի Սարգսի որդւո Վաչուտի եւ ամուսին Մամախաթուն եւ որդիքն իմ Բուրդս եւ Վաչուտ միաբանեցաք ի սուրբ ուխտս Կեչառուս եւ տուաք ի գանձագին գեղն մեր Շենգաւիթ՝ այգի ... սպասք եկեղեցո. եւ Տէր Գրիգորիս եւ Գրիգոր վարդապետ (սահմանեցին) զԾառզարդարն ինձ Վաչէի եւ զղազարոյն Մամախաթունին եւ զՆոր կիրակեն Բրդին ամէն եկեղե-

⁴² Н.Марр , Сльдъ ἁγῶπῃ у Армянъ , Хрустіанскій Востокъ , СП , 1912 , стр. 145—147 .

⁴³ Գ.Հովսեփյան , նույն տեղում , էջ 1000 :

ցիքս եւ ով առաջնորդ (որ լինի) *զսէրն առնէ* նոր կիւրակէին անխափան»⁴⁴ (ընդգծումը մերն է - Ս.Պ.):

Ժողովուրդը *ազապ* բառի համար գործածել է *սէր առնել* կապակցությունը (ՀԱԲ, 1, 76), որ երևում է նաև արձանագրության մեջ: Այսինքն՝ ժողովուրդը պահպանել է բառի առաջնային *սեր* իմաստը. իհարկե, այս սերը ոչ թե զգայական սերն է, այլ Քրիստոսի սերը կամ քրիստոնյաների սերը միմյանց նկատմամբ:

Սուրբ Սահակ Պարթևի անունով մեզ հասած կանոնների մեջ պատվիրվում է քահանաներին միաբան կատարել «զպաշտօն եւ զպատարագ ազապացն առանց աւետարան կարդալոյ մի իշխեսցեն մատուցեալ» կամ «.... շինականները, որ յագապ հրափրեցան, պատարագից առաջ չպետք է հաց ուտեն»⁴⁵:

Հետագայում *ազապ* բառի իմաստը փոխվում է : Փոխաբերաբար *ազապ* են կոչվել նաև այն կենդանիները, որոնք նվեր են բերվել այդ նպատակի համար: Այսպես, Հ.Օձնեցին իր կանոնների մեջ պատվիրում է. «. ...զաղն օրհնութեան յագապացն զենմունս խառնել»⁴⁶:

Թե երբևանից է հայերին ծանոթ եղել *ազապի* հասկացությունը, դժվար է ասել : Պետք է ենթադրել, որ այն 2-3-րդ դարերում արդեն առաջին քրիստոնյաների մուտքով հայտնի է եղել Հայաստանում: *Ազապ* բառը , ինչպես հունարեն շատ բառեր, չի մերվել հայերենին: Հունարենից հայերենին անցած բառերի

⁴⁴ Ղ.Ալիշան, Այրարատ բնաշխարհի Հայաստանեայց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1890, էջ 261 :

⁴⁵ Հայոց եկեղեցական իրաւունքը , Ն.Վ. Մելիք -Թանգեան , Ա , Շուշի , 1903 , էջ 539 :

⁴⁶ Գ.Հովսեփյան, նույն տեղում , էջ 1000 :

մի մասը մեր մատենագրության մեջ չափազանց քիչ գործածություն ունի, իսկ ժողովրդական լեզվում ու բարբառներում՝ ավելի քիչ: Սակայն հասկացությունը, կարծում ենք, գոյատևել է այլ անվանումներով՝ *սեր առնել, մատաղ*: Այսպես, «Մատաղ» բառը ՆՀԲ -ն բացատրում է . «Ռամկօրեն՝ որպէս որթ մատաղ զենլի, և բաշխելի աղքատաց որպէս ագապ» (ՆՀԲ, 2, 212):

Օրինակներ մեր մատենագրությունից՝ «Ի յիշատակ ննջեցելոցն հոգւոցն առնենք և մատաղս անուանենք» (Շն. թղթեր) կամ «Ի տօնս տէրունականնս՝ նաև յամենայն տօնս երևելիս ըստ սովորութիւնէ ոմանց՝ ընդունելութիւն և ճաշ դնեն աղքատաց, որ ըստ հայոց մատաղն է» (Մաշտ. ջաիկ.) (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ -ի): Ստ. Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում որպէս *ագապ* բառի երկրորդ իմաստ նշվում է *մատաղ* բառը: Նույն իմաստն է տալիս *մատաղ* բառի բացատրության մեջ «Քրիստոնյա Հայաստան» հանրագիտարանը. «....հայկական մատաղը չի նույնանում ոչ հրեական, ոչ էլ հեթանոսական զոհաբերման հետ: Այն ավելի առնչվում է առաքյալների հաստատած ագապե ճաշի հետ» (ԲՀ, 14):

Մատաղ բառը ծագումով բնիկ հայերեն է՝ հնդեվրոպական *mel* արմատից՝ «փշրել, մանրել, ջարդել, աղալ» իմաստներով (ՀԱԲ, 2, 267): Ակադ. Գ.Ջահուկյանը *մատաղ* բառը համարում է վաղնջահայերենից ժառանգված. «Վաղնջահայերենը պիտի ժառանգած լիներ մարդու սեռի, տարիքի և ընտանեկան հարաբերությունների վերաբերյալ հնդեվրոպական հիմնական անվանումները՝ տարածքային որոշակի սահմանափակումներով: Մարդու, նրա սեռի և տարիքի հետ կապված անվանումներից հիշենք *մարդ*, *անձն*, *այր*, *կին*, *աղիջ*, *մանուկ*, *մատաղ*» (Ջահուկյան, 259):

Գ. Ջահուկյանը մատաղ բառը կապում է հ.-ե. mad նախաձևի հետ:

Ըստ Աձառյանի՝ մատաղ բառը ուներ հետևյալ իմաստները՝ 1.մատղաշ, փափուկ, դեռատի, 2. երեխա, մանկիկ, 3.մատաղ հորթ զենլի, զոհ, ագապ: Այստեղ նա ավելացնում է մատղաշ բառը (կազմված - աշ մասնիկով. հմմտ. թթվաշ), որը թեև ավանդված չէ հին շրջանից, սակայն գործածական է նոր գրականում և բարբառներում:

Ժամանակակից հայերենում մատաղ բազմիմաստ բառի իմաստները միմյանցից հեռացել են, և առաջացել է համանունություն: Այդ իմաստներից մեկը նշանակում է՝ «1.Չափահասության չհասած, 2.նորածին, մատղաշ, 3. նորածիլ, նորաբույս. փոխաբերաբար՝ թարմ, նոր» իմաստները:

Մատաղ բառի մյուս իմաստը կապվում է զոհ հասկացության հետ և նշանակում է՝ «1.Չոհ, մատաղացու, 2. զոհ մատուցելու արարողություն, 3.Չոհի համար մորթած կենդանու միսը, 4. Գործածվում է նաև որպես եղանակավորող բառ (հե~յ, ձեզ մատաղ)» (ԱՀԲԲ, 975):

Իհարկե, մատաղի սովորությունը հայտնի է եղել հայերին ավելի վաղ, քան ագապի հասկացությունը: Հայ հեթանոսական աստվածներին զոհեր են մատուցվել՝ Անահիտ աստվածուհուն՝ եզներ, երինջ, Արամազդին՝ սպիտակ կենդանիներ՝ ցուլ, նոխազ, ջորի, Արտաշես թագավորին հուղարկավորելիս մարդիկ են ինքնազոհվել: Հայտնի է, որ հոների դեմ տարած հաղթանակից հետո արջառներ, նոխազներ ու գառներ են զոհաբերվել:

Մարդկանց կրոնական պատկերացումների փոփոխության հետ փոխվել են զոհաբերության դրսևորումները:

Ղևոնդ Ալիշանը «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց»⁴⁷ աշխատության մեջ, հիմնականում անդրադառնալով հայերի հեթանոսական կրոնին ու սովորություններին, հընթացս որոշ տեղեկություններ է տալիս նաև վաղքրիստոնեական շրջանի արարողությունների ու ծեսերի մասին: Այսպես, կրոնական արարողությունների կարևոր բաղադրիչներից համարելով «... նյութական բանն այլ նուիրել Աստուծոյ կամ աստուածոց, որևէ կերպով, և այս է Ձոն, Ձոհ, Պատարագ Ողջակէզ և այլն. իսկ զայս նուիրելուն և կատարելուն կերպն ինքնին կամ ի ձեռն պաշտօնեից՝ կըսուի Ծէս, Օրէնք և այլն»: Հեթանոսական Հայաստանում կենդանիների զոհաբերության հետ ընդունված էր նաև մարդկանց զոհաբերությունը (Արտաշես արքայի մահվան ժամանակ նրա շատ մերձավորներ զոհաբերվեցին): Այս կապակցությամբ Ղ. Ալիշանը նշում է, որ «...հին մոլորող հեթանոսք՝ անբան կենդանեաց հետ բանականն և հոգիաւորն այլ իրենց նմանը՝ զմարդիկ զոհէին»⁴⁸:

Թագավորն ու հարուստները առատորեն նվիրում էին զոհելի կենդանիներ (ոչխար, երինջ), և ապահովում էին քրմերի դասի ապրուստը: «Այնպէս որ, - գրում է Ղ.Ալիշանը, - երբ անոնց կրօնքն ջնջուեցավ, անձարակ մնալով՝ հարցուցին Լուսավորչին, թէ ինչպէս պիտի ապրին, զի ուրիշ արուեստ չեն գիտեր: Սուրբն ալ սահմանեց փոխանակ հեթանոսական զոհից՝ քրիստոնէական Ագապն ու Մատաղն՝ առատ մասն հանելով այն քրիստոնէացեալ քրմաց, և յետոյ քահանայից: Մատաղ ստուգաբանի յոմանց աղ մատուցանելով օրինած նուէր.

⁴⁷ Ղ.Ալիշան, Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1910, էջ 475:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 484:

մի կրնայ հասարակ նշանակութեամբ մատղաշ կենդանի նշանակել, կամ առջինեկ ...» (նույն տեղում, էջ 485) :

ՂԱԼԻԶԱՆԻ այս տողերը մեզ հուշում են, որ հեթանոս հայերի՝ հեթանոսական աստվածներին մատուցվող զոհաբերությունը փոխարինվում է նոր կարգով, նոր զոհաբերությամբ, այս անգամ՝ ձոնված Քրիստոսին և նրա գաղափարախոսությունը կրողներին ու տարածողներին՝ նոր՝ հունարենից փոխառյալ *ագապ* և նախագրային շրջանից ավանդված *մատաղ* բառերով: Ժողովրդին մոտ ու հոգեհարազատ «մատաղ» բառը, բնականաբար, ավելի լայն կիրառություն է ստանում, քան *ագապ* բառը: *Մատաղ* բառով բաղադրված հայերենում կան ավելի շատ բառեր՝ *մատաղաբաժին*, *մատաղագին*, *մատաղամիս*, *մատաղաջուր*, *մատաղատու* (*մատաղ բաժանող*), *մատաղատուն*, *մատաղացու*, *մատաղել*, *մատաղբաժին*. կան բազմաթիվ դարձվածքներ (ինչպես հայտնի է, դարձվածքները կրում են լեզվակիր հանրության լեզվամտածողության կնիքը), ինչպես՝

մատաղ անել - զոհ բերել, նվիրաբերել, անասուն մորթել և բաժանել,

մատաղ գնալ - զոհաբերվել, նահատակվել,

մատաղ լինել - կյանքը մեկին նվիրաբերել (ասվում է որպես քաջալերանքի խոսք),

մատաղ լինեն (լինի) - փաղաքշական դիմունի արտահայտություն,

մատաղ կտրել - անասուն մորթել որպես ընծայումն,

մատաղ չկտրել մեկի հետ - մեկի հետ չուզենալ ընկերանալ, չգործակցել,

մատաղ ուտող (անարգ.) - պնակալեզ, սրա-նրա հաշվին ապրող:

Հայերենի համարյա բոլոր բարբառներում մատաղ բառն ունի զոհ իմաստը, Ղարաբաղի բարբառում գործածական է մատտաղ ձևը, որն ունի «սիրելիս» նշանակությունը :

Ազապ արմատից կազմված են ազապատեր և ազապատուն բառերը:

Պարզ դիտարկումն անգամ ցույց է տալիս, որ ազապ – մատաղ բառային զույգից իր կապակցելիությանը և նոր բառեր կազմելու հնարավորություններով ազապ բառը զիջում է մատաղ բառին:

Ազապ բառը՝ Ազապի ձևով, բառիմաստի նեղացումով դարձել է իգական անձնանուն (հմմտ. ռուսերեն любовь, вера , надежда), որը վկայում է հասարակ անուն – հատուկ անուն անցում, այսինքն՝ ազապ հասարակ անունը պետք է որ ծանոթ լիներ հայերին, որ դառնար հատուկ անուն: Բառը ինչ-ինչ պատճառներով վկայված չէ հիմնգերոդ դարի գրական հուշարձաններում (նույնիսկ վաղնջահայերենից եկող այդպիսի շատ բառեր կան, որոնք պահպանվել են միայն բարբառներում), սակայն այդ բառի հիմքում ընկած հասկացությունը պահպանվել է ժողովրդի հիշողության մեջ :

Կարծում ենք, քրիստոնեական գաղափարախոսության տարածումով զոհ – պատաագ- ողջակեզ - հաշտ բառերը իրենց տեղը զիջել են մատաղ (ազապ) բառերին: Ազապ բառը ժողովուրդը չի գործածում, բայց նրա մնացորդները պահպանվել են, ինչպես Չատկի և Սուրբ խաչի մեռելոցներին հասարակաց ճաշեր կազմակերպելը :

4.2. «ԲԵՄ» ԲԱՌԻ ՄԱՍԻՆ

Բեմ բառը փոխառություն է հունարեն βήμα ձևից, որը հին հունարենում ուներ «քայլ, բեմասացության ամբիոն, եկեղեցու բեմ, խորան» իմաստները (ДГРС, 294): Բառը մեր մատենագրության մեջ հանդիպում է նաև բեմք տարբերակով՝ «...իջուցեալ զսրբութիւն ի բեմբէն, ետես զեղբայրն» (Բուզանդ, 189) կամ «Ոչ եթէ աթոռք արկեալ կան ձեռակերտական մարդկային բեմբի ի յերկրի ... դատեալ դատողացն» (Նար. ԽԸ): Բեմք ձևից կազմված էր բեմքական բառը, որն ուներ գոյականական իմաստ՝ «Ոչ յանապատի միայն, այլ և յաշխարհի... ոչ ի բեմքականաց ևեթ, այլ և ի զինուորականաց» (Խոսր.) (Օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բեմ բառը հայերենում ունի՝ «1.դատավորական աթոռ, քարոզչական ամբիոն, 2.խորանի տեղը՝ եկեղեցու մեջ, 3.գահույք, բազմոց, նստարան» իմաստները (ՀԱԲ, 1, 438): Բառը Գ. Ջահուկյանի կարծիքով հայերենին անցել է հինգերորդ դարից առաջ (Ջահուկյան, 617): Օրինակներ մեր մատենագրությունից՝

«Ողորմիմ քեզ, եկեղեցի Հայաստանեայց, խրթնացեալ ի բարեզարդութենէ բեմին» (Խորենացի, 358): «Իսկ Պիղատոս իբրեւ լուաւ զբանս զայսոսիկ, ած զՅիսուս արտաքս. եւ նստաւ ի վերայ բեմին ի տեղւոջն որ կոչէր Քարայատակ, եւ երբայեցերէն Կապաթա» (Յհ., ԺԹ, 13): Ռուսերենում՝ „Пилат услышав это слово, вывел вон Иисуса и сел на судилище, на месте, называемом Лифостротан, а по еврейски Гаваффа„ (Иоан. 19, 13): Ռուսերեն թարգմանության մեջ բեմ բառը թարգմանվել է судилище բառով, այսինքն՝ ռուսերենում բառի

իմաստը համապատասխանում է *բեմ* բառի հինհայերենյան իմաստին:

Հին հայերենում *բեմ* արմատով կազմված էին *բեմական* և *բեմասացութիւն* բառերը՝ «պարկեշտ և նազելի զինքն կազմեալ ի բեմասացութեան ձևի ...սկսավ ճառել զերախտիս ծառայութեանն» (Խորենացի, 351): *Բեմասացութիւն* բառը բացատրվում է. «Ի բեմէ կամ ի բարձր վայրէ բանասացութիւն առ ժողովեալն. ատենախօսութիւն. քարոզ» (ՆՀԲ, 2, 351): *Բեմական* բառը հին հայերենում ուներ և՛ ածականական, և՛ գոյականական նշանակություն: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «եկեղեցական կամ աստիճանաւոր՝ որ կարէ մտանել ի դաս կամ մանաւանդ ի խորանն. կղերիկոս. պաշտօնեայ. սարկաւագ. քահանայ»: Օրինակ՝ «Աղօթական անխլախոյս, բեմական (սարկաւագ) ստորնաքարշ, քահանայ անկնդրուկ» (Նար. ԾԶ)⁴⁹:

Աշխարհաբարում, բացի կրոնական տերմին լինելուց, բառն ունի «բեմին հատուկ» ածականական իմաստը: *Բեմական* բառը ժամանակակից հայերենում կապվում է միայն թատրոնի հետ, և նրա կրոնական իմաստը ընդհանրապես չի գիտակցվում:

Ս.Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում *բեմ* բառի գրաբարյան իմաստներին ավելացել են նորերը՝ թատրոններում՝ «բարձր տախտակամած, որի վրա դերասանները ներկայանում են կամ երգիչները երգում են» և «տեսարան, որպիսին բեմի վրա ցուցադրվում է որոշ խաղի ժամանակ»: Նմանությամբ ունի նաև «ասպարեզ» փոխաբերական իմաստը: Էդ.Աղայանի «Արդի

⁴⁹ Նույնը՝ աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ « Անսիրտ աղոթիչ, ստոր բեմական, անխունկ քահանա, անձիր վարդապետ» (Մատյան ողբերգության, Երևան, 2002, էջ 253 (Վազգեն Գևորգյանի թարգմանությամբ):

հայերենի բացատրական բառարանում» *բեմ* բառի առաջնային իմաստը կապվում է թատրոնի հետ, և այս արմատով արձանագրված է 24 բառ:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպես է կատարվել իմաստային այդ անցումը:

Լևոն Ձեքիյանը գրում է. «Լայն առումով թատերական տարրեր ներկայ են ըլլայ մեր կրօնական մշակոյթին, ըլլայ մեր ժողովրդական սովորույթներու եւ բանահիւսութեան մեջ: Հայ Եկեղեցւոյ մէջ՝ պաշտամունքի երկու հիմնական ձեւերը, որ են Պատարագ եւ Ժամերգութիւն, ունին շատ ցայտուն բեմական կառուցվածք մը: Մինչեւ իսկ տաճարներու ճարտարապետական կառոյցը՝ բարձր ու տեսանելի բեմով, կրկնակ վարագոյրներու գործածութիւնը, աղօթքներու տրամախօսական բաշխումը՝ ընդմէջ քահանային, սարկաւագներու եւ դպիրներու, ծիսական որոշ շրջաններու յատուկ անդաստանը, «Դռնբացէք»-ը եւ նման արարողութիւններ՝ եւս շեշտաւորեն հայկական ծիսակատարութեան բեմական բնոյթը»⁵⁰:

Գ. Լևոնյանը «Թատրոնը հին Հայաստանում» աշխատության մեջ» բերում է անգլիացի ձանապարհորդ Հ. Լինչի տպավորությունը 1893 թ. Էջմիածնի տաճարում լսած ժամերգությունից, որը նա համարել է թատերական երևույթ⁵¹:

Իհարկե, որոշ թատերականություն կա հայկական պատարագի արարողության մեջ: Միջնադարում կրոնական և գեղարվեստական գիտակցության մեջ որոշակի կապ կա: Բեմը խորհրդանշում է Գողգոթան, պատարագիչը, եթե կարելի է ասել, մի տեսակ միջնորդ է Աստծու և հասարակության միջև:

⁵⁰ Լևոն Ձեքիեան, Հայ թատրոնի սկզբնաքայլերը եւ հայ վերածնունդի շարժումը, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1975, էջ 10:

⁵¹ Գ.Լևոնյան, Թատրոնը հին Հայաստանում, Երևան, 1941, էջ 110:

Բեմը նաև այն նվիրապետական (հիերարխիկ) սահմանն է, որով հասարակությունը բաժանվում է միջնորդից, որն ավելի մոտ է Աստծուն: Բայց հասարակությունը եկեղեցում ոչ թե հանդիսատես է, այլ գալիս է այստեղ կրոնական գիտակցությամբ: Այսինքն՝ եկեղեցու և թատրոնի դերերը տարբեր են, թեև նրանց արարողակարգերը որոշակի արտաքին նմանություն ունեն:

Միջին դարերում Եվրոպայում հայտնի է կրոնական ներկայացման մի ժանր, որ կոչվում է պատարագային (լիթուրգիական) դրամա: Սա կատարվել է եկեղեցական տոների ժամանակ (Չատիկ, Ծննդյան տոն) և կազմել է պատարագի բաղկացուցիչ մասը: Ներկայացվել են Ավետարանից տարբեր հատվածներ և կրել են ծիսական-խորհրդապաշտական բնույթ: Սակայն այն աստիճանաբար ներառել է աշխարհիկ տարրեր և 1210 թվականին արգելվել է Հռոմի պապի կողմից: Հավանաբար, Հայաստանում նույնպես միջին դարերում պատարագային դրաման ունեցել է իր արտահայտությունը: Այդ մասին տեղեկություններ են տալիս թատրոնի տեսաբանները (Գ.Լևոնյան, Հ.Հովհաննիսյան և ուրիշներ): Այդ ներկայացումները հավանաբար կրել են քարոզչական բնույթ, նպաստել քրիստոնեական բարոյախոսության ժողովրդականացմանը: Գործողությունը կատարվել է եկեղեցու բեմում, հոգևորականների հովանավորությամբ ու մասնակցությամբ. կատարվել են «Ծննդյան», «Չատկական», «Ուտնալվա» և այլ շարքեր:

Գ.Լևոնյանը, վկայակոչելով Գր.Մագիստրոսի նամակները, հավանական է համարում միջնադարյան Հայաստանում կրոնական հանդիսավոր արարողությունների, ներկայացումների գոյությունը, որ անվանվել է *կացուրդ*:

Գր.Մագիստրոսի մի թուղթը, որն ուղղված էր ասորիների կաթողիկոսին, վերաբերում է թոնդրակեցիներին, որոնք Հայաստանում հալածվում են որպես «չար աղանդավորներ» ու փախչում Ասորիք ու լուրեր տարածում, որ իրենց արտաքսել են նախանձից: Գր.Մագիստրոսը, զայրացած այս բանից, ասորիների կաթողիկոսին գրում է. «Գրեալ են եթէ վասն նախանձու արտաքսեն զմեզ... Եթէ ի մէնջ են և մերովս դաւանութեամբ, զինչ արդեօք պարտ է նախանձել, ընդ որոյ ձեմարանի կամ վարդապետութեան.... Եթէ միայնաւորաց քրիստոսզգեաց և ձգնազգեաց արանց.... Եթէ երաժշտական հագներգութիւնս և ի քաղցրաձայնութիւնս, եթէ ի դամպարափայլ կացրդական տոնախմբութիւնս և յանուշահոտ բուրմունսն...» (օրինակը՝ ըստ Գ.Լևոնյանի «Թատրոնը հին Հայաստանում» գրքի՝ Ե., 1941, էջ 95 (Գր.Մագիստրոս, Մյունխենի ձեռագիր, 65, Տաշյան ցուցակ):

Գր.Մագիստրոսի մամակից թերևս կարելի է եզրակացնել, որ կացուրդները աշխարհիկ տոներ չէին, այլ եկեղեցական հանդիսավոր արարողություններ:

Կացուրդ բառը, ըստ ՆՀԲ-ի, բացատրվում է՝

1. Հանդէս տեսարանաց և տօնից. համախմբութիւն. ժողով.
2. Երգն ի կացուրդս. այսինքն մուսգ երգոց ի տօնս . որպէս և ժամանուտ եղանակաւոր , և հարցնափառ, և տաղ, որք կոչին և կարգ. որպէս և շարական աւուրն Կանոն ասի: Օր.՝ «Երգեաց կացուրդ ծննդեան Քրիստոսի քաղցրաձայն եղանակաւ. երգեաց ի տէրունական տօնս կացուրդս հազարս » (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Կացուրդ բառը, ըստ Հ.Աճառյանի, *կայ* արմատից է, որ հանդես է գալիս նաև *կաց* և *կալ* արմատաձևերով: *Կաց* արմատով էլ կազմված է կացուրդ բառը, որ նշանակում է «հանդէս, տօն» (ՀԱԲ, 2, 504): ՆՀԲ-ն ևս այս բառը բացատրում է «Կացունն հան-

դիսական. հանդես տեսարանաց և տօնից» (ՆՀԲ, հ.1, 1078): Այս արմատից կազմված էին *կացրդական* (տոնական), *կացրդիլ* (հավաքվել) և *պայծառակացուրդ* (մեծահանդես) բառերը:

Ս.Գաբամաձյանը այս բառը բացատրում է հետևյալ ձևով. «Կացուրդ - հին հեթանոսական տօներու մէջ բազմին շուրջը դառնալով երգուած երգոց տօներուն ամէն մէկէն ետքը եղած գագաթը, և այդպիսի երգերով տօնուած մեծ հանդես ի պատիվ աստուածոց, տօնախմբութիւն. այդպիսի հանդեսներու երգերը. նմանութեամբ այդ հանդեսներու եւ երգերու՝ քրիստոնէական եկեղցւոյ մէջ հաստատուած հանդես»⁵²: Օր.՝ «Ձատկացն և կացրդիցն և ամենաժողով տօնից անուն զբազմաց ի մի վայր գումարելոց յայտ առնէ» (Սեբեր. Բ):

Կացուրդ բառը տարբեր է *կցուրդ* բառից, որը *կից* արմատից է, և ինչպես նշում է Մ.Աբեղյանը, այսպես էին կոչվում այն հոգևոր փոքրիկ երգերը, որ հին ժամանակ Ս.Գրքի սաղմոսներից ու օրհնություններից հետո իբրև հավելված էին երգում, նրանց կից, իբրև հավելված⁵³: *Կացուրդ*-ը համապատասխանում է հունարեն παηγυρις (տոնախմբություն, հանդես), իսկ *կցուրդ*-ը՝ հունարեն μελος (երգ, երաժշտություն) բառին:

Վերոհիշյալ բացատրությունները ի մի բերելով և նկատի առնելով թատերագետների կարծիքները՝ կարող ենք եզրակացնել, որ *կացուրդները* եկեղեցիներում կատարվող տոնական արարողություններ էին, որոնք, հավանաբար, կատարվում էին եկեղեցու բեմի վրա:

Եվրոպական շատ լեզուներում հայերեն *բեմ* բառի դիմաց գործածում են scena բառը, որը հունարեն Σχηνη (սքենե) բա-

⁵² Ս.Գաբամաձեան, Նոր բառգրիք հայերեն լեզուի, Կ.Պօլիս, 1910:

⁵³ Մ.Աբեղյան, «Արարատ», 1912, էջ 729-731:

ռից է: Հայերենում *սքենե* բառը թարգմանված է *խորան* (ՆՀԲ, 972), որը հին հայերենում բազմիմաստ էր. նշանակում էր՝ 1.Վրան, տաղավար. 2.Եկեղեցի և տաճար. որ և խորան սրբութեան. 3.Սեղան կամ բեմ ի մէջ տաճարի, ուր մատչի սուրբ պատարագն, 4.Յարկ., տուն: 5.Նմանութեամբ՝ մարմինն կոչի խորան հոգւոյ մարդոյն (ՆՀԲ, նույն տեղում):

Աստվածաշնչի աշխարհաբարյան թարգմանության մեջ⁵⁴ հունարեն Σχηνη (սքենե) բառը մի դեպքում թարգմանվել է *խորան*, մի այլ դեպքում՝ *վրան*: Այսպես՝ «Եւ արասցես խորան տասնփեղկեան, ի բեհեզոյ մանելոյ եւ կապուտակէ եւ ի ծիրանւոյ եւ ի կարմրոյ կրկնելոյ» (Ել.ԻԶ,1): Նույնը՝ աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Նրբահյուս բեհեզից, կապույտ, ծիրանի և կրկնակի կարմիր կտավից տասշերտանի վարագոյրով խորան կպատրաստես»:

«Եւ կանգնեսցես զխորանն ըստ օրինակին որ ցուցավ քեզ ի լերին անդ» (Ել.ԻԶ,30): Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Վրանը կկանգնեսցնես այն ձևով, որ ցույց տրվեց քեզ լերան վրայ»: Ռուսերեն թարգմանության մեջ երկու դեպքում էլ գործածված է *скине* բառը: „Скинию же сделай из десяти покрывал крученого виссона, и из голубой, пурпуровой и червленой шерсти,, (Исход, 26, 1). „И поставь скинию по образцу, который показан тебе на горе,, (Исход, 26, 3).

Աստվածաշունչը *խորան* է անվանում այն վրանը, որ անապատում շինեց Մովսեսը՝ որպես հրեաների պաշտամունքի ժամանակավոր տաճար, որ կոչվում է նաև *խորան վկայության* կամ *խորան ժողովքի*. «Ի Սուրբ Գիրս խորան կը կոչուի մանա-

⁵⁴ Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանների, Մայր աթոռ Ս.Էջմիածին, 1999:

ւանդ վրանը զոր շինեց Մովսէս յանապատին հրամանաւ Աստուծոյ, իբրև տեղի կրօնական պաշտաման Հրէից, յառաջ քան գշինումն տաճարին»⁵⁵:

ՆՀԲ-ն *վրան*-ը բացատրում է «տաղավար», հունարեն՝ Σκηνη:

Գ.Ջահուկյանը, ներկայացնելով դասական հայերենի հուշարձաններում առկա հոմանիշային շարքերը, նշում է *վրան-տաղավար-խորան* հոմանիշային շարքը (նկատի են առնված միայն հին իմաստները, որոնք կարող էին հատուկ լինել մասնագույն հայերենին)⁵⁶:

Այսպիսով, հունարեն *սքենե*-ի դիմաց հայերենում ունեինք *բեն-խորան-վրան-տաղավար* բառերը:

Քրիստոնեական եկեղեցում *խորանը* տաճարի այն մասն է, ուր տեղադրվում է պատարագի Ավագ սեղանը (այստեղից՝ Ավագ խորան): Խորան են կոչվում մասն Ավագ խորանից աջ ու ձախ տեղադրված փոքր սեմյակները: Ինչպես նշվեց, *խորան*-ը հունարեն *σκηνη*-ի համարժեքն է: Լատիներեն *scena*-ն փոխառություն է հունարեն *σκηνη*-ից⁵⁷: Ինչպես նշում է Գ.-Լուկոմսկին, *սցենան* հին հունական տաղավարի կամ խորանի հետագա փոխակերպումն է և՛ կառուցվածքի, և՛ դերի տեսակետից: Հետագայում՝ հելլենիզմի դարաշրջանում, երբ թատերական գործողությունը օրիստորայից տեղափոխվել է սքենեի տանիքը, վերջինս իջեցվել է, տարածվել առաջ, և լատիներեն *scena* անվանումը ստացել խաղահրապարակի իմաստ⁵⁸:

⁵⁵ Բառարան Սուրբ գրոց, Երևան, 1992, էջ 249:

⁵⁶ Գ.Բ.Ջահուկյան, նշվ. աշխ. էջ 407:

⁵⁷ Словарь иностранных слов, Москва, 1949, стр.626.

⁵⁸ Г.К.Лукомский, Старинные театры, СПб, 1913, стр. 204.

Ըստ էդ. Աղայանի ԱՀԲԲ-ի՝ *խորան*-ը բազմիմաստ բառ է: Նրա հիմնական իմաստները ժամանակակից հայերենում պատկանում են կրոնականեղեցական տերմինահամակարգին՝ «1.Փոքրիկ սենյակ բեմի երկու կողմերում: 2.Տաճարի բեմ՝ սեղան՝ պատարագ մատուցելու համար» (ԱՀԲԲ, 602): Բառի հինհայերենյան «վրան» իմաստը «հնացած» նշումով է, այսինքն՝ *խորան* բառի հինհայերենյան առաջնային «վրան» իմաստը արդի հայերենում չի գիտակցվում:

Մեր բարբառներում *խորան* բառը պահպանված է «եկեղեցու խորան» նշանակությամբ, իսկ Մշո բարբառում նշանակում է «եկեղեցի», որից էլ՝ «*խորանդուռ*» բառը՝ ժամի (եկեղեցու) դուռը:

Ինչ վերաբերում է *բեմ* բառին, ապա պետք է նշել, որ այն որպես թատերագիտական տերմին գործածվում է ավելի ուշ շրջանից: Միջնադարյան մեր բառարանները նրա այդ իմաստը չեն արձանագրում:

Միջին դարերում մեր պատկերացրած թատրոնը չի եղել ոչ միայն Հայաստանում, այլև Եվրոպայում: Մշտական ներկայացումներ տալու համար թատրոնի առաջին շենքը կառուցվել է Լոնդոնում, Շեքսպիրի օրերում: Միջին դարերը հայտնի են իրենց միջնադարյան հոգևոր և «եկեղեցական» թատրոնով: Եկեղեցու պատերից դուրս կար աշխարհիկ թատրոն, սակայն այն մերժված էր եկեղեցու կողմից: Եկեղեցական իշխանությունը տեսնում էր այդ թատրոնի ուժը, և ահա հոգևոր հայրերը օգտագործում են այդ արվեստը՝ եկեղեցական արարողությունների մեջ մտցնելով հանդիսավորություն, բայց այս ամենը խորհրդապաշտական, միստիկ քողի տակ: Այդ ներկայացումների (միստերիաներ) նյութն առնվում էր Աստվածաշնչից

(Քրիստոսի ծնունդ, խաչելություն, հինկտակարանյան տարբեր թեմաներ) :

Այսպիսով, *խորան* և *բեմ* բառերի իմաստների համեմատությունից կարող ենք հանգել հետևյալ եզրակացության: *Բեմ* բառում գործառության (ֆունկցիոնալ) զուգորդությամբ տեղի է ունեցել բառիմաստի տեղաշարժ, այսինքն՝ մի առարկայի կամ երևույթի անվանումն անցել է մի այլ առարկայի կամ երևույթի, որն իր դերով փոխարինում է նրան:

Ժամանակակից հայերենում *բեմ* բառի հիմնական իմաստը կապված է թատրոնի և թատերական տերմինահամակարգի հետ՝ «*բեմահարթակ*» նշանակությամբ, իսկ նրա կրոնական՝ «*եկեղեցու առաջակողմի բարձր մասը*» իմաստը դարձել է նրա վերջին իմաստը:

4.3. «ԵԿԵՂԵՑԻ» ԲԱՌԻ ՄԱՍԻՆ

Եկեղեցի բառը հայերենում ավանդված է 5-րդ դարից: Այն փոխառություն է հունարեն *ἐκκλησία* (էկլեսիա) բառից, որը հին հունարենում բազմիմաստ էր. ուներ հետևյալ իմաստները՝ «1.ընդհանուր ժողով 2.ժողովրդի, հետագայում՝ հավատացյալների հավաք, 3. հավաքատեղի, 4.եկեղեցի իմաստները» (ՄԴՄԸ, 486): Քրիստոնեության տարածման հետ բառը փոխառությամբ անցել է շատ լեզուների՝ լատիներեն՝ *ecclesia*, ֆրանսերեն՝ *eglise*, վրացերեն՝ էկլեսիա:

Ըստ Գ. Ջահուկյանի՝ *եկեղեցի* բառը նախագրային շրջանից է (Ջահուկյան, 618):

Հայերենում *եկեղեցի* բառը բազմիմաստ է՝

1. Մի կրոնով միացած մարդկանց հավաք, օրինակ՝ *հին եկեղեցի*, որ, ըստ ՆՀԲ-ի, բացատրվում է «ժողովուրդ»՝ «... եւ եկն Հերոբավամ եւ ամենայն եկեղեցին Իսրայելի առ արքայ Ռոբովամ եւ ասեն...» (Բ մնացորդաց, Ժ,3):

2. Քրիստոնեական կրոնը դավանող մարդկանց ամբողջությունը՝ «Երանի է քեզ, Սիմոն... Ես քեզ ասում եմ, որ դու վեմ ես, եւ այդ վեմի վրա պիտի շինեմ իմ եկեղեցին» (Մատթ. Ժ2): «Մի է պատմութիւն հալածանաց եկեղեցւոյ» (Խորենացի, 237):

3. Քրիստոնյաների կրոնապաշտամունքային արարողությունների վայրը:

Այս իմաստով *եկեղեցին* պարզապես իր նյութական նշանակությամբ է հասկացվում՝ «... աւերեաց նոյնպէս եւ զտաճարն Դամասկոսի եւ արար *եկեղեցի* (Խորենացի, 287):

Փ.Բուզանդն ունի *նախեկեղեցի* բառը՝ «...սոյնպէս առաւել եւ զնախեկեղեցին», որ Ստ.Մալխասյանցը թարգմանել է ա-

ռաջին եկեղեցի. «Երկիրը սիրում էր մեծարել իր Տրդատ թագավորին՝ Քրիստոսի առաջին հավատացյալին, նույնպես և առաջին եպիսկոպոսապետ նախավաստակ Գրիգորիսին,՝ այսպես և Արարատյան գավառում Քրիստոսի նախավկաներին՝ Գայանեին և Հռիփսիմեին, որ այնտեղ թաղված էին, և մանավանդ *առաջին եկեղեցին*» (Բուզանդ, 95):

ՆՀԲ-ում *եկեղեցի* արմատից բաղադրված արձանագրված է 11 բառ՝ *եկեղեցաբլուր, եկեղեցաբոյս, եկեղեցազարդ, եկեղեցական, եկեղեցակապուտ (եկեղեցակողոպուտ), եկեղեցաձև, եկեղեցանամ, եկեղեցապան* ⁵⁹, *եկեղեցուցանեն, եկեղեցացուցիչ, եկեղեցօրհնէք*:

Ստ. Մալխասյանցի ՆՀԲ-ում *եկեղեցի* բառով կազմված բառերի թիվը հասնում է 30-ի: ՆՀԲ-ի բառացանկին ավելացված են *եկեղեցաբար, եկեղեցագավառ, եկեղեցախորան, եկեղեցականապէս, եկեղեցականութիւն, եկեղեցակարգ, եկեղեցային, եկեղեցաշնորհ, եկեղեցապատիւ, եկեղեցապատկան, եկեղեցապատում (եկեղեցու պատմությունը գրող կամ պարունակող), եկեղեցապետ, եկեղեցապէս, եկեղեցասէր, եկեղեցասիրութիւն, եկեղեցատուն, եկեղեցաւան, եկեղեցեակ (փոքր եկեղեցի), եկեղեցապանութիւն* բառերը:

Էդ. Աղայանի ԱՀԲԲ-ում *եկեղեցի* արմատով կազմված բառերի թիվը 16-ն է՝ *եկեղեցազարդ, եկեղեցական, եկեղեցականություն, եկեղեցաձև, եկեղեցային, եկեղեցաշեն, եկեղեցաշինություն, եկեղեցաշնորհ, եկեղեցապան (եկեղեցապահ), եկե-*

⁵⁹ Միջին հայերենում *եկեղեցապան* (*եկեղեցու պահապան*) բառի հետ զուգահեռ գործածվել է *եկեղեցական բառը՝ առանց ա հոդակապի*: Օր. «Տվի զսուրբ ավետարանս տէր Կարապետ եկեղեցականին» (ԺԵ դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Երևան, 1955, էջ 307):

ղեցապատկան, եկեղեցապետ, եկեղեցասեր, եկեղեցասիրական, եկեղեցասիրություն, եկեղեցատուն, եկեղեցավան : Ընդ որում, այդ բառերից 8-ը հնացած նշումով են:

Դիտարկելով վերոհիշյալ բառարանների ընձեռած տվյալները՝ կարելի է համգել հետևյալ եզրակացության: *Եկեղեցի* արմատով բաղադրված բառերի քանակը Ստ.Մալխասյանցի բառարանում ամենաշատն է: Ահա թե ինչ է գրում նա իր բառարանի առաջաբանում. «Ինչպես յայտնի է՝ շատ բառեր ոչ միայն փոխել են իրենց սկզբնական նշանակությունները, այլև բոլորովին յեղափոխվել, կերպարանափոխվել, մանաւանդ կրօնական նշանակութիւն ունեցողները: Այս հարցում իմ սկզբունքը այս է եղել. թէ բառարանագիրը պետք է հաւատարիմ մնայ իւր կոչմանը – տայ բառերի ճիշտ նշանակութիւնները, ինչ որ նրանք ունեցել են ստեղծվելիս և այնուհետև շատ դարերի ընթացքում, անկախ այն բանից, թէ ինքը հեղինակը հաւատում կամ չի հաւատում այդ նշանակութիւններին, կամ նրանք ներկայումս ընդունելի են թէ ոչ» (ՀԲԲ, Առաջաբան, ԺԵ): Հիշենք, որ բառարանը կազմվել է ստալինյան ռեպրեսիայի տարիներին, երբ կրոնը ընդհանրապես մերժված ու հալածված էր, և մեծ համարձակություն էր կրոնական բնույթի այդքան բառեր ու արտահայտություններ զետեղելը բառարանում: Ինչ վերաբերում էր. Աղայանի բառարանում *եկեղեցի* բառով բաղադրված բառերին՝ ապա կարելի է ասել, որ դրանք մեծ հաճախականություն ունեցող բառեր են:

Եկեղեցի բառը կա մեր բոլոր բարբառներում, երբեմն՝ անսովոր հնչմամբ, ինչպես՝ Մոկս՝ *էկէղէցը*, Մուշ՝ *էղէգեցի*, Ագուլիս՝ *կղէցի*, Գորիս՝ *յէղէցի*, Ղարաբաղ՝ *յէխծի*:

Հաճախ *եկեղեցի* իմաստով գործածվում է *կաթողիկե* տերմինը (տե՛ս էջ 96-97), որը հանդիպում է արդեն 5-րդ դարից:

Ի տարբերություն եկեղեցիների՝ *մատուռների*, որոնք քրիստոնեության համար նահատակվածների՝ մարտիրոսների գերեզմանների վրա կառուցված փոքր շինություններ էին, հիմքերը օծված և օրհնված չէին: *Մատուռ* բառն էլ է հայերենում վկայված 5-րդ դարից: Հանդիպում է *մատուրն*, *մարտուրն* տարբերակներով: Հունարեն բառը ստացել է մարտուռն, ապա *ր-ի* անկումով՝ մատուռն, ապա վերջնահանգ *ն-ի* անկումով՝ *մատուռ* ձևը: Բառը փոխառություն է հունարեն μαρτυριον (մարտիրիոն) բառից, որ նշանակում է «մարտիրոսանոց, վկայարան»՝ ծագած *մարտիրոս*, *վկա*, *նահատակ* բառից: Օրինակ՝ «Եվ մինչդեռ արթուն էր, բաց աչքերով տեսավ, որ հանկարծ մատուռի դռները բացվեցին, և երևաց նահատակների մեծ բազմություն, մեծ փառքով» (Բուզանդ, 154):

«Ոչ երթալ ի ժողովարանս և ի մատրուռս հրէից եւ հեթանոսաց»⁶⁰:

Հայերենի մի շարք բարբառներում *մատուռ-ի* փոխարեն գործածվում է *նահատակ* բառը: *Նահատակ* նշանակում է առաջամարտիկ: Որպես կրոնական տերմին՝ նշանակում է «եկեղեցու պաշտպանության համար կյանքը զոհող, վկա, մարտիրոս»: Օրինակ՝ «Իսկ կապվածների կանայք կանովին կապեցին իրենց մարմնավոր ցանկությունները և հաղորդակից եղան կապվածների չարչարանքներին. իրենց կյանքում նմանվեցին քաջ նահատակներին և հեռվից մխիթարիչ վարդապետներ եղան բանտարկվածներին»⁶¹:

⁶⁰ Յովհաննու Իմաստասիրի Ծծնեցույ Մատենագրութիւնք, Ատենաբանութիւն, Վենետիկ, 1833:

⁶¹ Եղիշե, Վարդանանց պատմությունը, Ե., 1958, էջ 179 (թարգմ. Ե. Տեր-Մինասյանի):

Նահատակ անվանումով կան շատ տեղանուններ Հայաստանի տարբեր շրջաններում: Լեռնային Ղարաբաղում կան՝ *Նահատակասար*՝ Շուշիի շրջանում, որն ունի երկու գագաթ՝ *Նահատակ Մեծ* և *Նահատակ Փոքր*, *Նահատակուհի* անվանումով ուխտատեղի կա Ասկերանի շրջանում, *Նահատակ* անունով մատուռ-ուխտատեղի կա Ներքին և Վերին Հոռաթաղ գյուղերի միջև (տե՛ս «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան», հ.5, Ե., 1991, էջ 958): Եղեգնաձորի շրջանում կա *Նահատակի մատուռ* անվանումով սրբավայր-մատուռ, որ ըստ Ստ.Օրբելյանի (13-րդ դար)՝ կառուցվել է ի հիշատակ 451 թ. այստեղ ապաստանած և պարսիկների ձեռքով սպանված հայկական մի ջոկատի մարտիկների:

Մատուռ և *նահատակ* բառերի հետ միասին հին հայերենում գործածվել են *վկայարան*, *վկայանոց*, *տուն վկայության* բառերը՝ «Մատուռ, որ շինված է վկայի նահատակության վայրում, կամ որտեղ նրա նշխարներն են ամփոփված»՝ «Երանելի սուրբ Եպիփանը Աղձնյաց երկիրը լցնում է վանքերով և մի վկայարան է շինում Տիգրանակերտ քաղաքում, և սրբերի հիշատակն էին այնտեղ կատարում» (Բուզանդ, 26):

Վանականների ու վանականուհիների համայնքին պատկանող եկեղեցին՝ բնակելի և տնտեսական շինություններով, կոչվում է *վանք*: *Վանք* բառը կազմված է *վան* արմատից՝ ք հոգնակերտ մասնիկով, և նշանակում է *կրոնավորների մենաստան*:

Վան արմատը, հավանաբար, փոխառություն է իրանյան *wahana* ձևից, որ նշանակում է «բնակություն», ինչպես՝ *Վան*, *Իջավան* (*Իջևան*), *ա* մասնիկով կազմված՝ *ավան*: Օր.՝ «Սահմանե եւ ամենայն գիւղս վանս շինել» (Խորենացի, 280): «Մարիամ հանդերձ մանկամբն կրտսերաւ ի բանս կանանց երթեալ

կրօնաւորներ» (նույն տեղում, 260): Ի դեպ, այն վանքերը, որտեղ բնակվում էին հավատավոր կույսերը, անվանվում էին *կուսանաց վանքեր*:

Այս արմատից կազմված են *վանակից*, *վանավոր*, *վանատու* (վանատուր), *վանահայր*, *վանամայր*, *վանուհի* (կրօնավորուհի), *վանքապատկան*, *վանքապետ*, *արգելավանք*, *շնավանք* (Գ.Մագրստրոս) բառերը:

Հայերենի շատ բարբառներում *եկեղեցի* իմաստով գործածվում է *ժամ* բառը:

ժամ -ի՝ *եկեղեցի* իմաստը ծագել է «եկեղեցական ժամասացություն» նշանակությունից: Ժամահարը որոշակի ժամերի հնչեցրել է եկեղեցու զանգերը, և շատ վայրերում ժամանակը որոշվել է եկեղեցական արարողությունների ժամանակով, և *եկեղեցի* և *ժամանակ* գաղափարները միաձուլվել են: *ժամ-ի՝ եկեղեցի* իմաստից են առաջացել *ժամատուն*, *ժամկոչ* (որոշ բարբառներում *ժամկոչ*-ը ժողովրդական ստուգաբանությամբ դարձել է *ժամգոց՝* իբր ժամի դուռը գոցող, փակող), *ժամահար*, *ժամահաց* (*հոգեհաց*), *ժամամուտ* (հավուր պատշաճի համառոտ խոսք, որ ասում է դպիրներից մեկը պատարագի սկզբին), *ժամզարկոց* բառերը:

ժամ բառով կազմված են՝

ժամ անել, *ժամ ասել* - ժամերգություն կատարել

ժամ կանգնել - ժամերգությունն սկսել

ժամը դուրս գալ - ժամերգությունն ավարտել կապակցությունները:

Եկեղեցի բառը հայերենում կազմում է բազմամղամ հոմանիշային շարք՝ *եկեղեցի -կաթողիկե- մատուռ* (փոքր) - *աղոթատեղ- աղոթքի տուն- սրբատեղ- աստծու տուն -վանք - ժամ - ժամատուն -խաչդուռ*:

Այսպիսով, անդրադառնալով կրոնակեղեցական տերմինահամակարգում ամենագործածական բառերից մեկին՝ հունարենից փոխառյալ *եկեղեցի* տերմինին, կարող ենք ասել, որ այն լրիվ արմատացել է հայերենում, գործածական է տարբեր ոճերում, ունի բառակազմական լայն հնարավորություններ և մեծ հաճախականություն:

Գ Լ ՈՒ Խ Հ Ի Ն Գ Ե Ր Ո Ր Դ

ԻՐԱՆԱԿԱՆ ԼԵԶՈՒՆԵՐԻՑ ՓՈԽԱՌՅԱԼ

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐ

Ինչպես հայտնի է, հին շրջանում հայերենը ամենաշատ փոխառություններ կատարել է իրանական լեզուներից: Դարեր շարունակ ապրելով կողք կողքի՝ հայերը միշտ շփվել են իրանական ժողովուրդների հետ: Այդ շփումները կրել են թե՛ քաղաքական, թե՛ տնտեսական, թե՛ մշակութային բնույթ: Եղել են ժամանակներ, երբ հայերը եղել են պարսից գերիշխանության տակ: Երկարամյա հարևանությունը, մշակութային, հաճախ էլ քաղաքական սերտ առնչությունները, առևտրական և տնտեսական հարաբերությունները ունեցել են իրենց ազդեցությունը լեզվի վրա: Բնականաբար, այդ ընթացքում փոխառվել են բազմաթիվ բառեր: Հայերենի իրանական փոխառությունները կատարվել են և՛ գրավոր, և՛ բանավոր ճանապարհով:

Արշակունյաց հարստությունը, ինչպես հայտնի է, պարթևական մի ցեղ էր: Այս արքայատոհմը Հայաստանում իշխում էր մ.թ. 66-428 թվականներին, պարթև Արշակունիների հայկական ձյունը էր: Չխորանալով պատմական փաստերի մեջ՝ նշենք, որ հայ Արշակունիները վարել են ինքնուրույն պետականություն ստեղծելու քաղաքականություն՝ հակադրվելով Հռոմի և Պարսկաստանի ռազմատենչ նկրտումներին, որը հատկապես սրվում է 224-227 թվականներին՝ Սասանյանների գահ բարձրանալով: Վերջիններս հայոց Արշակունիներին համարում էին իրենց հակառակորդները և աշխատում ամեն կերպ ասպարեզից հանել նրանց: Սկսվում է երկարատև պայ-

քար Բյուզանդիայի և Պարսկաստանի միջև՝ Հայաստանին տիրելու համար: 387 թ. Հայաստանը բաժանվում է Հռոմի և Պարսկաստանի միջև, որոնցում ձևականորեն պահպանվում են Արշակունի գահակալները: 389 թ. Հայաստանի հռոմեական մասը Պապի որդի Արշակ Գ-ի մահով վերածվում է նահանգի, իսկ պարսկական մասը Արտաշես Գ-ի գահազրկումից հետո (428 թ.) վերածվում է մարզպանության:

Արշակունիների գահակալության տարիներին համեմատաբար ավելի շատ են իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունները: Այս մասին ահա թե ինչ է գրում Ա.Մեյեն. «Աքեմենյան թագավորների կողմից գրավվելուց մինչև իր գրականության սկզբնավորումը Հայաստանը գրեթե չի դադարել այս կամ այն ուժեղ չափով իրանական ազդեցությունը կրելուց: Իրանի ազդեցությունը հատկապես ուժեղացել է, երբ մակեդոնա-հելլենական թագավորությունների կործանումից հետո ստեղծվել են ազգային թագավորություններ.... պարթևական ազնվականությունը հսկայական ազդեցություն է թողել, որի վկայությունը կրում է լեզուն» (Ա.Մեյեն, Հայագիտական ուսումնասիրություններ, Ե., 1978, էջ 108):

Հայերենում իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների քանակը այնքան շատ է (ըստ Հ.Աճառյանի՝ մոտ 1411 բառ), որ երկար ժամանակ իշխում էր այն կարծիքը, որ հայերենն էլ իրանական լեզու է, ինչպես քրդերենը, օսեթերենը, աֆղաներենը (ՀԼՊ, 225): 1875 թ. լույս է տեսնում հայագետ լեզվաբան Հայրիխ Հյուբշմանի «Հայերենի տեղը հնդեվրոպական լեզուների մեջ» հոդվածը, որում նա, քննելով հայ-իրանական լեզվական ընդհանրությունները, եկավ այն եզրակացության, որ հայերենը անկախ ծյուղ է հնդեվրոպական լեզվաընտանիքում և միջին դիրք է գրավում սլավոնա-

կան և իրանական լեզուների միջև: Հետագայում նա այս գաղափարը ավելի հիմնավորեց «Հայկական ուսումնասիրություններ» (Armenische Studien, 1883) շարքում և «Հայերենի քերականություն» (Armenische Grammatik, 1896) աշխատության մեջ: Նա ստուգաբանել է իրանական լեզուներից հայերենին անցած բազմաթիվ բառեր, կազմել հայերենի գիտական տառադարձման այբուբեն:

Հայերենի իրանական փոխառություններին անդրադարձել է Հ.Աձառյանը իր «Հայոց լեզվի պատմություն» աշխատության «Իրանական ազդեցությունը հայերենի վրա» գլխում (ՀԼՊ, 218-324): Իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառերը նա զետեղում է 22 իմաստային խմբերում: Կրոնին վերաբերող բառերը նա բաժանում է երկու խմբի՝

ա) պարսկական կրոնին վերաբերող բառեր՝ *աթաշ, ատրուշան, բարսմունք, բոզպալիտ, գումէզ, դեն, դենիմազդեզն, դենպետ, կեշտ, համակդեն, մազդեզն, մոգ, մոգպետ, պարտքաշ, պետմոգ, ռատ, քէշ, քրտիկար* (18 բառ),

բ) կրոն, նախապաշարմունք - *ախտարմոլ, բազ «Աստված», բագին, ապաշաւ, ապաշխարել, ապիզար, բախտ, գերեզման, գուշակ, դև, դժոխք, դժպարիշտ, դրուժ, «չար ոգի», զոհ, կախարդ, կախարդասար, համբարու, հեշմակ, հմայել, հրաշք, մարգարէ, մեհեան, յազել, յաշտ, յուշկապարիկ, նզով (ք), նուէր, պաշտել, պարիկ, ջատուկ, սանդարամետ, օրհնել* (32 բառ) (ՀԼՊ, 292) :

Գ.Ջահուկյանը (Ջահուկյան, 577) իրանական փոխառությունների իմաստային (թեմատիկ) խմբերից կրոնին և նախապաշարմունքին վերաբերող խմբում առանձնացնում է հետևյալ բառերը՝ *դեն «կրոն, հավատ», մազդեզն «գրադաշտական կրոն», քէշ (քեշտ) «գրադաշտական կրոն», մեհեան*

«տաճար» , բազին «զոհասեղան», ատրուշան, բարսմունք «տրցակ, որ կրակապաշտները բռնում են կրակի առաջ», զեն «զոհ», զոհ, յազ «զոհաբերություն», յաշտ «զոհ», պաշտ-ել, պարիշտ (ամ-բարիշտ) «անբարեպաշտ, անաստաված», խոստ-, խոստովան – «ուխտ», մոգ, մոգպետ, մովպետ, բուրվառ, աւրին-ել, նզով-ել, պահ(ր)ք «պաս պահելը», դրախտ, դժոխ (ք), սանդարամետ, հրեշտակ, դել, հմայ «կախարդանք», կախարդ, կախարդասար, ախտար «աստեղահմա», մարգարէ, գրապանակ «հմայակ», հրաշ, ջատուկ, համբարու «պարիկ», յուշկապարիկ (վշկապարիք), պարիկ, հրէշ (40 բառ). (բառերը տրված են Գ. Ջահուկյանի բերած հաջորդականությամբ):

Հայերենի իրանական փոխառություններին է նվիրված Լ.Շ.Հովհաննիսյանի «Հայերենի իրանական փոխառությունները» մենագրությունը, որտեղ նա ամենայն մանրամասնությամբ քննել է իրանական լեզուներից հայերենին անցած բառերը՝ փորձելով նշել նաև, թե որ ժամանակաշրջանին են դրանք պատկանում:

Պարսկերենը, ինչպես հայերենը, բաժանվում է երեք շրջանի՝ հին, միջին և նոր՝ հին իրանական փուլ – մ.թ.ա. 2-րդ հազարամյակից մինչև մ.թ.ա. 4-3-րդ դարեր, միջին իրանական փուլ – մ.թ.ա. 4-3 –ից մինչև մ.թ. 8-10-րդ դարեր, նոր իրանական փուլ – մ.թ. 10-րդ դարից մինչև հիմա:

Ինչպես տեսնում ենք, պարսկերենի շրջափուլերը չեն համապատասխանում հայերենի բաժանման շրջափուլերին:

Իրանական լեզուներից հայերենը ամենաշատ փոխառություններ կատարել է միջին իրանական փուլում. «Անկախ հայերենում առկա հին իրանական լեզուներից անցած բառերի առկայության հավաստիությունից, ապացուցված է, որ հայերենի իրանական փոխառությունների գերակշիռ մասը միջին իրանա-

կան փուլից է, իսկ զանգվածային փոխառությունների ժամանակաշրջանը մ.թ.ա. 1-ին – մ.թ. 1-ին դարերը, թեև հետագայում էլ փոխառությունների գործընթացը շարունակվել է», - գրում է Լ.Հովհաննիսյանը (Հովհաննիսյան, 52):

Լ.Հովհաննիսյանի՝ հինգերորդ դարում վկայված իրանական փոխառությունների ցանկից մենք առանձնացրել ենք կրոնական բնույթի հետևյալ բառերը՝ *ախտարմար* «գուշակ», *ամբարիշտ*, *ապաշաւ*, *ապաշխար(եմ)*, *ատրուշան*, *արտախոյր*, *բագին*, *բախտ*, *բոզպայիտ*, *բուրուառ*, *գուշակ*, *դեն* «կրոն», *դենիմազդեզն*, *դենպետ*, *դեւ*, *դժոխ (ք)*, *դժպարիշտ*, *դրախտ*, *զոհ*, *խոստ*, *խոստովան (եմ)*, *խունկ*, *կախարդ*, *կեշտ*, *համակդեն*, *համբարու*, *հեշմակ «դև»*, *հմայ(եմ)*, *հրաշ(ք)*, *հրեշտակ*, *հրէշ*, *մազդեզն*, *մարգարէ*, *մեհեան*, *մոգ*, *մովպետ*, *մովպետան մովպետ*, *յազ (եմ)*, *յաշտ «զոհ»*, *յուշկապարիկ*, *նզով*, *նուէր*, *նուիրակ*, *նուիրակապետ*, *պաշտ(եմ)*, *պատարագ*, *պատրուճակ*, *պարիկ*, *պետմոգ*, *ջատուկ*, *ռատ*, *սանդարամետ*, *ստաշխն «խունկ»*, *վարդապետ*, *վարշամակ*, *քէշ*, *քրտիկար*, *օրէն (ք)*, *օրհն(եմ)* (60 բառ):

Անդրադառնալով այդ տերմիններին՝ նկատի ունենալով վերոնշյալ դասակարգումները:

Ախտար(ք) - «աստղ, բախտ, աստեղահմայ ժամագէտ» նշանակությամբ: Բառը միջին պարսկերեն *axtar*, պարսկերեն *axtar* ձևից է: ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «ժամագէտք, աստղահմայք, ծննդաբան աստեղագէտք. գուշակք. գէտք, որք բախտս սուտս գուշակեն ի դրից աստեղաց ըստ ժամու ծննդեան ուրուք» (ՆՀԲ, 1, 19): Հանդիպում է նաև *աղթար(ք)* ձևը (ունի ՀՀԲ-ն), որը սխալագրություն է: Այս արմատից են *ախտարակ* «բնություն», *վատախտարակ* «չար աստղի տակ ծնված» բառերը: Օրինակներ՝ «Իսկ այլ ախտարք և ապախ-

տարք ըստ երկոտասանիցդ ասեն բաժանեալ: Այսուհետև լքցուք որ ինչ յաղագս ախտարաց են ասացուածք» (Շիր.), (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Ինչպես երևում է օրինակներից, խոսքը Զողիակի տասներկու կենդանակերպներին է վերաբերում: Այդ իմաստն է արձանագրում նաև ՀՀԲ-ն (տե՛ս ՀՀԲ, 16):

Ընդ որում, ՀՀԲ-ն բերում է *աղթարք* տարբերակը: Ավելի ուշ բառը ձեռք է բերել նոր իմաստներ: *Ախտարք* նշանակում էր ոչ միայն «աստղերի շարժումով բախտը գուշակող աստղագետ», այլ ընդհանրապես «գուշակություն»: Բառը ունի նաև «գիրք, հավաքածոյ աստղագիտական և այլ կախարդական միջոցների, որոնցով ձակատագիրն են գուշակում և այլ կախարդութիւններ անում» նշանակությունը (ՀԲԲ, 1, 22): *Վատախտարակ* բառը հանդիպում է Եղիշեի մոտ. «Եւ այնպէս նեղեալ շտապէր, զի անձուկ լաշկարաւ վատախտարակ արարեալ՝ այսրէն դարձուցանէր» (Եղիշե, 142):

Ժամանակակից հայերենում *ախտար(ք)* բառը պատկանում է հնացած բառերի շարքին:

Ախտարմար - մեր մատենագրության մեջ գործածված է *ախտարմոլ*, *ախտարմող*, *ախտարմաղ*, *ախտարմախ* տարբերակներով, որոնք բոլորն էլ սխալ գրչության հետևանք են: Երիշտ ձևը *ախտարմար* - ն է, որը միջին պարսկերեն *axtarmār* «աստղագետ» բառից է. բառացի նշանակում «աստղերը հաշվող»՝ *axtar* «աստղ» և *ավեստ.* *mar* «համարել, հաշվել» բառից կազմված:

ՆՀԲ-ն տալիս է *ախտարմոլ* տարբերակը՝ հետևյալ բացատրությամբ. «Մոլեալ յախտարս. զակատեալ զհետ փիլիսոփայութեան ախտարակաց և աստեղագիտաց. աստղահմայ. մոգ. քաղդեայ» (ՆՀԲ, 1, 19): Բառը մեր մատենագրության մեջ գոր-

ծածված է երկու անգամ՝ Խորենացու և Շիրակացու մոտ: «Անտեղի է մեզ այժմ երկրորդել զառասպելսն և ախտարմուլացն յառաջասացումն, որ են քողեայք» (Խոր. 206): «Ոմանք ի հեթանոսաց պարուց ի մեզ վիճին, թէ զոն մարդիկ ախտարմաղք, որ զլուսին իջուցանեն յերկիր» (Շիր., 67):

Ամբարիշտ - տե՛ս Պաշտել բառի բացատրության մեջ:

Ապաշաւ - միջին պարսկերեն *apašān* բառից փոխառյալ, որ նշանակում է «զղջում, յանցանքի համար զգացած ցավը» (ՀԱԲ, 1, 227): ՆՀԲ-ն բացատրում է. «Ձեղջ. ցավ, ստրջանք, ապաշխարութիւն» (ՆՀԲ, 1, 271): Բառն ունի գոյականական և ածականական կիրառություն:

«Ամօթոյն՝ ապաշաւն հետևի, և ապաշաւն է զղջման ծնունդ» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Այստեղ բառը գործածվել է որպես գոյական: Ածականաբար կիրառվելիս ունի «եղկելի, զղջական» իմաստները՝ «Ձեղջ և ապաշաւ մտօք՝ զոր զգեցաւ նա» (ՆՀԲ): Ըստ Ջահուկյանի՝ բառը նախագրային հայերենից է: Այս արմատից հայերենում կազմված են *ապաշաւանք, ապաշաւեմ, ապաշաւումն, ապաշաւութիւն* բառերը: Բերենք օրինակներ՝ «Ապաշաւեա դու ի չարեացդ քոց» (Գործք. Ը. 22),

«Ձղջացեալ ապաշաւեսցէ զկախարդութիւնս նոցա» (Եղիշէ, 158), «Իսկ Արշակ ոչ զղջացեալ ապաշաւեաց...» (Խորենացի, 286):

Բառը ժամանանակից հայերենում հնացած բառերի շարքում է:

Ապաշխար - այս արմատը հայերենում առանձին անգործածական է: Հանդիպում է *ապաշխարակից, ապաշխարել, ապաշխարութիւն, ապաշխարան(ք), անապաշխար, ապաշ-*

խարողարարէք, ապաշխարողարձակէք, անապաշխարութիւն բառերուն:

Բառն իրանական ծագում ունի՝ միջին պարսկերէն *apāxš* բառից է, որ նշանակում է «բարկացած, զղջացած» (ՀԱԲ, 228): Հայերենում փոխազդեցական հնչյունափոխության հետևանքով տեղի է ունեցել դրափոխություն՝ ապախշ - ապաշխ (հմմտ. ախշատ - աշխատ): Ապաշխար(ել) նշանակում է «զղջալ ի վերայ գործեալ սխալանաց. ցաւել և լալ ի վերայ մեղաց. ապաշաւել. դառնալ և զգաստանալ. կրել վիշտս կամաւորս» (ՆՀԲ, 1, 272): Օրինակներ՝ «Վասն այնորիկ և նոքա խնդակից լինին վասն միոյ դարձելոյ յապաշխարութիւն» (Եղիշէ, 155): «... խոստանայր դառնալ յամենայն ճանապարհաց չարաց... և ապաշխարել ի քուրձ և ի մոխիր» (Խորենացի, 292): Ժամանակակից հայերենում *ապաշխար* արմատով կազմված բոլոր բառերը պատկանում են կրոնական տերմինահամակարգին: Ապաշխարությունը⁶² եկեղեցու յոթը խորհուրդներից մեկն է: Երբեմն անվանում են նաև *խոստովանալ*: Ապաշխարության մասին բազմիցս ասված է Նոր կտակարանում (կա նաև Հին կտակարանում՝ Թվեր. 7. 58, Ղևտ. 5. 4-10): «Ուրախությոյն կլինի երկնքում մի մեղավորի համար, որն ապաշխարում է, քան իննսունինը արդարների համար, որոնց ապաշխարություն պետք չէ» (Ղուկ. 15.7), «Եթե չապաշխարեք, բոլորդ էլ պիտի կորչեք» (Ղուկ. 13.3) և այլն (տե՛ս էջ 216):

Ատրուշան - այս բառի առաջին մասը՝ *ատր* (*ātur*) միջին պարսկերենից է և նշանակում է «կրակ», որ երևում է նաև *ատ-*

⁶² Ապաշխարության խորհրդի պայմաններն են՝ գիտակից զղջումը մեղքերի համար, խոստովանությունը և հատուցումը: Հայ եկեղեցին չորեքշաբթի և ուրբաթ օրերը համարում է ապաշխարության օրեր:

րագույն «հրագույն» և ատրճանակ բառերում: ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «տուն կամ մեհեան կրակի կրակապաշտից, կրակատուն» (ՆՀԲ, 1, 336): Բերենք օրինակներ՝ «Քանդեալ էր և սոցա զատրուշանն յԱրտաշատ» (Եղիշէ, 129): «Ի տեղիս տեղիս բազում վնաս արարին քանդելով զբազում ատրուշանս» (Եղիշէ, 69):

Ատրուշանն այն սեղանն է, որի վրա վառվում էր կրակը. շատ դեպքերում էլ գործածվում է կրակատուն իմաստով: Ատրուշան բառը ժամանակակից հայերենում ձեռք է բերել նաև փոխաբերական գործածություն՝ «ամնար կրակ, ոգևորություն»: Հիշենք Վ.Տերյանի հայտնի տողերը՝ ուղղված Ստեփան Շահումյանին՝ «Սիրտդ որպես վառ ատրուշան պահիր վառ»:

Բագ - միջ. պրսկ. bag «Աստված» բառից փոխառյալ (հնդեվրոպական մյուս լեզուներում՝ սանսկրիտ՝ bhaga, ռուսերեն՝ бог, փռյուգերեն՝ bagatos՝ «Արամազդ աստվածը»: Ահա թե ինչ է գրում Ղ.Ալիշանը. «Հիշենք նաև հին հնդիկների գրքերի Բհագա (Bhaga) կոչված չաստվածին և Բհագավանին՝ նրանց Վիշնու և Շիվա չաստվածներին, նաև փռյուգիացիների Բագեոս կամ Բագվե մեծ չաստվածին, չինացիների, հնդիկների և ձապոնացիների բագոտ կամ պագոտ կոչվող մեհյանները: Ասվածը ենթադրել է տալիս, որ նախքան պարթևների՝ Հայաստանին տիրելը այդ բառը ծանոթ էր մեր ազգակիցներին և սրանց ժամանակներում այլ պահլավերեն անունների հետ ավելի հաճախ գործածվեց ...» (Ալիշան, Հին հավատք..., 215):

Հայերենում բագ արմատն առանձին անգործածական է: Հանդիպում է Բագարան, Բագավան (Բագաւան), Բագահառիժ (Բագայառիժ) տեղանուններում և Բագարատ (Բագրատ)՝ «Աստվածատուր» անձնանվան մեջ:

Որպես հասարակ անուն կա միայն *բագին* բառում: ՆՀԲ-ում բառը բազմիմաստ է. ունի հետևյալ իմաստները՝ 1. Սեղան զոհից, մանաւանդ՝ հեթանոսաց. զոհարան՝ ցած կամ բարձր (ուստի և Բարձունք) կանգնեալ ի քարանց, յորոյ վերայ լինէր սովորաբար առ հեթանոսս և պատկեր կռոց, 2. Որպէս Սեղան զոհից և ողջակիզաց ծշմարտին Աստծոյ (որ և Ձենարան, Սեղան), 3. Մեհեան, տաճար կռոց (ՆՀԲ, 1, 400):

Բառի առաջին իմաստի համար կարող ենք հիշել Մ. Խորենացու վկայությունը Եդեսիայի Աբգար թագավորի մասին, որը տառապում էր ինչ-որ անբուժելի հիվանդությամբ, և քրիստոսի հանձնարարությամբ Թադէոս առաքյալը գալիս է Եդեսիա և բժշկում նրան: Ի նշան երախտագիտության՝ Աբգար թագավորը քրիստոնեություն է ընդունում. «.... եւ մկրտեցաւ ինքն Աբգար եւ ամենայն քաղաքն եւ զդուրս տաճարաց կռոցն փակեցին. եւ ի վերայ բազմին եւ սեանն կային պատկերքն՝ ծածկեալ պատեցին եղեգամբ» (Խորենացի, 152): «Բագինն իսկ յայս անուն անունեալ Ոսկեհատ Ոսկեմօր դից» (Ագաթ., 422):

Բագին բառը պահպանել է իր առաջնային՝ *զոհասեղան* իմաստը. գործածվում է բանաստեղծական մասնաշերտում:

Պիտի մեկնիս: - Սև պարեգոտդ ես հագած.

Ներքև քու այդ բաղեղնազարդ փեղույրին՝

Դուն կթվիս զոհ մը ինձի՝ բարձրացած

Մարմարակերտ բագինին: (Դ. Վարուժան, Անիշխանուհին, ՀԴԳ, Ե., 1979, 455):

Ու հևհևում, ծիծաղկոտ, վարդի մը պես բռնկած,

Վերջին թափով կսուզի կապույտին մեջ վերասլաց,

Թողլով, որ քողն ամպերեն հորձանապտույտ իյնա վար,

Տիոնիսյան բազնին վրա, գինիին մեջ հրավառ:

(Դ. Վարուժան, Հարձը, նույն տեղում, 409):

Բախտ - այս բառը միջ.արսկ. *baxt* «բարեբախտություն, ձակատագիր» բառից է փոխառյալ: *Բախտ* բառի արմատը սանս. *Bhaj* «բաժանել, բաշխել» բայն է, որի անցյալ դերբայն է *bhaktn*: Բախտը համարվել է վերուստ տրված ինչ-որ վիճակ, բաժին. նույն արմատից է սանս. *bhaga* «բախտ» և *bhagavant* «բախտավոր» բառերը (ՀԱԲ, 1, 39): ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «Դիպուած բարի կամ չար. մանաւանդ բարին, որ և յաջողութիւն ասի» (ՆՀԲ, 1, 424): Ըստ Ջահուկյանի՝ բառը նախագրային շրջանից է (Ջահուկյան, 518): Բառը հանդիպում է հայ մատենագրության մեջ հինգերորդ դարից՝ «Եւ ասէ լիա. առ իս բախտ իմ» (Ծն. Լ. 10), «Բախտ անձնաւոր ինչ չէ, այլ դէպք աջողութեան» (Եզնիկ, 131), «Բայց ըստ բախտի եղեալ Արտաշէսի՝ մեռանի ի նմին ժամանակի Դոմետիանոս ի Հռոմ» (Խորենացի, 185)», «Բախտ և պատահումն ի վեր քան զամենայն թագաւորաց» (Խորենացի, 29): «Ծաղր առնեն զանուն բախտի» (Եղիշէ, 27):

Բախտ բառի մի տարբերակն էլ *բաստ* ձևն է, որ, թվում է, բարբառային է, որից կազմված բառերից են *բարեբաստիկ*, *չարաբաստիկ*, *վատաբաստ*, *փառաբաստութիւն* և այլն:

Բախտ բառը հայերենում ձեռք է բերել շատ իմաստներ: Այսպես, Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում այն ունի հինգ իմաստ, Աղայանի ԱՀԲԲ-ում՝ վեց իմաստ և այդ արմատով բաղադրված 32 բառ: Բառի առաջնային իմաստն է «կյանքի հանգամանքներով պայմանավորված վիճակ, ձակատագիր», իսկ մյուս իմաստները՝ «հաջողություն», «դիպված» և այլն, ածանցյալ են առաջինից: Բազմաթիվ են այս արմատից կազմված դարձվածքները՝ *բախտը բացվել*, *բախտը բանալ* (գուշակել), *բախտը դավաճանել*, *բախտը ժպտալ*, *բախտը նայել* (գուշակել ապագան), *բախտի անիվը շրջվել*, *բախտը վճռվել*, *բախտի ա-*

նիվ, բախտի անիվը շրջվել, բախտի բերմամբ, բախտի գլխին քար գցել, բախտից գանգատվել, բախտի քմահաճույքին թողնել և այլն:

Գուշակ - միջ.պարսկերեն *gōšak*, հին պարսկերեն *nigōšāg* բառից, որ պարսկերենում ուներ «լրտես, գաղտնի ոստիկան» իմաստները (ՀԱԲ, 1, 596): Պարսկերենից է փոխառյալ նաև վրացերեն *գուշագորա* «բերդի պահպանություն», *գուշագի* «բերդապահ», *սագուշագո* «պահնորդական» բառերը (տե՛ս Pokorny, 1, 569): Ե՛վ հայերեն, և՛ վրացերեն բառերի հիմքը ավեստ. (զենդերեն) *gūš* «լսել, ականջ դնել» բայն է: Հին հայերենում *գուշակ* բառն ուներ 1. «ապագան գուշակող», ինչպես նաև 2.«մատնիչ», 3. «յուշարար, ազդարար» իմաստները (ՆՀԲ, 581): Բառի երկրորդ՝ *մատնիչ* իմաստը երևում է Աստվածաշնչում՝ «Այս խորհրդոց առ թշնամի անդր... մատն և գուշակ լիներ» (Բ Մկ.ԺԳ.28) (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Մյուս օրինակը Նոր կտակարանից է՝ «Ապա թէ ոք ասացէ ձեզ թէ այդ զոհեալ է, մի ուտիցէք վասն նորա որ գուշակն եղել, եւ վասն խղձի մտացն» (Ա Կոր.Ժ.28), որը աշխարհաբար թարգմանվել է այսպես. «Իսկ եթէ մեկը ձեզ ասի, թէ «Այդ զոհ է արուած», մի՛ կերէք այն մարդու պատճառով, ով իմաց տուեց ձեզ, եւ նրա խղձմտանքի պատճառով» (Աստուածաշունչ, 1999): Ռուսերենում այդ նախադասությունը հնչում է այսպես. «Но если кто скажет вам: "это идоложертвенное"- то не ешьте ради того, кто объявил вам, и ради совести. (1-е Кор. 10. 28):

Ինչպես տեսնում ենք, աշխարհաբարում «մատնիչ» իմաստը չի երևում: Իսկ երրորդ՝ «ազդարար» իմաստի համար՝ «Գուշակք ճշմարտութեանն յաւիտեանականի որ գալոցն էր՝ լինէին» (Ագաթ., 174):

ՂԱլիշանը գրում է. «Գուշակ բառի նվազական մասնիկը ցույց է տալիս *գուշ* կամ *գոյշ* արմատը, որ գրքերում առանձին չի գտնվում՝ բացի *գույշ* ըղձական մի մակբայից և *զգույշ* բառից, որին հոմանիշ է»:

Բառը հայերենում հավանաբար գործածվել է նախաքրիստոնեական շրջանից: Մեր արքաներից Անուշավան Սոսանվերը զբաղվում էր գուշակությամբ, Տիգրան Մեծը հաճախ է դիմել գուշակներին:

Ժամանակակից հայերենում *գուշակ* բառի հինհայերենյան իմաստներից երկուսը՝ «մատնիչ» և «ազդարար», դուրս են եկել գործածությունից: Ժամանակակից հայերենում բառն ունի «կանխասաց» իմաստը. ձեռք է բերել նոր՝ փոխաբերական նշանակություն՝ «նախանշան» (տե՛ս ԱՀԲԲ, 269): Այս արմատից կազմված կարելի է նշել *գուշակական*, *գուշակաւոր*, *գուշակել*, *գուշակումն*, *գուշակութիւն*, *գարնանագուշակ*, *նախագուշակ*, *մահագուշակ*, *կանխագուշակ*, *բարեգուշակ*, *չարագուշակ* բառերը:

Դէւ - միջին պարսկերեն *dēv* ձևից՝ «հոգի», «բարի ոգի, հրեշտակ» և «չար ոգի, սատանայ» նշանակություններով (<ԱԲ, 1, 658): Ըստ Ջահուկյանի՝ բառը նախագրային շրջանից է. հմմտ. ավեստ. *Daēva*, պրթ. (*dyw/dēv*), միջ. պրսկ. *dēv* (Ջահուկյան, 523): Նախնական ձևը պետք է եղած լինի *դէւ*. բառը բաղադրություններում հանդես է գալիս երկու ձևով՝ *դիվա-* և *դևա-*: *Դիվա-* ով կազմված բառերը անհամեմատ ավելի շատ են՝ *դիվաբախ*, *դիվաբաշխ*, *դիվաբար*, *դիվաբնակ*, *դիվագործ*, *դիվադադար* (անհանգիստ), *դիվադարան* (դևերի բնակարան), *դիվազդեցիկ* (այսահար, կատաղի), *դիվազգի*, *դիվախոս*, *դիվապաշտ*, *դիվահալած*, *դիվահարցուկ*, *դիվահմայություն* և այլն, մինչդեռ *դևա* - ով բաղադրված բառերը քիչ

են՝ *դևապաշտ, դևերես, դևտուն* (*Դևտուն* – Ս. Կարապետ վանքի մոտ մի տեղ, ուր, ըստ ավանդության, դևերին բանտարկել է Գ. Լուսավորիչը): Սրանից հետևում է, որ, թերևս, ավելի հին ձևը եղել է *դէւ*, որից է՝ > ի հնչյունափոխությամբ կազմված բառերը:

Դէ բառը ՆՀԲ-ն բացատրում է՝ 1. «այս, ոգի չար, չար հրեշտակ. հոգեղէն արարածք ապստամբեալք յԱստուծոյ՝ ընդ գլխաւորի իւրեանց, որ կոչի սատանայ, բանսարկու», 2. «ոգի, հոգի» (ՆՀԲ, 1, 611):

Օրինակներ՝ «Ձկէսն բարի դևս, և զկէսն չարս անուանեցին (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի), «Ձդևս չար ասացեր. գոն և դևք բարի, զոր և դուք և մեք հրեշտակս անուանեմք» (Եղիշէ, 44): Եղիշէի օրինակից երևում է, որ մեր մախնիները տարբերակել են դևերին՝ բարի և չար: (Չար դևերի և դրանց տարբեր անվանումների մասին տես Ղ. Ալիշան, Հին հավատք..., Չար ոգիներ, 110-121):

Մեր մատենագրության մեջ հանդիպում է *չարադև* բառը՝ հավանաբար շեշտելու համար, որ կան նաև բարի դևեր՝ «Իբրեւ զՉարադև մի ոչ դադարէր յուզել և շարժել զբուք ձմերայնոյ» (Եղիշէ, 46):

Հետագայում *դև* - ի «բարի ոգի» իմաստը չի գիտակցվում: Այն ձեռք է բերել մոր իմաստներ՝ 1. հեթանոսական աստված, կուռք, 2. հեքիաթներում՝ զարմանահրաշ արարածներ՝ հաճախ մի քանի գլուխ ունեցող (յոթգլխանի դև), 3. փխբ. տգեղ, այլանդակ (որ կարող է վերաբերել ոչ միայն մարդու արտաքինին, այլև ներքին հատկանիշներին):

Դժոխ(ք) - բառի մասին տես «Դժոխք և դրախտ բառերի մասին» (էջ 190-193):

Դժպարիշտ - կազմված է դժ-(duš)մասնիկով և պարիշտ(parišta) «պաշտամունք, երկրպագություն» (հմմտ. ամբարիշտ - անպարիշտ, այսինքն՝ անաստված) բառից:

Ահա թե ինչ է գրում Լ.Հովհաննիսյանը. «Դժ-ի իրանական ծագումը անառարկելի է: Այդ հաստատվում է ոչ միայն ստուգաբանորեն, այլև նրանով, որ հայերենում դժ-ով բառերի գերակշիռ մասը իրանական ծագում ունի, այսինքն՝ այդ բառերը ամբողջական փոխառություններ են: Ոչ իրանական ծագում ունեցող բառերում *դժ*-ը ներկայանում է միայն *դժբան, դժգոհ, դժպատեհ, դժմիտ* բառերում (Հովհաննիսյան, 146):

Վերոբերյալից հետևում է, որ *դժպարիշտ* բառը ամբողջական փոխառություն է: Գրաբարում *դժպարիշտ* բառին զուգահեռ գործածվել է *դժպաշտ (ութիւն)* բառը՝ «Մի զբազմանուն զօրութիւն ի բազում որդիս սփռեցես դժպաշտութեամբ» (ՆՀԲ):

«Գրաբարում *դժ*- ածանցի կիրառությունը և հաճախակցությունը խիստ սահմանափակ է. կարելի է կարծել, որ խոսակցական լեզվում այն չի կիրառվել. դժ-ով կազմությունները թերևս սահմանափակվել են գրավոր լեզվի ոլորտներում» (Հովհաննիսյան, 146):

Ինչպես գրաբարում, այնպես էլ ժամանակակից հայերենում էլ *դժ*-ը ոչ կենսունակ ածանց է. դրանով մոր բառեր չեն կազմվում:

Դրախտ - տե՛ս «Դժոխք և դրախտ բառերի մասին» (էջ 197-200):

Դրուժ - Այս բառը պայմանականորեն կարելի է համարել կրոնական տերմին: Աձառյանի՝ իրանական լեզուներից կատարված փոխառությունների ցանկում այս բառը, բացի իր հիմնական նշանակությունից, ունի նաև «չար ոգի» իմաստը:

ՀՀԲ-ն էլ այս բառի համար տալիս է հետևյալ բացատրությունը՝ «դև վնասին»: Ղ.Ալիշանը գրում է. «Հայտնի է, որ դրժել, դրժանք նշանակում են «խաբեություն ու մատնություն», որով և դրուժ-ը համանիշ է դևերի կամ սատանայի խաբեբա կոչմանը» (Ալիշան, Հին հավատք..., 114):

Դրուժան բառը (*դրուժ+ ան*), որն ամբողջական փոխառություն է (ածանցումը տեղի է ունեցել պարսկերենում), միջ. պրսկ. «ստախսու, նենգ» իմաստներից բացի ունի նաև «չարք, անարդարք» (ՀԱԲ) իմաստները՝ «Ո՛վ չարադև դրուժան այր՝ թշնամի արդարութեան» (ՆՀԲ):

Դրուժ բառը ծագում է հ.պրսկ. *duruž*, *duruš* «ստել» բառից, որն էլ իր հերթին ծագում է հ.-ե. *dhreugh-* արմատից. հմմտ. սանս. *drhyati* «վնասելու ջանալ», լատ. *fraus* «խաբեբայություն, ոճիր» և այլն (ՀԱԲ, 1, 696): Բառը հայ մատենագրության մեջ հանդիպում է միայն բաղադրություններում՝ *դրժել, դրժումն, դրժադավ, ուխտադրուժ, տիրադրուժ* և այլն: Այս բոլոր բառերում էլ այն ունի «խաբող, նենգող» իմաստները: Լ. Հովհաննիսյանը *դրուժ* բառը ներկայացնում է համանունական շարքով՝ *դրուժ* «խաբեբա» - *դրուժ* «դև» (Հովհաննիսյան, 211): Ավելի ուշ *դրուժ* (*դրուժան*) բառի կրոնական իմաստը հայերենում ընդհանրապես չի գիտակցվում: Այն ունի «խոստումնազանց, ուխտադրուժ» իմաստները:

Զեն - փոխառություն է իրանյան *zyān*(*ziyan*) ձևից՝ «զոհ» նշանակությամբ. (հմմտ. զնդ. *zyāna*> միջ. պրսկ. *ziyān*> հայ. զեան «վնաս») (ՀԱԲ, 1, 91): «Իբրև զենումն, սպանդ, զոհ» (ՆՀԲ, 1, 731): Արմատն հայերենում առանձին գործածված է մեկ անգամ՝ «Չենաւ մեզ զեն պատարագ» (Մծբ. Բ) (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Ա.Վարդանյանը (<Ա, Բառաքնական դիտողութիւններ, 1914, էջ 124) գտնում է, որ *զեն* - ը պետք է ուղղել եզն. (նա այդ օրինակը համեմատել է ասորական բնագրի հետ). այդ դեպքում նախադասությունը կլինի այսպես. «Ձենաւ մեզ եզն պատարագ»:

Լ.<Ուփաննիսյանը համամիտ է այս կարծիքի հետ (<Ուփաննիսյան, 131):

Ուրեմն պետք է կարծել, որ *զեն* արմատը հայերենում առանձին անգործածական է:

Այդ արմատից են կազմված *զենուլ* «անասունը մորթել», *զենլի* «մատաղացու», *զենարան* «զոհարան», *զենագործութիւն* «զոհագործութիւն զենմամբ», *զենում* «սպանանել սպանդ», *գառնազեն, մարդազեն, մշտազեն* (ԱԲ) բառերը: Օրինակներ՝ «Որպէս զի ածիցեն որդիքն Իսրայելի զզոհս իւրեանց՝ զոր ինքեանք սպանանիցեն ի դաշտս, եւ մատուցեն առաջի Տեառն ի դուռն խորանին վկայութեան առ քահանայն, եւ զենուցուն զնոսա զենումն փրկութեան՝ Տեառն» (Ղևտ. ԺԷ.5) «Ետուր զմեզ որպէս զոչխար ի զենումն, եւ ընդ հեթանոսս ցրուեցեր զմեզ» (Սաղմ. ԽԳ. 12), «Ձբագինս զայս կոչէ զենարան.... վասն յար պահելոյ զզենելինս» (ԵՀԲ, 731), «Հրամայեցին բազմութիւն տղայոց զենուլ յաւազանս» (Խորենացի, 227): «Ասեմ և զՍպանդունիսդ ի վերայ զենարանաց» (Խորենացի, 111):

Ձեն արմատից կազմված *զենլի* (*զենլիք*) «մատաղացու, մսացու» բառը պահպանված է մեր որոշ բարբառներում, արձանագրված է Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում. Աղայանի բառարանում այն հնացած բառերի շարքում է (ԱՀԲԲ, 371):

Ձոհ - միջին պարսկերեն *zōhr* «զոհ» բառից, որն իրանական գրականության մեջ ունի «օրինյալ ջուր» նշանակություն:

նը, բայց ժողովրդական նշանակությունը «զոհ, զոհաբերություն» է. հմմտ. ավեստ. *zaotar* «քուրմ, զոհաբերություն», *zaotra* «զոհահեղուկ», միջ. պրսկ. *zor* «օրհնաջուր» (Ջահուկյան, 525): Ըստ Աձառյանի՝ զրադաշտական կրոնի մեջ է բառը ստացել «օրհնյալ ջուր» նշանակությունը: Նախնական ձևը *զորհ* է, որից *զորհասէր* բառն է՝ «զոհ սիրող» (Սոկր. եկեղ. պատմ. Գ. 20) (ՀԱԲ, 1, 103):

Չոհ-ը հին հայերենում ուներ հետևյալ իմաստները՝ «Չենլի սպանդ, և ամենայն ինչ ծախելի կամ ծխելի՝ ի պատիվ Աստուծոյ (ՆՀԲ, 740): Օրհնականեր՝ «Ընդ զոհս և ընդ պատարագս ոչ հաճեցար» (Սաղմ. ԼԲ. 7), «Չենուցումն ընդ զողջակէզսն և զզոհսն» (Եզեկ. Խ. 42), «Չոհ զատկի Տեառնէ այս» (Ել. ԺԲ. 27):

Չոհ արմատից են *զոհել*, *զոհեալ* «կուռքերին զոհուած միս», *զոհանոց*, *զոհարան*, *զոհարար*, *զոհաւոր* (զոհելի, նվիրական), *զոհաբերել*, *զոհաբերութիւն*, *զոհատրութիւն* անձնազոհ, պատարագազոհ, կենդանազոհութիւն, ձիազոհ բառերը:

Չոհարան բառի «զոհանոց, սեղան, բազին» իմաստից զատ ՆՀԲ-ն նշում է մեկ այլ իմաստ՝ «սպասք սեղանոյ զոհից. որպէս կոնք, տաշտ և այլն» (ՆՀԲ, 741)՝ «Ոսկովք պսակօք, և արծաթի զոհարանօք, յանօթս ցանկալիս» (Ագաթ., 18):

Ավելի ուշ *զոհ* բառը իր հիմնական՝ կրոնական իմաստից բացի ստացել է նոր իմաստներ՝ 1. մարդ, որ խոշտանգվում կամ մեռնում է՝ ենթարկվելով բռնության, 2. մարդ, որ տուժում է ուրիշների շահերի համար, 3. մահ կամ զրկանք, որ մարդ հանձն է առնում որևէ գաղափարի համար, 4. զոհ մատուցելու կրոնական արարողությունը, զոհաբերություն:

Չոհաբերությունը քրիստոնեական եկեղեցում առ Աստված նվիրումի, խոստման, ուխտի, ակնկալիքի, տուրքի կամ սրբագրման արտահայտություն է (ԶՀ, 354):

Հին զոհաբերությանը ինչ-որ չափով փոխարինել է մատաղը, որ հայոց եկեղեցին ընդունում է ոչ թե որպես զոհաբերություն, այլ ողորմություն աղքատներին կամ հոգու հաց, որ հնում կոչվել է ագապ (ե)՝ սիրո ծառ:

Կախարդ - իրանյան փոխառություն է. հմմտ. *kaxvarəda* «կախարդ». պարսկերեն ձևը ավանդված է (ՀԱԲ, 1, 486): Հին հայերենում ուներ «դիւթ, վիուկ, մոգ. սուտ և խարդախ մարգարէ. դեղատու. թովիչ. խաբօղ լսելեաց և աչաց դիւական գործակցութեամբ» իմաստները (ՆՀԲ, 1, 1034):

Բերենք օրինակներ Աստվածաշնչից՝ «Եւ դուք մի լսէք մարգարէից ձերոց եւ ըղձութեանց ձերոց եւ երազոց ձերոց եւ կիւսից ձերոց եւ հաւահմայից ձերոց եւ կախարդաց ձերոց....» (Երեմ. ԻԷ.9), «Եւ ծուլացն եւ անհաւատից, եւ սպանողաց եւ պառնկաց եւ կախարդաց եւ կռապաշտից եւ դեղատուաց եւ ամենայն ստոց ամպարշտաց. ...» (Յայտ. ԻԱ. 87):

Կախարդ արմատից ՆՀԲ-ում վկայված են կախարդաբար, կախարդագիտութիւն, կախարդական, կախարդանք, կախարդասար, կախարդեն, կախարդութիւն բառերը:

Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում ավելացված են *կախարդիչ, կախարդակից* «կախարդի ընկեր», *կախարդուհի* բառերը: Թերևս պետք է ենթադրել, որ *կախարդուհի* բառը ավելի հնուց է գալիս. հիշենք մեր հեքիաթները, որոնցում հատկապես կանայք են կախարդությամբ զբաղվողները (հայկական հեքիաթներում կախարդուհիները խնոցու վրա նստած թռչում էին, այդտեղից էլ՝ *ձձուն հեծնող պառավ* արտահայտությունը):

Կախարդել բայը «կախարդանքի ենթարկել» իմաստից բացի ուներ «հրապուրել, դիւթել» իմաստները՝ «Կախարդէ զնա ձայնիւ տասնաղեացն» (ՆՀԲ): Ժամանակակից հայերենում նույնպես այդ իմաստը գիտակցվում է (Նա բոլորին կախարդեց իր ձայնով):

Ըստ ժողովրդական սնահավատության՝ **կախարդ**-ը կապ ունի չար ուժերի հետ, որոնց օգնությամբ էլ կատարում է չար գործեր կամ մարդկային ուժից վեր բաներ: **Կախարդ** բառը նմանողությամբ ունի «հնարագետ, թովիչ, ծարպիկ» իմաստները: Երբեմն էլ գործածում են «գլուխը կախ գցած» իմաստի համար՝ «Ի՞նչ ես նստել կախարդ-կախարդ»:

Կախարդասար բառը «կախարդ, կախարդական» իմաստով ամբողջական փոխառություն է: Ջահուկյանը բացատրում է «կախարդների գլուխ, կախարդապետ». հմմտ. ավեստ. *kaxvarəda* (հայ. կախարդ) և ավեստ. *sarah-*, միջ. պրսկ. *sar* «գլուխ» (Ջահուկյան, 527): Աստվածաշնչում **կախարդասար** բառի վկայություններից է «Եւ բազումք ի կախարդասարացն բերէին զգիրս, այրէին առաջի ամենեցուն» (Գործք. ԺԹ. 19), որը աշխարհաբար թարգմանվել է. «Եւ կախարդութեամբ զբաղվողներից շատերը բերում էին իրենց գրքերը և բոլորի առաջ այրում» (Աստուածաշունչ, 1999), իսկ ռուսերեն թարգմանության մեջ՝ «А из занимавшихся чародейством довольно многие, собравши книги свои, сожгли перед всеми,, (Деян. 19,19, Библия, 1998): Ինչպես երևում է վերոբերյալ օրինակներից, ռուսերենում և աշխարհաբարում «կախարդապետ» իմաստ չի զգացվում: Այդպես է նաև մեր մատենագիրների մոտ՝ «Տեսէք ասէ զկախարդասար աղանդ ազգիդ քրիստոնէից» (Ագաթ., 109), «Լուեալ է մեր զամենայն գործս և զկախարդասար վարդապետութիւն դորա» (Փարպ., 81):

Ըստ Լ.Հովհաննիսյանի՝ բառի երկրորդ բաղադրիչը իրանյան *sar* «գլուխ» բառը չէ, այլ հ.-ե. *k'er*-ը՝ հայ. սար(ք), սար(ել) բառն է, այսինքն՝ բառը կունենա «կախարդություն սարքող, կախարդություն անող» իմաստը (Հովհաննիսյան, 226), որն էլ երևում է վերոհիշյալ օրինակներում:

Համբարու (համբարի) - միջին պարսկերեն *hambaru* ձևից «պարիկ, յուշկապարիկ, երևակայական ձիաղ», որը թեև ավանդված չէ, սակայն կա պարսկերենում *hambaruna* «տան ոգի, դև» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 3, 24): ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է այսպես՝ «Կենդանի ջրային կամ ցանաքային՝ խառնակ, եթէ իրական իցէ՝ և եթէ բանաստեղծական. ձիաղ» (ՆՀԲ, 25), այսինքն՝ ՆՀԲ-ի հեղինակները կասկածում են նրա իրական գոյությանը և համարում են ինչ-որ մտացածին, երևակայական արարած: Աստվածաշունչ մատյանում մի քանի անգամ հանդիպում ենք այդ անվանը, այսպես՝ «Այլ անդ հանգիցեն գագանք վայրենիք, եւ լցցին տունք նոցա աղաղակաւ. եւ անդ հանգիցեն համբարուք, եւ անդ դեւք կաքաւեսցեն» (Ես. ԺԳ. 21) : Չուգահեռաբար բերում ենք ռուսերեն թարգմանությունները՝ „Но будут обитать в нем звери пустыни, и дома наполнятся филинами; и страусы поселятся, и косматые будут скакать там,, (Ис. 13. 21).

«Եւ բուսցի ի քաղաքս նորա եւ յամուրս փայտ փշաբեր. եւ եղիցի բնակութիւն համբարեաց և հանգիստ ջայլամաց: Եւ պատահեսցեն դեւք յուշկապարկաց, եւ տայցեն ձայն միմեանց. անդ հանգիցեն յուշկապարիկք, զի գտին իւրեանց հանգիստ» (Ես. ԼԴ. 13-14): Ռուսերենում՝ „И заростут дворцы ее колючими растениями, крапивою и репейником — твердыни ее; и будет она жилищем шакалов, пристанищем страусов. И звери пустыни будут встречаться с дикими

кошками, и лешие будут перекликаться один с другим; там будет отдыхать ночное привидение и находить себе покой,, (Ис. 34. 13-14).

«Վասն այնորիկ ճիւղը բնակեցեն ի կղզիսն, եւ բնակեցեն ի նմա դստերք համբարեաց» (Երեմ. Ծ. 39):

„ И поселятся там степные звери с шакалами, и будут жить на ней страусы,, (Ирем. 50.39).

Ռուսերեն և հայերեն տեքստերի համեմատությունից երևում է, որ հայերեն *համբարու*-ի դիմաց ռուսերենում մի դեպքում *страус* (ջալլամ) է, մյուս դեպքում՝ *шакал*:

Հեշմակ - տե՛ս «Զարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ» (տե՛ս էջ 256-254):

Հմայ - միջին պարսկերեն *humāy* ձևից. հմմտ. ավեստ. *humaya* «օրհնեալ», սանսկրիտ *su-māya* «հրաշալի գորություն, հնարագիտություն, խորամանկություն», պարսկերեն *humāyūn* «բախտաւոր, երջանիկ», *humāy* «բախտի թռչուն», որոնց բոլորի արմատն է *māyā* «օրհնություն, երջանկություն» (ՀԱԲ, 3. 103):

Բառը հայերենում անեզական է, գործածվում է **ք** հոգնակերտ մասնիկով՝ *հմայք*:

Հին հայերենում ուներ «կախարդություն, կախարդական գուշակություն, յուռուք, պահպանակ» իմաստները: Այդ արմատից են *հմայել*, *հմայական*, *հմայահաւանություն* (*հաւատալն հմայից*), *հմայեակ* (*կախարդական թղթեր, յուռուք*), *հմայություն*, *դիւահմայություն*, *լերդահմայ*, *կիսահմայ*, *գաւազանահմայություն*, *հաւահմայ* (**ՆՀԲ**) բառերը;

Ղ.Ալիշանը *հմայք* բառը բացատրում է. « հմայք կամ հմայություն բառի հատուկ նշանակությունը սնոտի ջանքերն ու գործերն են՝ իմանալու իբր կրոնական սկզբով մի բան, մա-

նավանդ շատերի չգիտեցածը» (Ալիշան, Հին հավատք..., էջ 184):

Հմայությունը ավելի ընդհանուր է, և դրա զանազան տեսակները անվանվում են *հմայ* բառին ավելացնելով որևէ այլ բառ՝ *լերդահմայություն* (զոհաբերված կենդանու լյարդը զննելը և գուշակություններ անելը), *հավահմայություն* (թռչունների թռիչքով և ձայներով գուշակություններ անելը - սա կոչվում է նաև *հավահարցություն* կամ *հավաթոհիք*), *ջրահմայություն* (Ե.Դուրյան, Հայոց հին կրօնը, էջ 147), օրահմայք (շաբաթվա օրերից չորեքշաբթին կամ շաբաթը չար համարելը), *լուսնահմայ*: Հմայությունների տարբեր տեսակների մասին հիշատակում է Հ.Մամդակունին (ճառ ԻԶ): Նա խստորեն դատապարտում է դրանք և համարում քրիստոնյային անհարիր գործեր:

Հմայ (ք) բառով բերենք օրինակներ մեր մատենագրությունից. «.... սպարապետն Պարսից եկեալ ի Հայս.... առնու զամուրն Անի, և գերէ զամենայն գանձս արքունի որ ի նմա, այլ և զոսկերս թագաւորացն. ոչ գիտեմ, թէ վասն նախատինսն առնելոյ Արշակայ, եթէ վասն հմայից ինչ հեթանոսականաց» (Խորենացի. 288): « ձոնեալ էր ըստ պաշտամանց ի սօսիսն Արամանեկայ որ յԱրմաւիր, զորոց զսաղարթուցն սօսաւին, ըստ հանդարտ և կամ սաստիկ շնչելոյ օդոյն, և թէ ուստի շարժումն՝ սովորեցան ի հմայս յաշխարհիս Հայկազանց, և այս բազում ժամանակս» (Խորենացի, 64): «Յաղագս թէ որպէս դարձեալ զդիւթսն և զքաւդեայսն և զկախարդսն հարցեալ Շապիոյ հմայիւք՝ փորձէր զմիտսն Արշակայ» (Բուզանդ, 54): «Հատեալ զցանկ հզօրին՝ Բախտից հմայից զսեղանն մեծախորհուրդ Արեանն սրսկման երեւեցուցեալ» (Նարեկացի, 129):

Ինչպէս երևում է վերոբերյալ օրինակներից, *հմայությունը* հատուկ է եղել հեթանոսությանը, սակայն, ինչպէս գրում է Ա-

լիշանը. «.... այսպիսի աղճատանքն ու ստությունները հայերի մեջ մտել են ոչ որպես օտարների դիք ու կուռք, այլ շատը իրենց հնարածն է, և օտարներից էլ վկայված են հայկական հմայությունները: Եվ չարագույնն է, որ մեծ եռանդով ու համառությամբ են պահված, թեև մեր շատ հայրեր ու վարդապետներ հակառակվել ու մեղադրել են՝ սկսած Լուսավորիչից, Եզնիկից. Խորենացուց ու Մանդակունուց.... Եվ ավելի ցավալի է ասելը, որ անջնջելի են թվում» (Ալիշան, Հին հավատք... էջ 184):

Հետագայում *հմայ(ք)* բառը իր առաջնային, կրոնական «1. հմայություն, 2. հմայված իր, հմայակ» իմաստներից զատ ձեռք է բերել նոր, փոխաբերական իմաստ «հոգեկան կամ ֆիզիկական գերող հատկություն, հրապույր», որից էլ կազմվել են նոր բառեր՝ *հմայաբեր, հմայիչ, հմայչություն, հմայքոտ*:

Հրաշ(ք)- Հ. Աճառյանը բառի ծագման հարցում երկբայում է: Նա *հրաշ* արմատը ծագած է համարում ասորերեն *xarše* «մոգութիւն, հմայք, մոգական արուեստ» բառից, հետո բերում է Բենվենիստի (Benveniste, BSL հտ. 30, համ. 89, էջ 6) ստուգաբանությունը, որն ընդունում է *հրաշ* բառի իրանական ծագումը: «Այժմ Բենվենիստը նորից է դնում զնդ. *fraša*, միջ. պրսկ. *fraš-*, « սքանչելի», որ և հաստատում է նորագիտ պարսկական բևեռագիր արձանագրութեանց *fraša* «պերձ, սքանչելի, արտասովոր» բառով: Եթէ ստուգուի այս բոլորը, այն ժամանակ պետք է վերականգնել հայերեն *հրաշ* բառի հին ստուգաբանությունը՝ իբր փոխառեալ իրան. ձևից և ջնջել իմ տուած ստուգաբանությունը՝ իբր ասորերեն *xarše* «հմայք», որ արդեն բացարձակապէս չի ծածկում հայ ձևը» (ՀԱԲ, 3, 132):

Այսինքն, ինչպես երևում է վերոշարադրյալից, Աձառյանը որոշ վերապահումով ընդունում է բառի իրանական ծագումը: Ջահուկյանը բառը համարում է իրանական փոխառություն (հմմտ. ավ. fraša- «ուժեղ, հզոր», հին պրս. fraša- «հրաշալի, հիանալի», միջ. պրս. fraš «հրաշալի») (Ջահուկյան, 531):

Հրաշ արմատը անեզական է: գործածվում է *հրաշք* ձևով: Բառի հինհայերենյան իմաստներն են՝ 1.«սքանչելի, գործ զարմացուցիչ, որպես գեր ի վեր, քան զբնութիւն կամ զկարծիս. նշան կամ արհեստ աստուածային. ահաւոր և հիանալի», 2.«հրէշք. ցնորք, այլանդակ իրք կամ կենդանիք խառնափնդորք. դիւական արուեստք» (ՆՀԲ, 2, 136): ՀՀԲ-ում *հրաշ* գլխաբառի բացատրությունը հղվում է *հրէշ* գլխաբառին՝ հետևյալ բացատրությամբ. «ցուցանք. իսկ մերթ նշանակէ ցուցանքաւորն, որպիսի է այն մարդն, որ ունի զերկուս գլուխս կամ զմի աչս, և այն զձակատ իւր և կամ զեղջիւր կամ զտուտ անասնոյ: Սոյնպէս հրէշք և հրաշք ո և իցէ խառնակերպ կենդանիք, որ ունի զգլուխ թռչնոյ և զմարմին առիւծու և այլն» (ՀՀԲ, 559): ՀՀԲ-ն *հրաշք* -ը և *հրէշք* -ը նույնն է համարում, իսկ ՆՀԲ-ում և ԱԲ-ում *հրէշ* -ը *հրաշք* գլխաբառի երկրորդ իմաստն է: Գ. Ջահուկյանը *հրաշ* արմատը բացատրում է «հրաշք, հրեշավոր կենդանի» (Ջահուկյան, 532): Բերենք օրինակ Խորենացուց. «Սքանչելի է և աշխարհն առատութեամբ ամենայն պտղոց, և գեղեցիկ բուսովք զարդարեալ, քրքմավէտ և սիրամարգաշատ և բազմամետաքս, անբաւութիւն յամուրաց և հրէշից, որ և էշայծենունսդ անուանեն» (Խոր., 223): Խորենացին գործածում է *հրաշատեսիկ* բառը՝ « և զպսակողսն մեր զդիսն հրաշատեսիկ տեսւեամբ ի վերայ կացեալս» (Խորենացի, 76):

Մեր նախնիները, *հրէշ* ասելով, հավանաբար հասկանում էին այնպիսի արարածներ, որոնք իրենց արտաքին հատկանիշներով կա՛մ տարբեր էին սովորական կենդանիներից, կա՛մ տարբեր կենդանիների խառնուրդ էին, կա՛մ էլ իրենց ծանոթ չէին: Թերևս այս կենդանիների (որոնց մի մասը երևակայության արդյունք էր) ստեղծման համար է որոշակի դեր է խաղացել կենդանիների պաշտամունքը:

Հրաշ արմատից է *հրէշ* բառը: Տեղի է ունեցել *հրաշ-հրէշ* հնչյունական, ապա իմաստային անցում (այդպիսի իմաստային անցում կա նաև ռուսերենում՝ чуждо — чуждовище): Գ.Ջահուկյանը գրում է. «որ իրանական *a* - ե անցումը եթե կարելի է բացատրել հայկական հողի վրա կատարված դիրքային հնչյունափոխությամբ (պատկեր, հանդերձ), ապա հեշտ չէ նույն ձևով բացատրել *հրաշ- հրէշ*, և թերևս *հաշտ- հեշտ* տարբերակների առկայությունը՝ առանց իրանական համապատասխան տարբերակներ ենթադրելու» (Ջահուկյան, 561):

Հրաշ արմատից կազմված հինհայերենյան բառերից կարող ենք նշել *հրաշաբանական*, *հրաշաբանութիւն*, *հրաշաբաշխութիւն*, *հրաշաբար*, *հրաշաբեր*, *հրաշաբուսեալ*, *հրաշագոյն*, *հրաշագործ*, *հրաշագործութիւն*, *հրաշադէտ*, *հրաշագան*, *հրաշագարդ* և այլն (ըստ ՆՀԲ-ի՝ 73 գլխաբառ), ԱՀԲԲ-ում՝ 89:

ՆՀԲ-ն *հրէշ* արմատով կազմված որևէ բառ չունի, ՀԲԲ-ն ունի *հրէշային*, *հրէշաւոր*, *հրէշերե* (անծանոթ կենդանի), *հրէշութիւն* բառերը, ԱՀԲԲ- ում նոր բառեր են *հրեշաբար*, *հրեշադեն*, *հրեշակերպ*, *հրեշածին*, *հրեշավոր*, *հրեշատիպ*, *հրեշացնել*:

Հրաշ և *հրէշ* բառերը, որոնք հին հայերենում ունեին նույն կամ մոտ իմաստներ, հետագայում ստացել են համարյա հակադիր իմաստներ: Ժամանակակից հայերենում *հրաշ(ք)* բա-

ռի առաջնային իմաստը պատկանում է կրոնական տերմինա-
համակարգին՝ սնոտիապաշտական և կրոնական պատկերա-
ցումներով՝ իրերի բնականոն ընթացքից չբխող՝ բնության օ-
րենքների վրա չհիմնված, այլ գերբնական զորությամբ առա-
ջացած երևույթ» (ԱՀԲԲ, 904): Այն ձեռք է բերել նոր իմաստ-
ներ՝ 1.«անսովոր, անակնկալ դեպք», 2.«անբացատրելի գործ,
երևույթ». ունի նաև ածականական կիրառություն՝ *հրաշք*
մարդ: Հրեշ (հրեշ) բառը նույնպես բառիմաստի զարգացում է
ունեցել. նմանողության հիման վրա ստացել է նոր իմաստներ՝
1. «ահռելի մեծության գազան, կենդանի», 2. «անսովոր տես-
քով մարդ, կենդանի», 3. «շատ տգեղ», 4. փխբ. «անգութ,
կատաղի, գազանաբարո»:

Հրեշտակ - փոխառություն է միջ. պրսկ. *frēštak* ձևից, որը
չի ավանդված, բայց կա մանիքեական պահլավերենում
frīštāg, հայրսկ. *fraišta* և զենդ. *fraēšta* բառերում, որոնց բուն
նշանակությունն է «ուղարկված, առաքյալ» (ՀԱԲ, 3, 135):
Բառի հինհայերենյան իմաստներն են՝ «պատգամաւոր երկ-
նային, դեսպան Աստուծոյ՝ զուարթուն երկնից», «պատգամա-
ւոր երկրային», «սուրհանդակ, լրաբեր», «մարգարէ» (ՆՀԲ, 2,
140):

Բերենք օրինակներ.

«Հրեշտակն զԱմբակում մարգարէ հացիւք եփելովք և թա-
նիւքն հասելովք զբոլոր կերակուրն տարաւ հասոյց կոռին յեր-
կիրն Բաբելացոց» (Դան. ԺԳ. 32-37):

«Հրեշտակ իցէ երկնից» (Ագաթ., 194): «Տեսանես, զի և որ-
դի և իշխան և հրեշտակ.... զայսօրածին մանուկն նշանակէ»
(Ագաթ.. 197): «Զի հրեշտակք աստուծոյ տանէին զնա ի վեր»
(Բուզանդ, 184), «Բայց սրբոյն Գրիգորի ի Մանեայ այրն կե-

ցեալ աներևութաբար ամս բազումս՝ փոխի մահուամբ ի կարգս հրեշտակաց » (Խորենացի, 244):

Բառն սկզբնապես ունեցել է «պատգամավոր, թղթատար» իմաստները, որը երևում է Հին Կտակարանում՝ «Եւ ասեն արք Յաբիսայ ցնաաս, Թոյլ տուր մեզ աւուրս եւթն, եւ առաքեսցուք հրեշտակս յամենայն սահմանս Իսրայէլի, եթէ չիցէ որ որ փրկիցէ զմեզ, ելցուք առ քեզ» (Ա Թագ. 11. 3): Նույնը աշխարհաբարով՝ «Յաբիսի բնակիչները ասացին Նաասին. «Մեզ եօթը օր ժամանակ տուր, որ պատգամաւորներ ուղարկենք Իսրայէլի բոլոր սահմանները, եւ եթէ մեզ փրկող չլինի, քեզ անձնատուր կը լինենք» (Աստուածաշունչ, 1999), ռուսերեն՝ «И сказали ему страейшины Иависа: дай нам сроку семь дней, чтобы послать нам послов во все пределы Израильские, и если никто не поможет нам, то мы выйдем к тебе» (1 Царств. 11. 3):

Կամ՝ «Եւ ահա *հրեշտակ* եկն առ Յոր՝ եւ ասէ ցնա, Հարկիք եզանցն վարէին, եւ էշքն մատակք արածէին առ նոքօք, եւ եկին գերեվարք եւ գերեցին զնոսա» (Յոր, 1, 14) նույնը աշխարհաբարով՝ «Եւ ահա մի *պատգամաբեր* եկաւ Յորի մոտ և ասաց նրան. «Լծկան եզները վար էին անում, մատակ էշերն էլ՝ արածում նրանց մօտերքը, գերեվարողները եկան և տարան նրանց» (Աստուածաշունչ, 1999):

Ռուսերեն համապատասխան հատվածում նույնպես *պատգամաբեր*՝ «вестник» իմաստն է:

Մեր մատենագիրների գործերում ևս բառի այդ իմաստը գործածական է, ինչպես՝ «... առաքէ *հրեշտակս* առ Արայն Գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք, բազում աղաչանօք և խոստմամբ պարգևաց, գալ առ նա ի Նինուէ (Խորենացի, 49), մեկ այլ օրինակ՝ «Հրեշտակս առաքեալ խնդրէր զղաշնաւո-

րութիւն, զի մի օգնեսցեն Մակեդոնացւոց» (Խորենացի, 103) (ընդգծումները մերն են – Ս.Պ.):

Բառի մյուս՝ «Տիրոջ հրեշտակ» կամ «Աստծու հրեշտակ» իմաստները նույնպէս գործածական են հին հայերէնում: Հմմտ. «Եւ ասէ ցնա հրեշտակ Տեառն, Ագար, աղախին Սարայի, ուստի՞ գաս կամ յո՞ երթաս » (Ծն. Ժ2. 8): Բերենք ռուսերէն թարգմանությունը՝ «И нашел ее Ангель Господен у источника воды в пустыне, у источника на дороге к Суру и сказал ей: Агарь, служанка Сарина, откуда ты пришла и куда идешь?» (Быт. 16. 78).

Վերոբերյալ օրինակներից, թերևս, կարելի է եզրակացնել, որ հին հայերէնում *հրեշտակ* բառի երկու իմաստներն էլ (և՛Բ), հավասարապէս գործածելի էին, և համատեքստից է պարզ դառնում, թե բառի ո՞ր իմաստի հետ գործ ունենք:

Նոր կտակարանում *հրեշտակ* բառի «գերբնական էակ, Աստծու պատգամաբեր» իմաստն ավելի հաճախական է: Օրինակներ՝ «Չի ի յարութեան ոչ կանայս առնեն և ոչ արանց լինին, այլ են իբրեւ զհրեշտակս յերկինս» (Մատթ. ԻԲ. 30), «Քանզի եւ ոչ մեռանել եւս կարեն, զի հաւասար հրեշտակաց են, և որդիք Աստուծոյ, քանզի յարութեան որդիք են» (Ղուկ. Ի. 36):

Համաձայն հայ եկեղեցու հրեշտակաբանության՝ հրեշտակները «անմարմին գոյացություններ են, իմացական, անձնիշխան, մտաշարժ, անմահ և սպասավոր Աստծուն» (հրեշտակների կարգապետության մասին տե՛ս ԲՀ, 641):

Ահա թե ինչ է գրում Ղ.Ալիշանը հրեշտակների մասին.«Կան ոգեղեն էակներ, որ ձշմարտությամբ ավելի բարձր են, քան մարդիկ և ավելի ցածր, քան Աստված, և ճանաչված են գրեթե բոլոր կրոններում. հրեաներին և քրիստոնյաներին դրանք ծա-

նոթ են հրեշտակ անվամբ, կարծիքների ինչ-ինչ այլալուր-
յամբ՝ նաև մահմեդականներին, այլև միաստվածյանների, նաև
որոշ բազմաստվածյանների.... մեր քննելիքը մեր ազգի վերա-
բերյալ է, բայց հայտնի ծանոթություն չունենք, թե հին հայերը
այսպիսի հոգիների նկատմամբ ի՞նչ և ինչչա՞փ հավատ ու-
նեին, ինչպե՞ս էին զանազանում ուրիշ տեսակ կարծված բարի
ոգիներից, թե՞ միայն սրանք էին նրանց համար հրեշտակ հա-
մարելի» (Ալիշան, <Ին հավատք..., 106):

<Ին կրոնները ընդունում էին հրեշտակների գոյությունը և
նրանց վերագրում զանազան հատկություններ, ինչպես՝ բա-
րի կամ լուսո հրեշտակներ, որոնք հավատարիմ էին մնացել
Աստծուն, չար կամ խավարի հրեշտակներ՝ սատանաներ, խա-
ղաղության հրեշտակ, պահապան հրեշտակ, հոգեառ հրեշ-
տակ և այլն:

<Հրեշտակ բառը փոխաբերեբար նշանակում է «հեզ, բարի,
հեզահամբույր», նաև՝ «չքնաղ, գեղեցիկ», որ գործածվում է
կանանց ու երեխաների համար՝ հրեշտակի դեմք, հրեշտակի
գեղեցկություն:

<Հրեշտակ բառից բաղադրված բառերի մեծ մասը պատկա-
նում է կրոնական տերմինահամակարգին՝ հրեշտակաբեր,
հրեշտակաբնակ, հրեշտակագումար (հրեշտակագունդ), հրեշ-
տակազոր, հրեշտակախառն, հրեշտակակարգ, հրեշտակա-
կոխ (հրեշտակից վախեցած), հրեշտակակրոն, հրեշտակա-
հանգույն (հրեշտակի նման), հրեշտակահանդես, հրեշտակա-
պետ, հրեշտակատես, իսկ մյուս մասը ավելի գործածական է
բանաստեղծական մասնաշերտում՝ հրեշտակաբարո, հրեշ-
տակագեղ, հրեշտակասիրտ, հրեշտակավայելուչ, հրեշտա-
կուհի, հրեշտակուրաց և այլն:

Հրեշտականակարդ կամ հրեշտականեր բառերը նշանակում են «հրեշտակից մերված, մակարդված», այսինքն՝ առանց մերանի մածնի նման լերդացած կաթ (ռուսերենում՝ простокваша), ինչպես՝ «Կաթը հրեշտականեր է եղել»:

Հրեշտականորթ բառն ունի «կենդանու՝ առանց հիվանդանալու հանկարծակի սատկելը» կամ «սատկելու մոտ անասունին մորթելը» (տե՛ս ՀԲԲԲ, Գ, 311):

Հրեշտակ բառը գործածական է մեր բարբառներում, ընդ որում հանդես են գալիս տարբեր զուգաբանություններով՝ *հրիշտագ* (Ալշ.), *հրըշտագ* (Մշ.), *խրիշտակ* (Վն.Մկ.), *հարաշտարակ* (Շմ.):

Հրեշտակ արմատից են Սուրբ Հրեշտակապետ անվանումով վանքերը, որոնք տարածված էին ամբողջ Հայաստանի տարածքում՝ Էրզրումի նահանգ, Լեռնային Կիլիկիա, Բիթլիս, Արցախ:

Հայ միջնադարյան գրականության մեջ հայտնի են հրեշտակներին նվիրված զանազան ներբողներ ու շարականներ, որոնցից առավել հայտնին Ն.Շնորհալու «Սրբոց հրեշտակապետաց» ներբողն է (1167թ.), իսկ հայ միջնադարյան մանրանկարչության մեջ տարածված է Գաբրիել հրեշտակապետի պատկերը, որը ավետում է տիրամորը:

Մարգարե - այս բառը Աձառյանը փոխառություն է համարում միջ. պրսկ. գավառական *mārgar- ձևից, որը թեև ավանդված չէ, սակայն սողդեերեն mārkaray, mārkarāk «կախարդ, վիուկ» բառերը հաստատում են այդ: «Բառիս հնագույն ձևն է զենդ. maθra kārā-, որ կազմված է զենդ. maθra «բառ. Ս.Գրքի խօսքերը» և kara «գործող, կերտող» բառերից», - գրում է Հ.Ա.ձառյանը (ՀԱԲ, 3, 276):

Մարգարէ բառի ծագմանը անդրադարձել են համարյա բոլոր նշանավոր հայագետները՝ Ա.Մեյե, Ն.Մառ, Ղ.Ալիշանը, Գ.-Ջահուկյանը և ուրիշներ:

Ջահուկյանը ևս բառը համարում է իրանական փոխառություն (Ջահուկյան, 534):

ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է. «Գուշակ հանդերձելոց՝ ձշմարիտ կամ սուտ. մանաւանդ ձշմարիտ պատգամախօս ի դիմաց Աստուծոյ. Լեւսանօղ» (ՆՀԲ, 2, 217):

(Ի դեպ, ՆՀԲ-ի հեղինակները բառի ծագումը կապում են մոգ բառի հետ): Այս արմատից են բաղադրված հինհայերենյան հետևյալ բառերը՝ *մարգարէաբար*, *մարգարէաբողոք*, *մարգարէագետ*, *մարգարէագիր*, *մարգարէաժողով*, *մարգարէախառն*, *մարգարէանոց*⁶³ (որտեղ թաղված է մարգարէն կամ նրա մարմնի մի մասը), *մարգարէապատիւ* (Գ.Լուսավորիչի մասին), *մարգարէապետ* (Մովսէս մարգարէի մասին), *մարգարէուհի* (կին մարգարէ. (ըստ ավանդության՝ Մովսէս մարգարէի քույրը մարգարէուհի էր):

Մարգարէ բառը ավելի ուշ ձեռք է բարել նոր իմաստներ՝ «1. նա, որ ներշնչումով գուշակում է ապագան և հայտնում մարդկանց, բժշկություններ և հրաշքներ է գործում, 2. Ասվում է մահմեդականության հիմնադիր Մուհամեդի համար, 3. Մարգարեների թողած գրվածքները. (վերջին իմաստը հնացած է) (ՀԲԲ, 3, 271):

Մարգարեները բացառիկ տեղ էին գրավում Հին կտակարանում, որը պարունակում է տասնվեց մարգարեների մարգարեությունները, որոնցից չորսի՝ Եսայու, Եզեկիելի, Երեմիայի և

⁶³ Մշո Սուրբ Կարապետի վանքը կոչվում էր Մարգարեանոց, որովհետև, ըստ ավանդության, այնտեղ թաղված էր Հովհաննես Մկրտչի գլուխը:

Դանիելի մարգարեությունները կոչվում են Մեծ, իսկ մյուս տասներկուսը կոչվում են Փոքր:

Հայ մատենագրության մեջ մեծ թիվ են կազմում աստվածաշնչյան մարգարեությունների մեկնությունները:

Մեհեան - բառը ծագում է Միհր⁶⁴ աստծու անունից. հս. պիլ. meh ձևից, որ նշանակում է Միհր և հայերեն -եան մասնիկից (ՀԱԲ, 3, 296): Պարսկերենում ասում են նաև dar-iMihr՝ Միհրի դուռը, մեհեան: Ջահուկյանն էլ է բառը համարում իրանական փոխառություն (Ջահուկյան, 534): Ղ. Ալիշանը բառի ծագման համար ավելի հավանական է համարում պարսկերեն *մահ*, լուսնի *մահիկ* բառերը, քան Միհրը (Հին հավատք..., 214):

Մեհեան նշանակում էր «տուն կռոց, տաճար հեթանոսաց, տեղի՝ դից նուիրական» (ՆՀԲ, 2, 245), ըստ ԱԲ-ի՝ «Կռատուն, կուռքի սեղան, ձշմարիտ Աստուծոյ սեղան» (ԱԲ, 554): Ավելի լայն իմաստով՝ «բազին, զոհարան»:

Ժողովրդին քաջածանոթ և հարազատ է եղել *մեհեան* բառը, որի վկայությունը դրանից կազմված հինհայերենյան բազմաթիվ բառերն են՝ *մեհենաբարձ*, *մեհենագիրք*, *մեհենազարդ*, *մեհենազերծ*, *մեհենակապուտ* (մեհյանի նվիրական իրերը գողացող), *մեհենակալ* (մեհյանի վերակացու), *մեհենաշէն*, *մեհեմատեղի*:

Միհր անունից կային անձնանուններ, ինչպես՝ Միթեր. Միթր, Միրհ, Միր, Մեհեր, Մհեր, Մեիր, Մեհ (տե՛ս Թադէոս Աւդալբեգեան, ՀԱ, 1927, էջ 442-451):

⁶⁴ Հմմտ. միջին պարսկերեն *մեհեկան* ամսի անվանումը (հայկական տոմարի 7-րդ ամիսը), երբ կատարվում էր մեծ տոն ի պատիվ Միհրի, և ամիսն էլ կրում էր նրա անունը:

Օրինակներ՝ « ուր նշանօքն եղելօք կործանեցան բազինք մեհենիցն յայնժամ» (Բուզանդ, 7), «Եւ յաճախ յակն աղբերն ի ներքոյ սարաբարձր մեհենատեղւոյն Հերեկլայ» (Բուզանդ, 33):

Սկզբնապես, ենթադրվում է, *մեհյան* կոչվել են միայն Միհր աստծուն նվիրված տաճարները, որոնք հետագայում ստացել են *հեթանոսական տաճար* ընդհանուր անվանումը: Հյուբշմանը այս կարծիքը կասկածելի է համարում (Armenish Grammatik, էջ 194): *Մեհյանում* դրված են եղել հեթանոսական որևէ աստվածության արձան ու զոհասեղան, որոնք կոչվել են *բազին*: Երբեմն *մեհյանին* նույնպես տրվել է *բազին* անվանումը⁶⁵: *Մեհյան* բառից են բաղադրված մի քանի տեղանուններ՝ *Մեհենագյուղ*, որ, ըստ ՏԲ-ի, գտնվել է Մեծ Հայքի Տարոն գավառում: Հիշատակում է Ս. Անեցին (12-րդ դար), *Մեհենակերտ*՝ Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի Տաշիր գավառում: Հիշատակում է Ուխտանէս Պատմիչը (10-րդ դար) (տե՛ս ՏԲ, 4, էջ 777):

Ժամանակակից հայերենում բառն ունի միայն «հեթանոսական տաճար» իմաստը:

Մոգ - այս բառը միջ. պրսկ. moγ(mogu), գենդ. moγu-, պրսկ. moγ(mōγ) «կախարդ» ձևից է փոխառյալ (ՀԱԲ, 3, 337):

⁶⁵ Մ.Խորենացու վկայությամբ՝ Վաղարշակ թագավորը Արմավիրում մեհյան է կառուցում և այնտեղ արձաններ կանգնեցնում, իսկ Երվանդ Դ թագավորը մայրաքաղաքը Արմավիրից տեղափոխում է արևմուտք՝ Ախուրյանի ափը, շինել է տալիս Բագարան (աստվածների քաղաք) փոքրիկ բնակավայրը, Արմավիրից այնտեղ է տեղափոխում բոլոր կուռքերը, մեհյաններ է կառուցում և իր եղբորը՝ Երվազին, կարգում է քրմապետ՝ « Եւ մեհեանս շինեալ՝ զեղբայր իւր զերուազ քրմապետ կացուցաներ» (Խոր., 166): Ազաթանգեղոսն էլ գրում է քրիստոնեության ընդունումից հետո Հայաստանում մեհյանները ավերելու մասին (տե՛ս Ազաթ., էջ 33, 404-406, 412):

իրանական լեզուներից են փոխառյալ հունարեն μαγος, եբր. māg «մոգ», լատ. magus, ֆրանս. mag բառերը:

ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «Մարգարէ հեթանոսաց. սուտ գուշակ, հմայօղ, քաղդեայ, գէտ. քուրմ. աստղագէտ, կրակապաշտ»:

Մոգերը իրանական կրոնի քահանաներն էին ինչպես զրադաշտական կրոնից առաջ, այնպես էլ զրադաշտական կրոնի ժամանակ:

Սասանյանների օրոք Իրանի պետական կրոնը զրադաշտականությունն էր, որի հիմնական դրույթները ամփոփված էին Ավեստայում. այն ներառում էր իրավական նորմեր, լեզենդներ և այլն:

Մոգ բառը, բացի իր առաջնային իմաստից, ուներ «մարգարէ, գուշակ, կախարդ» իմաստները:

Բերենք օրինակներ մեր մատենագրությունից.

« կալաւ զօրէնս զմագղեզանցն, այսինքն զմոգուցն» (Բուզանդ, 119): «Եւ արդ կամիք փոխանակ Քրիստոսի արարչին ձերոյ՝ ծառայել ձեզ անաստուածն մոգութեան անօրինացն և նոցուն պաշտօնէիցն» (Բուզանդ, 148):

Մոգ արմատից են *մոգական, մոգակրօն, մոգեան* (այսինքն՝ *մոգեր. մոգ բառի հոգնակին է*), *մոգութիւն, մոգպաշտ* (պաշտօնեայ մոգուց), *մոգպետ, չարամոգական* բառերը: *Մոգպետ* (մոգերի պետ) բառը ուներ *մոկպետ* տարբերակը. գործածել է Եղիշեն. «Ձի վաղիւ անդ *մոկպետան մոկպետ* ռատ յազէ և նոյն հաճեալ հաւանեցուցէ զմիտս ձեր» (Եղիշէ, 181) (ընդգծումը մերն է՝ Ս.Պ.): *Մոկպետան մոկպետը* (մոգպետների մոգպետը) զրադաշտական կրոնի գլխավոր քահանայապետն է:

Մոգական բառը, բացի «մոգերին հատուկ» իմաստից, ունի նաև փոխաբերական իմաստ, այն է՝ «կախարդական, հմայիչ»:

Այս նույն իմաստներն արձանագրված են նաև ռուսերենում՝ магический (1. колдовской, 2. перен. чарующий), ֆրանսերենում: Մոգ բառից են կազմված *մոգական լապտեր* և *մոգական գավազան* կապակցությունները:

Դրանցից առաջինը ֆիզիկայի տերմին է՝ «գործիք, որի միջոցով փոքրիկ առարկաների պատկերները բնական գույներով և մեծացված պատկերվում են սպիտակ կտորի վրա», իսկ *մոգական գավազան* արտահայտությունն ունի դարձվածքային նշանակություն՝ «անսպասելի, հրաշագործ ուժ, գործոն»:

Ժամանակակից հայերենում բառը ձեռք է բերել նոր, փոխաբերական իմաստ՝ «որևէ ձիրքով բոլորին հմայող, գերող մարդ», հմմտ. «Եվ ողջ մի երկիր ելավ...իր տաղ ու երգի կախարդիչ մոգին հրաժեշտ տալու» (Պ.Սևակ):

Կազմվել են նոր բառեր՝ *մոգականորեն*, *մոգականություն*, *մոգել* (հմայել, կախարդել), *մոգիչ* (հմայիչ. թովիչ): Նորաստեղծ բառերը հատուկ են բանաստեղծական բառաշերտին:

Յազ- միջին պարսկ. *yāzēm* «պաշտեն», *yazēšn* «պաշտում», ավեստ. *yazaiti* «զոհել, ձօնել», հայրսկ. *ā-yadana-* «տաճար», որոնք բոլորն էլ հ.-ե. *yag-* «պաշտել» արմատից են (<ԱԲ, 3, 376-377): *Յազ* արմատն առանձին անգործածական է, հանդիպում է *յազեն*, *յազումն*, *անյազ* (չզենած) բառերում:

Օրինակ՝ «Ապականել զսրբութիւնն և նուիրեալ սեղան կանգնել երեսեցուցանել անդս մեհենից, յազել զխոզս և խառնակ անասունս» (Ա Մկր. 1. 49-50): «Վասն որոյ և մոգքն նախ յազեն և ապա սպանեն» (Եզնիկ, 220): «Պատրուճակք մի մեռցին անյազ, եթէ յօդեաց իցէ և եթէ յայծեաց և եթէ յարջառոց և եթէ հաւուց և եթէ ի խոզաց» (Եղիշէ, 52):

Յազել-ը նախքան մոռթելը զոհելի անասունի վրա որոշ կրոնական արարողություն կատարելն է, որի ժամանակ անա-

սունն անզգայանում էր (ըստ մոզական օրենքի) (ՀԲԲ, 3,382): Ըստ Ալիշանի՝ «զոհեւը և աղոթեւը, ըստ մազդեզականների, կոչվում էր յազ և յազել» (Ալիշան, Հին հավատք..., 179): ԱԲ-ում *յազել* գլխաբառն ունի մի քանի իմաստ՝ «1. զոհել, մորթել, 2. զոհէն ուտել, 3. բան մը ուտելով կամ կրծելով պղծել» (ԱԲ, 578):

Հայերենի որոշ բարբառներում պահպանվել է բառը՝ « Կովը չէր կթվում, յազեցին»։ Ընդ որում, բարբառներում այն ունի « մորթել» իմաստը։

Յազեմ բայի անցյալ դերբայից է *յաշտ*⁶⁶ բառը՝ «զոհ, ձօն, նուէրք, ուխտ, աղօթք» իմաստներով՝ «Յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց Մեծաց, ի սնարս լերինն Քարքեայ ի վերայ գետոյն Եփրատայ.... անուանեալ ըստ յաճախաշատ պաշտաման տեղացն՝ Յաշտիշատ» (Ագաթ., 422): Ագաթանգեղոսը գործածում է նաև *Յաշտից տեղիք* կապակցությունը *Յաշտիշատ* (*Աշտիշատ*) տեղանվան փոխարեն՝ «Վահէվահեան մեհեանն մնացեալ է յերկրին Տարօնոյ.... յաշտից տեղիք թագաւորացն Հայոց Մեծաց» (Ագաթ., 422):

Մեր մատենագրության մեջ *յաշտ* բառից կա *յաշտածին* բառը, այսինքն՝ *յաշտ անելուց ծնված*։ Ինչպես հայտնի է, Որմիզդի ծնվելու համար Զրվանը հազար տարի *յաշտ* էր անում (զոհ էր մատուցում), ի հակադրություն Միհրի, որին Զրվանը

⁶⁶ *Յաշտ* բառից է *Աշտիշատ* տեղանունը՝ նույնանուն վանքով։ Անվանում են նաև *Աշտից վանք*, *Հաշտից վանք*, *Աշտիշատա Սուրբ Սահակ Պարթև* (այստեղ են թաղված Սահակ Պարթևը և նրա դուստր Շուշանիկը)։ Հնում եղել է հեթանոսական պաշտամունքի գլխավոր կենտրոններից մեկը, որտեղ գտնվել են Անահիտի, Աստղիկի, Վահագնի մեհյանները։ Քրիստոնեության ընդունումից հետո հեթանոսական տաճարներն ավերվեցին, և կառուցվեց քրիստոնեական եկեղեցի՝ Սուրբ Սահակի անունով։ Գոյություն է ունեցել մինչև 1915 թ. (ՏԲ, 1, 300):

հղացավ երկուանալուց (ՀԲԲ, 3, 392); Օրինակը եզնիկից է. «Ընդեր ոչ յաղթեաց յաշտածին ծնունդն, և եղև արգել յերկուական ծննդեանն (այսինքն Արիմնի)» (Եզնիկ, 52):

Յաշտ և *յազեն* բառերի մասին Լ. Հովհաննիսյանը գրում է. «Բառային իմաստների ընդհանրությամբ հանդերձ՝ դրանց միջև առկա է իմաստների նրբերանգային տարբերակվածություն: *Յազեն* -ը վերաբերում է բացառապես զրադաշտական արարողությանը: *Յաշտ*-ը զրադաշտական և ընդհանրապես հեթանոսական (ոչ քրիստոնեական) ծես է: *Յազեն* -ը հանդիպում ենք բնականաբար այն գործերում կամ հատվածներում, որոնք վերաբերում են զրադաշտական Իրանին» (Հովհաննիսյան, 195):

Արդի հայերենում *յազել* և *յաշտ* բառերը դուրս են եկել գործածությունից և մտել հնացած բառերի շարքը:

Նզով(ք) - միջին պրսկ. *nizav ձևից՝ կազմված ու մասնիկով (վերևից ներքև շարժում ցույց տվող) և zu «գոչել, կանչել» արմատից, այսինքն՝ «մեկի վրա վերևից ներքև կանչել»: Իրանյան բառը հ.-ե. g' hau «գոչել» արմատից է. հմմտ. հսլ. Zova, ռուս. зову, звать, սլով. zov, բուլղար. zovn և այլն (ՀԱԲ, 3, 448): Համապատասխանում է հունարեն ἀνάθεμα (*անաթեմա*) (տե՛ս էջ 89-90) և *բանադրանք* բառերին՝ «որոշումն ի հաղորդութիւնէ այլոց. դասումն ընդ պիղծս կամ ընդ մահապարտս և չարիս մաղթելն այլում կամ անձին երդմամբ. անէծք. անիծաբանութիւն և իրն անիծանելի կամ անիծեալ» (ՆՀԲ, 2, 424):

Նզովքը⁶⁷, ըստ աստվածաբանական հայեցակետի, եկեղեցու սահմանած բարձրագույն պատիժն է նրանց նկատմամբ, ովքեր մեղանշում են ուղղափառ դավանանքի դեմ: Կաթոլիկ եկեղեցում *նզովքին* կամ *բանադրանքին* հետևել են խիստ պատիժներ, ինչպես խարույկի վրա այրելը, մահապատիժը, գրքերի վրա դրված արգելքը (հատկապես 13-17-րդ դդ.՝ ինկվիզիցիայի ժամանակ):

Նզով(ք) արմատով բառերը քիչ են՝ *նզովել*, *նզոված*, *նզովանք* (ՆՀԲ): *Նզով(ք)* բառը ժամանակակից հայերենում պատկանում է կրոնական տերմինահամակարգին՝ «եկեղեցական հաղորդակցությունից արտաքսել, մերժել, բանադրել» իմաստով. ունի փոխաբերական «անիծել» իմաստը: Գործածական է *նզովել* բայի գրաբարյան անցյալ դերբայը՝ *նզովյալ*: Նոր բառեր են *նզովագիր*, *նզովալից*, *նզովախոս*: Բառը հոմանիշային շարք է կազմում *անէծք* (*անեծք*) բառի հետ, որոնց միջև կան նրբերանգային տարբերություններ:

«*Նզովից արմատ*» դարձվածքային կապակցությունը ունի «անիծյալ, նզովյալ» իմաստը. գործածվում է որպես հանդիմանանքի, զայրույթի արտահայտություն և՛ անձերի, և՛ իրերի համար, ինչպես՝ «Նզովից արմատ, ու՞ր էիր գնացել» կամ «Նզովից արմատը շատ խորն է խրվել (մեխը)»:

Նուէր – միջ. պրսկ. *nivēd* բառից, որ Ավեստայի միջին պարսկերեն (պահլավերեն) թարգմանության մեջ գործածված

⁶⁷ Առաջին աստվածային նզովքը տրվել է օծին՝ սատանային՝ Եվային խաբելու համար, Եվային՝ օծին անսալու համար և Ադամին՝ մեղք գործելու համար (Ծննդ.3. 14-19), իսկ Նոր կտակարանում նզովքի են ենթարկվում Քրիստոսին անհնազանդություն հայտնողները, առաքյալների ավետարանած ճշմարտություններից շեղվելը: Հայտնի են Կյուրեղ Ալեքսանդրացու (5-րդ դար) նզովքները՝ ընդդեմ Նեստորի և դրանց դեմ Նեստորի 12 հակաձգովքները (ՔՀ, 794):

է *niveðēnēm* ձևով « ձօնեն, սրբագործեն, նուիրագործեն (զոհ կամ աղօթք)» (ՀԱԲ, 3,470): Ծագումն է ու մասնիկով և *vaēd* «գիտենալ, ճանաչել» բայից: Բառի ստուգաբանությունը Աճառյանինն է: Ունեն «ընծա, տաճարին ընծայված որևէ բան, երախայրիք, պտուղ, զոհ, ձոն, գինու բաժակ կամ իբրև Աստծուն ձոնելու համար կաթեցրած գինի» իմաստները: Վերոնշյալ իմաստները հատկապես հինկտակարանյան են:

Օրինակներ՝

«Եւ առին ի Մովսիսէ զամենայն նուէրսն զոր բերին որդիքն Իսրայելի յամենայն գործ տարազու սրբութեանն առնել զայն» (Ել. ԼԶ. 3): «Եւ արծաթոյ նուէրք, յանցելոց արանց ժողովրդեանն ի հանդիսի, հարելու տաղանդ....» (Ել. ԼԸ, 25):

Նուէր արմատից ՆՀԲ-ն ունի հետևյալ բառերը՝ *նուիրագործեն* (օրհնել զնուիրեալն, սրբազանել) *նուիրագործութիւն* (գործ քահանայական), *նուիրակ* (դեսպան հոգևոր), *նուիրական* (սրբազան), *նուիրապետ*, *նուիրակատար*, *նուիրաձիր* («Եկն եհաս աւետաւորս տառ՝ տարրական իմն նուիրաձիր» Մազ. Իգ, օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի), այսինքն՝ սրբազան պարգևաց տվող, *նուիրամսակ* (ամսագլուխ), նուիրան (տեղի նուիրաց), *նուիրանոց* (անօթ մատուցանելոյ զնուէրս հեղման), *նուիրապետ* (նուիրակապետ), *նուիրատու*, *նուիրատրութիւն*, *նուիրեն*, *նուիրողական*, *նուիրումն* (ՆՀԲ, 2, 451-45):

ԱԲ-ը բացատրում է որպես «ընծայ Աստուծոյ, նոր պտուղ, սրբազան բան մը, զոհ, յիշատակ» (ԱԲ, 625):

Սկզբնապես *նուէր* բառի հիմնական իմաստները առնչվում էին կրոնին և կրոնական տերմինահամակարգի մեջ էին մտնում. հմմտ. զոհ, պատարագ, որ մատուցում էին աստվածներին գինով և յուղով, ինչպես նաև նվերը մատուցելու ծիսա-

կատարությունը, ինչպես՝ «Հարկ է և զնոսա ողորքել զոհիւք և նուիրօք» (Եզնիկ, 12):

Բառի մի նշանակությունն էլ «ընծա»-ն էր, որն էլ հետագայում դարձավ նրա առաջնային իմաստը՝ «նվիրված իր, առարկա, այն, որ նվիրվում է» (ԱՀԲԲ, 1087):

Այսպիսով, հետևելով *նուէր (նվեր)* բառի պատմական զարգացմանը, տեսնում ենք, որ նրա նախկին, հինհայերենյան իմաստները, որոնք վերաբերում էին կրոնին, դուրս են եկել գործածությունից: Նույն գործընթացն է տեղի ունեցել *նուէր* բառից ածանցված *նուիրական (նվիրական)* բառի հետ: Այս բառի իմաստներն էին՝ 1. Տաճարին կամ Աստծուն նվիրված: 2. Նվիրագործված: 3. Սուրբ ավանդ, որ մեկը թողնում է իր հաջորդներին»: Այժմ այդ բոլոր իմաստները հնացած են: Բառը ժամանակակից հայերենում ունի «թանկագին, հարազատ, բաղձալի» իմաստները, որոնք պատկանում են չեզոք կամ համագործածական բառերի շերտին: Նուէր (նվեր)-ից բաղադրված *նվիրապետություն* բառը «սրբազնագործ եկեղեցականների դասը, հոգևորականություն» իմաստին զուգահեռ ստացել է նոր իմաստ՝ «կրոնական հիերարխիա» (ԱՀԲԲ, 1087):

Պաշտ(եմ) - այս արմատը իրանական **pari-štā* «պաշտամունք» ձևից է, որ բառացի նշանակում է «շուրջը կանգնել». սրանից է պրսկ. *parastīdan* «պաշտել» բայը (ՀԱԲ, 4, 24): Պաշտ արմատի նախնական ձևը *պարիշտ-ն* է, որ կա մի շարք բառերում՝ *ամբարիշտ* (ան-պարիշտ), *բարեպարիշտ*, *բերան-պարիշտ* (մատուցակ) - (Բ Մնաց. Թ.4), *դժպարիշտ*, *զրապարիշտ*, *կռապարիշտ*, *մարդապարիշտ*. հմմտ. «Թէպետ և կանխաւ գիտէ Աստուած՝ թէ ոմն կռապարիշտ լինելոց է... . ոչ արգելու....» (Եզնիկ, 12):

Պարիշտ > պաշտ անցումը կատարվել է հետևյալ ձևով. պարիշտել բայի անշեշտ ի -ն դուրս է ընկել՝ դառնալով պարշտել (հմմտ. Տիմոթ.Կուզ, 32 - պարշտելի), ապա ր -ի անկումով՝ պաշտ, որից էլ կազմվել են դիւսպաշտ (Եզնիկ), լուսնապաշտ (Եզնիկ), հեշմակապաշտ (Եզնիկ), ուրուս-պաշտ (Ագաթ.) և այլն:

Պաշտեմ բայի առաջնային իմաստներն են «կրօնասիրութեամբ մեծարել զԱստուած, յարգել զնա երկրպագութեամբ, պատարագօք, պաղատանօք, և մանաւանդ հաւատարիմ և վայելչական ծառայութեամբ», «Եւ է պաշտելն ծառայութեան անուն» (ՆՀԲ, 2, 597): Երբեմն ասում են «սպաս տանել ի տանն Աստուծոյ, առնել զգործս կրօնի» (նույն տեղում): Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառի հիմնական իմաստը «սպասաւորել, ծառայել»-ն է, իսկ Աղայանի մոտ՝ «երկրպագել, կրօնական պաշտամունք կատարել»: Ունի նաև փոխաբերական «անչափ սիրել, մեծարել» իմաստները:

Պաշտ արմատից ածանցված է պաշտօն (պաշտոն) բառը, որի հիմնական իմաստները հին հայերենում կրօնական էին: Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում կան պաշտօն առեալ, պաշտօն հարկանել, պաշտօն մատուցանել, պաշտօն տանել կապակցությունները, բոլորն էլ՝ կրօնական նշանակությամբ, ինչպես՝ «ի պաշտօն առեալ երկիր պագանիցէ իբր Աստուծոյ» (Եզնիկ, 39), «Արարածոց պաշտօն մատուցանելոյ վարդապետ այլ ոք չէր, բայց միայն սատանայ» (Եզնիկ, 109):

Արդի հայերենում բառն ունի բոլորովին այլ իմաստներ, այն է՝ «ծառայություն որևէ հիմնարկում, աշխատանք, պարտականություն, գործառույթ (ենթակայի պաշտոն), հաստիք»: Ժամանակակից հայերենում պաշտոն-ից բաղադրված բառերից ոչ մեկը կրօնական չէ՝ պաշտոնաբաշխություն, պաշտո-

նագիր, պաշտոնագգեստ, պաշտոնաթերթ, պաշտոնաթող, պաշտոնակալ, պաշտոնակատար և այլն:

Բառի «պաշտամունք» իմաստը հնացած է:

Ջատուկ – միջին պրսկ. *jātāk* «կախարդ, վիուկ» բառից. ըստ ՆՀԲ-ի՝ «կախարդ, դիւթ, վիուկ, խաբեպատիր (այր կամ կին) (ՆՀԲ, 2, 671), ըստ ԱԲ-ի՝ «խաբեբայ՝ կախարդի պէս, և կախարդ» (ԱԲ, 704):

Օրինակ բերենք Նարեկացուց. «...դու այնպիսւոյ անյարիր ջատուկ Մահու ծնգեցեալ չարաշուք առնն ողորմեցար» (Նար., 144):

Համեմատաբար նոր ձևեր են պրսկ. *jādū*, որից էլ քրդ. *jadu* և թրք. *Jādū* «չար պառավ» (ՀԱԲ, 4, 124): ՆՀԲ-ն *ջատուկ*-ից կազմված բառեր չի տալիս:

Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառն ունի երկրորդ իմաստ՝ «կախարդանք, կախարդելու գործը» (հմմտ. Նրան ջատուկ են արել (ՀԲԲ), իսկ ԱՀԲԲ-ում *ջատուկ* գլխաբառի բացատրությունը հղված է *ջադու* գլխաբառին՝ «կախարդ, կախարդություն, փխբ. չար, ծիվաղաբարո կին» նշանակություններով:

Հնարավոր է, որ բառը երկրորդ անգամ է փոխառվել թուրքերենի միջնորդությամբ:

Օրին- միջին պրսկ. *āfrīnam* «օրինեն» ձևից՝ կազմված *ā* նախամասնիկով և *frī-* «սիրել, գովաբանել» արմատից՝ *h.-ե.* *prei-, pri-* «դուր գալ» բառից (ՀԱԲ, 4, 620):

Արմատն հայերենում առանձին հազվադեպ է գործածված. հմմտ. «Եկեալ են յօրին (կամ յօրինել) զեկեղեցիդ ըստ իմուն օրինացս» (Վրդ. պտմ.) (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Այս արմատից ՆՀԲում վկայված բառերից են *օրինաբան*, *օրինաբանականքն* (երգք օրինաբանութեան), *օրինաբանեն*, *օրինաբա-*

նիչ, օրհնաբանութիւն, օրհնաձայն, օրհնառաք, օրհնեալ, օրհներգ, օրհներգական, օրհներգութիւն, օրհնութիւն, օրհնութիւնաբեր, օրհնութիւնսընկալու (ընկալուչ կամ ընդունակ օրհնութեանց» (ունի Բուզանդը):

Ինչպէս նկատելի է, օրհն- արմատը հին հայերենում կենսունակ է, որի վկայությունը նրանից բաղադրված բառերի քանակն է:

Բերենք օրհնականներ մեր մատենագրությունից:

«Եւ առ զօրհնութիւնսդ իմ զոր մատուցի քեզ. զի ողորմեցաւ ինձ Աստուած» (Ծն.ԼԳ, 11): «Օրհնեցից զՏէր յամենայն ժամ, հանապազ օրհնութիւն նորա ի բերան իմ» (Եղիշէ, 177): «Ոչ տեսութեանն ժամանեցի աչաց նոցա կափուցման, և լսել զվերջին բարբառն և օրհնութիւն» (Խորենացի, 361):

Օրհնութիւն-ը ունի «Աստծու բարեհաճության և սիրո հեղումը մարդու վրա. շնորհ, նախապայման հոգևոր և նյութական բարգավաճման. գոհաբանական, փառաբանական աղոթք առ Աստված» իմաստները (ԲՀ, 620): ՆՀԲ-ն բառը բացատրում է «օրհնելն և օրհնիչն՝ ըստ ամենայն առման. բանն և արդիւնքն օրհնելոյ. և օրհներգութիւն» (ՆՀԲ, 2, 1036):

Հետագայում գործառական (ֆունկցիոնալ) հիմունքով բառի իմաստը ընդլայնվել է. այն ձեռք է բերել նոր իմաստներ՝ «ծնողների բարեմաղթություն», «աղոթք; որով բարեմաղթում են մի բան՝ (հացի, խաղողի, գինու օրհնություն)», «օրհնության նշան, ընծա», «օրհնության նվագարան», «Սողոմոնի Երգ երգոց գիրքը» (ՀԲԲ, 4, 620):

Օրհնեալ-ը (օրհնեմ բայի գրաբարյան անցյալ դերբայը) ձեռք է բերել անկախ գործածություն և ունի բառարանային արժեք: Հիմնականում ունի կրոնական իմաստ՝ «միշտ օրհնված (Աստծու մասին (հմմտ. «Օրհնեալ Տէր Աստուած ի բար-

ձունս, որ առաքեաց մեզ զհրեշտակ յերկնից» (Եղիշէ, 190): Օրհնեալ է *Աստուած* կապակցութիւնը մոտաւորապէս նշանակում է «փառք Աստծու». (սովորաբար ասվում է, երբ մի բան հաջող ընթացք է ունենում):

Օրհնած -ը (օրհնել բայի հարակատար դերբայը ժամանակակից հայերենում) նույնպէս ունի անկախ կիրառություն. գործածվում է իբրև նախատական խոսք (տո՛, հե՛ր օրհնած), ունի գոյականական գործածություն. սովորաբար ասվում է մեռած մարդու հանար, որին հիշում են ներողամտությամբ (Օրհնածը չէր լսում ոչ մէկին) (ՀԲԲ):

Իրանական կրոնին վերաբերող բառեր

Հայերենում որոշակի քանակ են կազմում իրանական կրոնին վերաբերող բառերը՝ *աթաշ, ատրուշան, բարսմունք, բոզպայիտ, գումէզ, դեն, դենիմազդեզն, դենպետ, կեշտ, համակդեն, մազդեզն, մոգ, մոգպետ, պարտքաշ, պետմոգ, ռատ, քէշ, քրտիկար*:

Վերոբերյալ բառերից *ատրուշան* և *մոգ* բառերի մասին արդեն խոսվել է (այդ բառերը համեմատաբար ավելի շատ գործածություն են ունեցել):

Իսկ մյուս բառերի գործածությունը հաճախական չէ, և դա բնական է:

301թ. հայերն ընդունեցին քրիստոնեություն, Պարսկաստանում էլ Սասանյանների՝ իշխանության գլուխ անցնելուց հետո պետական կրոն հռչակվեց զրադաշտականությունը, որ տևեց մոտավորապես 400 տարի, և միայն Իսլամը կարողացավ ոչնչացնել այն: Ընդ որում, տիրապետող էր զրադաշտականության մի տարատեսակը՝ զրվանականությունը, որի մասին տեղեկություններ ենք ստանում Եղիշեից՝ Միհրներսեսի հազարապետի նամակից (տե՛ս Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1971, էջ 35-38) և Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ից:

Զրադաշտականության սուրբ գրիքն Ավեստան է: Այն սկզբնապես եղել է բանավոր ձևով, գրավոր ավանդված է մ.թ.ա. 7-6 դդ. հին իրանական մի լեզվով, որ պայմանականորեն անվանվում է Ավեստայի լեզու (ավեստերեն): Սասանյանների օրոք (3-7-րդ դդ.) օրինականացվել է Ավեստայի միջին պարսկերեն (պահլավերեն) տեքստը, ինչպես նաև նրա մեկ-

նությունը՝ Ձենդը: Հետագայում տերմինների ոչ ճիշտ գործածության հետևանքով Ավեստան կոչվել է Ձենդ-Ավեստա, իսկ Ավեստայի լեզուն էլ՝ զենդերեն: (Այս մասին տե՛ս նաև Հովհաննիսյան, 50): Ավեստայի հնագույն մասը կազմում են Գաթերը՝ հիմներ, որոնք վերագրվում են Ջրադաշտին:

Անդրադառնանք վերոբերյալ բառերին:

Աթաշ - այս բառը պրսկ. *ātaš*, միջ.պրսկ. *ātax*, ավեստ. *ātarš* ձևից է՝ «կրակ» նշանակությամբ: Աձառյանը բացատրում է «անուն հրոյ պարսից» (գործածել է Սեբեոսը) (ՀԱԲ, 1, 88): Օրինակ բերենք Եղիշեից. «Հրաման ունիմք ի գէողս և ի քաղաքս շինել ատրուշան, և զվռամական կրակն ի ներքս դնել» (Եղիշե, 70): Ծանոթագրության մեջ *վռամական կրակ* արտահայտությունը բացատրվում է «Բահրամ աթաշ, ամենասրբազան կրակը»⁶⁸:

Բարսմունք - այս բառը ավեստ. *barəsma*, պրսկ. *barsam* ձևից է: Ըստ Աձառյանի՝ բառը ենթադրում է ավելի հին ձև. հայերեն *բարսմունք* բառը ենթադրում է եզակի **բարսմն* կամ *բարսումն* ձևերը (ՀԱԲ, 1, 428): Ինչպես երևում է մեր հեղինակների գրածներից և մեզ հասած քանդակապատկերներից, ատրուշանի կամ կրակավառ բազիմների մոտ կանգնում էին երկու պաշտամունքավար մոզեր՝ բերանները կապած (որ իրենց շնչով չաղծեին կրակը), իսկ իրենց ձեռքերին ունեին մանր ձյուղերով տրցակներ, այսինքն՝ բարսմունք, որ, ոմանց կարծիքով, *վարսաման* բույսն է, լատիներեն՝ *tumus Serpyllum*:

⁶⁸ Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ե. 1971, 206 (ծանոթագրությունը Ե. Տեր-Մինասյանի):

Բերենք օրինակ Եզնիկից. «Զբարսմունս զոր ի ձեռին ունէր՝ ցորդին իւր ցորմիզդ ետ» (Եզնիկ, 128): «Զի բարսմունս ունել և յաշտ առնել՝ մարդկան գործ է» (Եզնիկ, 137):

Եղիշեի գրքում մի ամբողջ հատված վերաբերում է զրադաշտական կրոնին՝ հենց Եղիշեի բացատրություններով: Հատվածը մեջբերում ենք ամբողջությամբ:

«Մոգպետն (որում յանձն արարեալ էին Ղևոնդեանք) իշխան դեմպետ էր Ապար աշխարհին.... քան զբազում գիտունսն ևս տեղեակ էր զրադաշտական օրինացն: Նա և զոր մեծ պարծանս համարէին ըստ իւրեանց մոլորութեան կարգի, Համակդեն անուն էր. Գիտէր և զԱմպարտքաշն, ուսեալ էր և զԲոզպայիտն. Ունէր և զՊահլաւիկն և զՊարսկադենն. Քանզի այս հինգ կեշտք են՝ որ գրաւեալ ունէին զամենայն օրէնսն մոգութեանն: Բայց արտաքոյ սոցա է միւս ևս այլ վեցերորդ, զոր Մոգպետն կոչեն» (Եղիշե, 253): Աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Բայց դեռ առաջ՝ թագավորի հրամանից շատ ավել էր չարչարել այն մոգպետը, որին հանձնված էին նրանք. որովհետև նա Ապար աշխարհի *դեմպետ* իշխանն էր և ավելի ջերմեռանդ էր մոգության մեջ. նախ շատ գիտուններից ավելի տեղյակ էր զրադաշտական կրոնին: Այլև մեծ պարծանք էին համարում իրենց մոլար հավատի համեմատ, Համակդեն անունն էին տալիս նրան. գիտեր նաև *Ամպարտքաշը*, սովորել էր նաև *Բոզպայիտը*, ծանոթ էր նաև *Պահլավիկին* և *Պարսկադենին*: Որովհետև այս հինգ կրոններն են, որոնց մեջ բավանդակված է մոգության ամբողջ կրոնը. բայց բացի սրանցից՝ մի ուրիշ վեցերորդն էլ կա, որին պետմոգ են կոչում» (Եղիշե, Վարդանի, էջ 134) (ընդգծումները մեր են - Ս.Պ.):

Ամպարտքաշ - բառը վկայված չէ մեր բառարաններում (ՀՀԲ-ն, ՆՀԲ-ն, ՀԱԲ-ը չունեն այս բառը): ՆՀԲ-ում *պարտքաշ* գլխաբառն ունի նաև *ամպարտքաշ* ընթերցվածը (ՆՀԲ, 2, 644):

Պարտքաշ -ը ավեստ. Paoiryōtkaēša- բառն է՝ կազմված paoiryō «առաջին» և tkaēša- «կրօն, քեշ» բառերից (ՀԱԲ, 4, 70): Մագդեզական գրքերը այդպես էին անվանում Իրանի հնագույն կրոնը, որ կար նախքան Զրադաշտը: Սա, հավանորեն, պարսից նախնական կրոնն էր:

Պարտքաշ-ը ՆՀԲ-ն բացատրում է. «Անուն աղանդոյ կամ գրոց առ Պարսիկս» (ՆՀԲ, 2, 644):

Բառը մեկ անգամ գործածված է Եղիշեի վերոբերյալ հատվածում:

Ամպարտքաշ բառի մասին «Բազմավեյ»-ում կա մի հոդված «Քանի մը պարսկերէն բառեր ի պատմութեան Եղիշէի» վերտառությամբ: Բերենք այդ հատվածը.

«Գիտեր և զԱմպարտքաշն. «Հայկազեան բառարանը երկու ընթերծուածս ունի. Ամպարտքաշ և Պարտքաշ:

Այդ տարբերութեան ուսկից յառաջ եկած լինելը կը գտնենք Կոստանդնուպոլսոյ 1823 տպագրոյն ծանոթութեանց մէջ, որոյ հրատարակիչը կ'ըսէ՝ թէ հին բառարանը *Ամպարտքաշ* կը դնէ. բայց որովհետև իւր հետեւած օրինակին մէջ (ՈԺԶ թուականը կրօղ հին ձեռագիր մի էր) *զամենայն պարտքաշ* գրուած էր, ինքն այս վերջին ընթերցուածը անփոփոխ պահեց: Ուղիղն ալ այդ է, որպէս պիտի տեսնենք ստորև: Ուստի պարտ է դնել «զամենայն Պարտքաշն» (Բազմավեյ, 1895, ԾԳ, փետրուար, էջ 47):

Հոդվածագրի կարծիքով (հանդեսում հոդվածի հեղինակը չի նշված) *Ամպարտքաշ* բառը սխալ ընթերցման հետևանք է.

ամենայն պարտքաշ կապակցությունը դիտվել է որպես մեկ բառ:

Հ.Աձառյանը նույնպես բառի ուղիղ ձևը համարում է *պարտքաշ*-ը. «Բառիս ուղիղ ձևն է *պարտքաշ*. բնագրի մէջ այստեղ գրուած էր *զամենայն պարտքաշ*, ինչպէս ունին տպ. Պօլսոյ 1823. դրա համառօտագրեալ *զամ պարտքաշ* ձևից առաջացաւ *ամպարտքաշ* ուղղակեանը, ինչպէս ունին տպ. Մոսկուա 1892, էջ 131 և Եղիշ. մատ. , էջ 112» (ՀԱԲ, 4, 70):

Թերևս կարելի է ընդունելի համարել այս կարծիքը:

Բոզպայիտ -ը բացատրվում է «անուն գրոց ի դենի պարսից» (ՆՀԲ, 1, 500), ըստ ԱԲ-ի՝ «գիրք մը Պարսից մոգերուն» (ԱԲ, 192): ՀՀԲ-ն չունի այս բառը: Բառը ստուգաբանել է Հյուբշմանը՝ պրսկ. baza «մեղք» և ավեստ. paititi «քավություն» բառերից. վերականգնելի ձևը կինի *ba j apatiti, այսինքն՝ «մեղքերի քավություն» (Հյուբշման, 122):

Բոզպայիտ-ը պարսկական կրոնին վերաբերող մի գիրք է, որ, հավանաբար, վերաբերում էր ոչ միայն կրոնին, այլև կրոնական արարողություններին ու պաշտամունքի կարգերին: Պարսիկները այս վերջիններին հատուկ կարևորություն էին տալիս:

Դեն - միջին պրսկ. dēn «կրոն, հավատ» ձևից՝ «կրօնք, հաւատք. իբր աղանդք» (ՆՀԲ, 1, 610): Այս արմատից հին հայերենում վկայված են հետևյալ բառերը՝ *դենադարձ*, *դենակորոյս*, *դենիմագդեզն*, *դենպետ համակդեն*, *պարսկադեն*՝ բոլորն էլ կրոնական նշանակությամբ:

Այս բառերից *դենպետ*-ը նշանակում էր «դենի գլուխը, կրօնապետ», *դենադարձ* և *դենակորոյս* բառերը՝ «ուրացող, հաւատափոխ»:

Դենիմազդեզն - Իրանական հին կրոնը կամ մարգարե Զրադաշտի անունով կոչվում էր զրադաշտականություն, կամ էլ՝ այլ անվանումով՝ Ահուրա-Մազդայի հավատ՝ *դենիմազդեզն*, *մազդայականություն*, կամ էլ *մոզական կրոն*՝ այդ կրոնի ներկայացուցիչ քահանաների անունով:

Ահուրա-Մազդա(հ) անունը տարբեր կերպ են մեկնաբանում՝ «Տեր իմաստուն» կամ «Իմաստության տեր»։ *մազդա (հ)* նշանակում է «իմաստուն»։ Հայերենն այն փոխառել է Արամազդ ձևով, ավելի ուշ՝ Որմիզդ:

Ահուրա-Մազդա(հ) անվան երկրորդ բաղադրիչից էլ կազմված է *մազդայականություն*⁶⁹ բառը:

Դենիմազդեզն բառը միջին պրսկ. dēnimazdezn կամ dēni mazdezan ձևից է, որն էլ իր հերթին ավեստ. daēn mazdayasnanam արտահայտությունից է՝ կազմված daēnā «կրոն» և Mazdāh «Արամազդ»⁷⁰ բառերից:

Բառը ստուգաբանել է Հյուբշմանը:

Օրինակ՝ «Անարգեսգ զդենիմազդեզն» (Եղիշե, 162):

⁶⁹ Մազդայականությունը կամ մազդեականությունը Մարաստանում (մ.թ.ա. 9-6-րդ դդ.) և Աքեմենյան Իրանում (մ.թ.ա. 6-4-րդ դդ.) տիրապետող կրոն էր, որի դավանաբանական հիմքը գերագույն աստված Մազդայի (Ահուրամազդայի) և կրակի պաշտամունքն էր: Հին մազդայականության որոշ գաղափարներ և ծեսեր վերաիմաստավորված ձևով ներառել է զրադաշտականությունը:

⁷⁰ Աքեմենյան թագավորների, հատկապես Դարեհ Առաջինի ժամանակ (մ.թ.ա. 522-486 թթ.) Ահուրա-Մազդայի հավատն արդեն շատ մեծ էր պարսիկների մոտ: Դարեհի արձանագրություններից մեկում գրված է. «Ահուրա-Մազդան մի մեծ աստված է, որ ստեղծել է այն երկինքը, որ ստեղծել է այս երկիրը, մարդկանց և երջանկություն նրանց համար, թագավոր է դարձրել Դարեհին, միակ թագավորը շատերի գլխին» (տե՛ս Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ծանոթագրություններ, էջ 193):

Համակդեն - այս բառը միջին պրսկ. *hamākdēn բառն է, այսինքն՝ «գրադաշտական աստվածաբան, կրոնի ամբողջ վարդապետությունը լավ իմացող»: Թովմա Արծրունին գրում է. «Անուանէին զինքեանս համակդենս, այսինքն ամենագէտ ի հաւատ կրակի» (Թ.Արծրունի, հրտր.Պտկ. էջ 28):

Համակդեն բառը ամբողջական փոխառություն է (բառի բաղադրիչ արմատներն իրենց հերթին առանձին-առանձին փոխառված են՝ hamāk «ամբողջ, բոլոր, ամբողջովին» և dēn «կրոն, հավատ»): ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «համակ դենին կրակապաշտ պարսից գիտակ, և ուսուցիչ այլոց»: ՆՀԲ-ն տալիս է նաև բառի երկրորդ իմաստ՝ «հաւատակից»՝ «Ձի մի համակդենքն եկեալ բառնայցեն զոսկերս դոցա» (Եղիշէ, 134):

Պարսկադեն- «անուն դենի և մատենի դենին պարսկաց, և կրթելոց ի նոյն» (ՆՀԲ, 2, 640): ՀԱԲ-ը չունի: Եղիշեն բառը գործածում է նաև «գուշակություն» իմաստով՝ գրաբարում՝ «Յորժամ արգելուս և փակես զամենեսեանն իր հեռաւոր օտարութեան, կատարին խորհուրդք կամաց քոց. և որպէս երևիս մեզ ի դենիս մերում, տիրես դու երկրին Քուշանաց» (Եղիշէ, 9), աշխարհաբար թարգմանությամբ՝ «Երբ բոլորին արգելես ու պահես հեռավոր օտարության մեջ, քո կամքն ու խորհուրդները կկատարվեն և, ինչպես երևում է մեր գուշակությունների մեջ, դու կտիրես նաև Քուշանների երկրին.» (Եղիշէ, Վարդանի..., 23):

Եղիշեի «Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին»-ի թարգմանիչ Ե. Տեր-Մինասյանի կարծիքով՝ «...պարսկադեն ասելով պետք է հասկանալ այն ուսմունքներն ու գրույցները, որոնք պահլավիկ գրքերում չկան, ինչպես Ջրվանի նախագոյությունը, Որմիզդի սպանումը, արեգակի և լուսնի առասպելախառն ծագումը և այլն, առաջ էին եկել Սասանյանների ժամա-

նակ և տարածված էին Պարսկաստանի արևմտյան և հարավային նահանգներում և դավանանքի զորություն ունեին» (Եղիշե, Վարդանի..., Ծանոթագրություններ, 216):

Կեշտ- միջին պրսկ. *kēš*, *kēš* ձևից՝ «աղանդ, կրօն» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 2, 573):

«Մոզն և զանդիկն, հրեայն և քրիստոնեայն, և որ այլ ևս բազում կեշտք» (Եղիշե, 16): Բառը հանդիպում է նաև *քէշ* և *քէշտ* տարբերակներով: Բազմիցս գործածել է Եզնիկը: «Եթէ նոյն քէշ է երկոցունց, ընդե՞ր ատիցեն մոզք զզանդիկս» (Եզնիկ, 116), «Ոչ քան զնոցայն միայն, այլև քան զամենայն քէշից» (Եզնիկ, 116)

Քէշ արմատից է *քէշակարկատ* բառը (գործածել է Եզնիկը). բառն ունի ծաղրական, արհամարհական երանգ, իբր «կցկցելով, կարկատելով կրոն հնարող, աղանդապետ»: «Հայեցեալ ընդ այն քէշակարկատին պարսից մարդկօրէն բարուք զքէշն կակրատէ, և յլութեամբ և ծննդեամբ զկրօնսն կցկցէ» (Եզնիկ, 122):

Եզնիկի «Եղծ աղանդոց»-ում կարևոր տեղ է զբաղեցնում «Եղծ քէշին պարսից» հատվածը:

ՌԱՏ - մոզերին տրված մի տիտղոս՝ «մեծ, գլխավոր» նշանակությամբ՝ միջին պրսկ. *Rāt* բառից: Գործածել է Եղիշեն. «Մովպետան մովպետ ռատ՝ յազէ» (Եղիշե, 181):

ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «Իմաստուն, ներիուն, հմուտ, ձոխ, պատուաւոր, մեծ» (ՆՀԲ, 2, 681), ըստ ԱԲ-ի՝ «բանիբուն, պատուաւոր» (ԱԲ, 709):

ՔՐՊԻԿԱՐ (ՔՐՏԻԿԱՐ) - բառը երկու անգամ գործածել է Եղիշեն՝ «քանզի տգիտաբար մոլորեալ էք ի ձշմարիտ օրինացս մերոց, և զաստուածս անարգէք և զկրակ սպանանէք և զջուրս պղծէք և զմեռեալս ի հող թաղելով՝ զերկիր ապականէք և քրտի-

կար չառնելով՝ ոյժ տայք Հարամանոյ» (Եղիշէ, 46), «Ետ սպանանել զհօրեղբայր իւր զՎաղինակ և յինքն տարաւ զտէրութիւնն իբրև քրտիկար յարքունիս» (Եղիշէ, 137):

Աճառյանը բառը փոխառություն է համարում միջ. պրսկ. *kirpikār «բարի և առաքինի գործ», kirpak «կրօնական պարտականութիւն և առաքինութիւն», պրսկ. Karfagar «բարի և արդար գործեր կատարող (մարդ)» բառերից (ՀԱԲ, 4, 602):

Աճառյանը գտնում է, որ բառի նախնական ձևը *քրպիկար* է, և *պ* և *տ* տառերի շփոթությամբ բառը իայերենում դարձել է *քրտիկար*: Լ. Հովհաննիսյանը «Գրաբարի բառապաշարը (5-րդ դար)» աշխատության մեջ *քրտիկար* բառի համար նշում է նաև *քրպիկար* տարբերակը (Հովհաննիսյան, 141):

Մագդեզական կրոնի բարի գործերն ու առաքինությունները շատ են, մոտավորապես 33 տեսակ, ինչպես առատաձեռնությունը, ձշմարտախոսությունը, ողջախոհությունը, համեստությունը և այլն:

Քրպիկար-ը զրադաշտական կրոնի պատվիրած բարի ու առաքինի գործն է: Այս իմաստով բառը լրիվ համապատասխանում է Եղիշէի գործածած «Քրտիկար չառնելով՝... » նախադասությանը:

Ամփոփելով իրանական հնագույն կրոնի՝ զրադաշտականության մասին վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որ այս կրոնին վերաբերող բառերը սակավ գործածություն ունեն. դրանք ըստ անհրաժեշտության կիրառվել են այն գործերում, որոնցում խոսք է գնում զրադաշտականության մասին: Բնականաբար, այդ բառերը ավելի շատ հանդիպում են Եզնիկ Կողբացու «Եղծ աղանդոց»-ում և Եղիշէի «Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին»-ում:

ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ԻՄԱՍՏԱԳՈՐԾԱՌԱԿԱՆ ՔՆՆՈՒԹՅՈՒՆ

«ԴԺՈՒՍԸ» ԵՎ «ԴՐԱՄՏ» ԲԱՌԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Դժոխ(ք) - բառի արմատն է *դժոխ*, որն անեզական է. առանձին գործածությամբ միշտ հանդիպում է ք հոգնակերտ մասնիկով: Իրանական փոխառություն է. հմմտ. ավեստ. *Dōšax*, պրսկ. *dōzax*, քրդ. *Dōžê*՝ բոլորն էլ «դժոխք» նշանակությամբ՝ կազմված *duž-* դժ «վատ» և *axhav* «լինել, էություն, կյանք, գոյություն» բառերից: Բառացի նշանակում է «վատ կայան» (ՀԱԲ, 1, 664): Ըստ Ջահուկյանի՝ բառը նախագրային շրջանից է (Ջահուկյան, 523):

ՆՀԲ-ն *դժոխք* բառը բացատրում է հետևյալ ձևով՝ «1. Խորք երկրի. ծոց հողոյ հեռագոյն՝ ի ծագաց երկնից. որպէս գեհեն. տարտարոս. սանդարամետք. բանտ դիւաց և դատապարտելոց, 2. Գերեզման»: Բառի առաջին իմաստի համար բերենք օրինակներ Աստվածաշունչ մատյանից՝ «Եւ ի դժոխսն ամբարձ զաչս իւր մինչ տանջանս էր ետես զԱբրահամ ի հեռաստանէ...» (Դուկ. ԺԶ. 23), «Եւ ես քեզ ասեմ, զի Դու ես վէմ, եւ ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ, եւ դրունք դժոխոց զնա մի յաղթահարեցեն» (Մտթ. ԺԶ. 18): Իսկ բառի երկրորդ՝ *գերեզման* իմաստի համար՝ «Իջից սովին սգով առ որդի իմ ի

դժոխս» (Ծն. Լե. 34) ,«Յո չոգաւ. միթէ ի գերեզման երկրի, զոր գիրք դժոխք կոչեն» (Եզնիկ, 275):

Դժոխք բառը հունարեն «հադես» և եբրայերեն «շեոլ»⁷¹ բառերի հայերեն համարժեքն է՝ այսինքն՝ «մեռյալների թագավորություն»: Ըստ քրիստոնեական կրոնի և շատ հին ազգերի հավատալիքների՝ դժոխքը տեղ է, որտեղ մեղավորները դատապարտված են մշտնջենական տանջանքների: ԲՀ հանրագիտարանը գրում է.«Աստծո ներկայությունից թափուր վայր կամ վիճակ. հավիտենական տանջարան, անլույս պատժարան, անհանգչելի կրակ, որը, աստվածային արդարության սահմանումով, նախատեսված է սատանայի, իր արբանյակների՝ անկյալ հրեշտակների, դևերի և սրանց կամակատար մարդկանց համար» (ԲՀ, 273):

Ղ.Ալիշանը հիշում է դժոխքի մի այլ անվանում ևս՝ տխուրք՝ «...հին բառգիրքը դժոխքը անվանում է նաև տխուրք, որի իմաստը հայտնի է ու շատ հարմար՝ հակառակ ուրախության և զվարթության կամ լույսի, այսինքն՝ մութ ու խավար» (Ալիշան, Հին հավատք..., 212):

Դժոխ(ք) արմատից կազմված բառերը շատ են՝ դժոխաբար, դժոխաբնակ, դժոխակէզ, դժոխակուլ, դժոխահրավէր, դժոխային, դժոխապարտ, դժոխապետ, դժոխարմատ և այլն:

Բազմաթիվ են դժոխ(ք) բառով կազմված դարձվածքները՝
դժոխք գնալ - մեռնել

դժոխքի բաժին - դժոխքին արժանի, հանցագործ

դժոխքի բաժին դառնալ - չարաչար տանջվել

դժոխքի ծնունդ - չար, չարագործ, ստոր

⁷¹ Շեոլ եբրայերեն բառը բացատրվում է ,, прикрытая пропасть или пучина внутри,, (Энциклопедический словарь, Санкт-Петербург, 2004, с. 8) .

դժոխքի կերակուր դառնալ - դժոխք գնալ, որպես մեղավոր տանջվել

դժոխք ուղարկել - սպանել

դժոխք վառել մեկի սրտում - չարություն գործել, չարաչար տանջել:

Դժոխ(ք) բառի երկրորդ նշանակությունը «դժվար, դժվարին» է, որը գտնվում է միայն բաղադրություններում, ինչպես՝ *դժոխաբուժելի* (դժվար բուժելի), *դժոխագյուտ* (դժվար գտնվող), *դժոխադասելի* (դժվար համարելի), *դժոխելանելի* (դժվար ելանելի), *դժոխահասանելի* (դժվար հասանելի), *դժոխաշարժելի* (դժվարաշարժ) և այլն:

Այս իմաստի համար բերենք օրինակ Խորենացուց. «Ձորոյ պարսպեալ զգագաթն՝ դժուարամուտս ոմանս և դժոխելանելիս ի նմա յօրինէ շինուածս արքայանիստս» (Խորենացի, 54):

Դժոխ(ք) բառը ավելի ուշ ստացել է փոխաբերական նշանակություն՝ *անտանելի վիճակ, խառնաշփոթություն, անկարգություն*:

Դժոխք բառին զուգահեռաբար հին հայերենում գործածվում էր *սանդարամետ* բառը:

Սանդարամետ- միջին պարսկերեն *spandāramat* (*spandaramat*) «երկրի դիք», պարսկերեն *sipendārmēd* կամ *sipendārmud* «հող, երկիր» նշանակություններով:

Հին հայերենում ունեն 1.«ստորերկրեայ վիհ, 2.դժոխքի իշխան, սաղայել» իմաստները:

Սանդարամետ բառի նախնական ձևը *Սպանդարամետն* է:

Տեսնենք, թե ի՞նչ է նշանակում և որտեղի՞ց է ծագում այդ բառը:

Ինչպես հայտնի է, իրանական հին կրոնը մարգարե Զրադաշտի անունով կոչվում է զրադաշտականություն: Այդ կրոնի

համաձայն՝ աշխարհը բաժանվում է երկու թագավորության՝ բարու և չարի: Առաջինը գլխավորում է Ահուրա-Մազդան՝ Արամազդը՝ բարության, լույսի, երկնքի ու երկրի արարիչը, իսկ նրա հակառակորդը՝ Ահրիմանը, չարի ու խավարի արարիչն է: Երկուսն էլ անսկիզբ ու անվախճան են:

Ահուրա-Մազդայի՝ Արամազդի շքախմբի անդամներն են *ամէշասպէնտաները*, որ թարգմանաբար նշանակում է «սուրբ անմահներ»՝ *ամէշա* - անմահ և *սպէնտա* - սուրբ, որոնցից մեկն էլ *սպէնտա Արմայիտին* էր՝ սուրբ⁷² իմաստությունը:

Ահա թե ինչ է գրում Կ. Կոստանյանը. «... այդ (*սպէնտա Արմայիտի* - Ս.Պ.) Ամէշասպէնտան իգական սեռից էր, եւ համարուում էր, Չենդավեստայի խոսքերին նայելով, մերթ ամուսին եւ մերթ դուստր Ահուրամազդայի: *Սպէնտա Արմայիտի* (որից էլ առաջացել է Սպանդարամետ բառը) նշանակում է խոհականութիւն կամ իմաստութիւն անարատ, սուրբ եւ իմաստութիւն աճեցուցիչ. ծննդական. աւելի այս վերջին նշանակութեան պատճառով է թերեւս Չենդավեստայի մէջ Սպէնտա Արմայիտի աստվածուիւ մասնաւոր հովանաւորութեան տակ է յիշուում եւ այս երկիրս, գետինը» (Կոստանեան, նշվ. աշխ., էջ 29):

Այսինքն՝ հին պարսիկները խնամակալ աստվածուիւ անունով խնամակալին ևս կոչում են նույն անունով՝ *Սպէնտա Արմայիտի* - խոհականության աստվածուիի և *Սպէնտա Արմայիտի* - երկիր:

⁷² «Հին պարսից գաղափարով սուրբ այն մարդն է, որ ծգտում է աճումն տալու, աճեցնելու բարի արարչի՝ Ահուրամազդայի փառքը, ուրեմն նուազեցնելու իւր եռանդուն դիմադրութեամբ չար Ահրիմանի փառքը՝ չեզոքացնելով բոլոր նրա չար խարհուրդները», Կ.Կոստանեան, Հայոց հեթանոսական կրօնը, ի տպարանի Սրբոյ Կաթուղիկէ Էջմիածնի, 1879, էջ 28:

Սպանդարամետ բառը ՆՀԲ-ն բացատրում է «Դիոնիսոս, որ և Բաքոս՝ չաստուած շուայտութեանց և արբեցողութեանց՝ իբր վերակացու սպանդից՝ ուտելեաց և ընպելեաց» (ՆՀԲ, 2,754), իսկ այս արմատից կազմված *սպանդարամետական* բառը՝ «Սեպհականեալ կամ ձօնեալ Սպանդարամետի. դիոնիսեան, բաքոսեան (բարեկենդան հեթանոսաց) (նույն տեղում): Նույն բառը ՀՀԲ-ն բացատրում է «որնգղական դիք, որ է կուռք, զոր հոյնք կոչեն Դիոնիսիոս և լատինք՝ Բաքոս» (ՀՀԲ, 1004):

Ինչպես տեսնում ենք, *Սպանդարամետ*-ը, ըստ բառարանների, աստվածության անվանումն է: Օրինակներ բերենք մեր մատենագրությունից. «... վարէին ածէին ստէպ-ստէպ յամսաւոր յօր տօնի ծննդեան թագաւորին, զի զոհեսցեն: Իբրեւ տօն հասանէր Սպանդարամետական պաշտամանն, տազնապէին զնոսա՝ պսակեալս թաւ ոստօք Սպանդարամետին կաքաւել...» (Բ Մակ.2. 7), որն աշխարհաբար թարգմանվել է. «Թագաւորի ծննդեան օրը, իւրաքանչիւր ամսուայ այդ օրը ստիպում էին զոհեր մատուցել: Երբ հասնում էր պտղաբերութեան պաշտամունքի տօնը, ստիպում էին նրանց թաւ ոստերից հիւսած պսակներով պարել Բաքոսի կուռքի մոտ» (Աստուածաշունչ, 1999): Ռուսերենում այդ նախադասությունը հնչում է այսպես. „С тяжким принуждением водили их каждый месяц в день рождения царя на идольские жертвы, а на празднике Диониса принуждали Иудеев в плющевых венках идти в торжественном ходе в честь Диониса,„ (Мак.6. 7): Հունարեն տեքստում նույնպես Դիոնիսոս է: Այսինքն՝ աշխարհաբարում Բաքոս է, իսկ ռուսերեն և հունարեն տեքստերում՝ Դիոնիսոս: Ինչպես հայտնի է, Չևսի և Սեմելի որդու՝ Դիոնիսոսի կրկնակ անունը Բաքոս է (տե՛ս Գ. Գալստյան, Դիցաբանական անունների ու դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարան,

Ե., 1966, 29, Ա. Կուն, Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Ե., 1956, 94):

Հունական դիցաբանության մեջ երկրագործության և բարեբերության աստվածուհին Դեմետրեն է, և թերևս ավելի ձիշտ կլիներ Դիոնիսոս-Բաքոսի փոխարեն գործածել հենց Դեմետրեն անվանումը, սակայն, ինչպես գտնում է Հ. Վարդանյանը. «Դեմետր ընդհանրապես երկրի Շահապետն է, մինչ Դիոնիսոս մասաւորապէս այգեստաններու, կարելի է թերեւս այնուհետև արդարացնել թարգմանչին ընտրողությունը ու ենթադրել, որ հայոց Սպանդարամետին և յունական Դիոնիսոսին մէջ կայ ազգակցութիւն» (Հ. Վարդանեան, ՀԱ, 1928, 457-462):

Հավանաբար սպանդարամետական տոները ուղեկցվում էին բաքոսյան տոներին հատուկ զվարճություններով, այդ պատճառով է թարգմանիչը ընտրել այդ բառը, որ երևում է նաև ՀՀԲ-ի բացատրության մեջ՝ «զի ի տօնի զոր յոյժ մեծահանդէս կատարէին, համարձակութիւն էր ամենեցուն ըստ հաճոյից իւրեանց խենէշանալ ի զարդս, և ի պաճուճանս. ուտել, և ըմպել, և կաքաւել, և խաղալ և ընդ միմեանս գարշաբար խառնակիլ» (ՀՀԲ, 1004):

Սպանդարամետ բառից է Սանդարամետ-ը. «...այս վերջին կոչումը (*Սանդարամետ* - Ս.Պ.) ասելի շատ գործ է դրուում քրիստոնէության ժամանակ դժոխքի, այսինքն երկրիս խորքերը հասկացնելու համար. այս դեպքում, ինչպէս մի քանի ուրիշ խօսքերի մէջ էլ պատահած է, պ գիրը կորչում է եւ երկու խօսքը միացած փոխանակ Սպանդ Արամետի, ասուում է Սանդարամետ» (Կոստանեան, նշվ. աշխ. էջ 30): Ե՛վ ՀՀԲ-ն, և՛ ՆՀԲ-ն *սանդարամետ* բառը բացատրում են «խորք երկրի, անդունդք, վիհ, դժոխք, ալք»։ (ՀՀԲ-ն բառը տալիս է *սանդարամետք* անեզական ձևով)։ Բերենք օրինակներ՝ «Ի ձայնէ կոր-

ծանձան նորա դրդեցան ազգք, յորժամ իջուցի զնա ի դժոխս ընդ իջեալսն ի գուբ. և մխիթարէին զնա ի Սանդարամետսն ամենայն ծառք փափկութեան» (Եզեկ. ԼԱ. 16): «Եւ եկն էջ եհաս մինչեւ մօտ ի յատակս երկրիս ի շինամէջ քաղաքիս եւ բախեաց զթանձրութիւն լայնատարած գետնոյս եւ մեծ եւ անչափ թնդիւնք հնչեցին ի Սանդարամետս անդնդոց» (Ագաթ., 272)⁷³:

Երկու բառարաններն էլ տարբերակում են *Սպանդարամետը* և *Սանդարամետը*: Առաջինը աստվածության, անձնավորության անվանումն է, երկրորդը՝ դժոխքի:

Նոր կրոնի ընդունումով ժողովուրդը հեշտությամբ չի հրաժարվում իր հնագույն հավատալիքներից. դրանք հաճախ խառնվում են քրիստոնեական հավատալիքների հետ: *Սպանդարամետ* աստվածության անվանումը ժողովուրդը ավելի շուտ է մոռացել, իսկ *սանդարամետը* (դժոխք) պահպանվել է:

Կրոնների պատմության մեջ հաճախ բարի աստվածը կամ դյուցազնը ժամանակի ընթացքում օժտվում է չար աստծու կամ դևի հատկություններով: Այդպես է լուսավոր և բարի Միհրը դառնում «վատմիհր», իսկ *Սպանդարամետ-Սանդարամետը*, որ հին հայերի և հին պարսիկների մոտ երկրի, արգասբերության, «սուրբ իմաստության» կրողն էր, քրիստոնյա հայերի մոտ ստանում է հակառակ իմաստը:

Այսինքն՝ տեղի է ունեցել բառիմաստի շրջում:

⁷³ Ագաթանգեղոսը վկայում է, որ Գրիգոր Ա Լուսավորչին տեսիլք է երևում, ըստ որի՝ Դիսուս Քրիստոսը իջնում է և իր ձեռքի ոսկե ուռով ցույց տալիս այն վայրը, որտեղ պետք է կառուցվի « տուն աղօթից»՝ Դռիփսիմյանց կույսերի նահատակության պատվին: Գ.Լուսավորիչը Տրդատ Մեծի և նախարարների օգնությամբ կործանում է Սանդարամետի մեհյանը և տեղում կառուցում (301-303թթ.) Էջմիածինի Մայր տաճարը (տե՛ս Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, գլ. ԾԲ-ԾԺԳ):

Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում *Սպանդարամետ* բառի բացատրությունը հղվում է *Սանդարամետ* գլխաբառին՝ «երկրի խորքերը, անդունդ, վիհ, դժոխք, դժոխային ոգի» նշանակություններով (ՀԲԲ, 4, 181): Կա անեծք՝ «Սանդարամետ մտնես»: Աղայանի ԱՀԲԲ-ում *սպաննարամետ* բառը վկայված չէ, իսկ *սանդարամետ*-ը «վիհ, անդունդ, դժոխք» իմաստներով՝ *հնացած* նշումով է:

Դրախտ – միջ. պրսկ. draxt, պրսկ. diraxt «ծառ, պարտեզ» ձևից:

ՆՀԲ-ն բացատրում է. «պարտեզ. բուրաստան. տեղի պտղատու ծառոց և ծաղկանց. առանջին անուամբ՝ Աստուծատուր վայրն եղեմական, որ և դրախտ փափկութեան» (ՆՀԲ, 642):

Պարտեզ իմաստը նախնականն է, որ երևում է Հին կտակարանում՝ «Եւ տնկեաց Աստուած զդրախտն՝ յեդեմ ընդ արեւելս, եւ եդ անդ զմարդն զոր ստեղծ: Եւ բուսոյց եւս Տէր Աստուած յերկրէ զամենայն ծառ գեղեցիկ ի տեսանել եւ քաղցր ի կերակուր, եւ զծառն կենաց ի մէջ դրախտին, եւ զծառն գիտելոյ զգիտութիւն բարոյ և չարի » (Ծնն. Բ. 8-9):

Դրախտ -ը «պարտեզ» իմաստով գործածված է նաև Երգ երգոցում՝ «Պատգամաւորութիւն քո դրախտ նռնենեաց՝ հանդերձ պտղովք մրգաբերաց» (Երգ երգոց. Դ. 1):

Մեր մատենագիրների մոտ նույնպես բառի այդ իմաստը վկայված է՝ «Ձոր բարձեալ աշակերտացն՝ թաղեցին ի միայնարանի նորին, որ կոչի Հացեաց դրախտ» (Խորենացի, 272):

Կցորդային իմաստափոխության հետևանքով *դրախտ* բառը ստացել է «երանավետ վայր» իմաստը, որը համապատասխանում է եբր. edem բառին: Քրիստոնեական հավատալիքների համաձայն՝ դրախտը երանավետ վայր է, որտեղ արդարների հոգիները մշտնջենապես պետք է ապրեն երանության մեջ՝

«երկնքի արքայություն»։ Այս իմաստի համար կարող ենք օրինակներ բերել Նոր կտակարանից՝ «Եւ ասէ ցնա Յիսուս, Ամէն ասեն քեզ, Այսօր ընդ իս իցես ի դրախտին» (Ղուկ. ԻԳ. 43), «Որ ունի ականջս լսելոյ՝ լուիցէ զինչ ասէ Հոգին առ եկեղեցիս. որ յաղթէն, տաց նմա ուտել ի փայտէն կենաց, որ է ի մէջ դրախտին Աստուծոյ» (Յայտ. Բ. 7)։ Մեր մատենագիրների գործերում այս իմաստի համար՝ «Նովաւ զդրունս փակեալ դրախտին եբաց» (Եղիշէ, 154)։ «Քանզի ի պատուիրանազանցութեան գտեալ առաջինն ի մարդկանէ՝ ի դրախտէն և յԱստուծոյ, չարին աղագաւ, գտանի արտասահմանեալ» (Խորենացի, 15)։ Նոր կտակարանում *դրախտ* բառի համար երբեմն գործածվում է *Աբրահամի գոգ* կապակցությունը՝ «...ետես զԱբրահամ ի հեռաստանէ, եւ զՂազարոս ի գոգ նորա հանգուցեալ» (Ղուկ. ԺԶ.23)։

Դրախտ-ից կազմված հինհայերենյան բառերից կարելի է նշել *դրախտաբաց*, *դրախտաբուղխ* (*դրախտաբուխ*), *դրախտաճուն*, *դրախտանալ*, *դրախտապան*, *դրախտատունկ* բառերը (ՆՀԲ)։ Սրանք բոլորն էլ պատկանում են կրոնական տերմինահամակարգին։

Ժամանակակից հայերենում *դրախտ* բառը իր հիմնական իմաստին զուգահեռ ստացել է փոխաբերական գործածություն՝ «գեղատեսիլ, խաղաղ վայր» և «վայր, որտեղ մարդիկ երջանիկ են»։ Աղայանի ԱՀԲԲ-ում *դրախտ*-ից կազմված նոր բառեր են՝ *դրախտաբույր* (բնստ.), *դրախտագեղ* (բնստ.), *դրախտաշունչ* (բնստ.), *դրախտավայել*, *դրախտվել* (բնստ.), *դրախտավայր* բառերը. կան նաև բուսամուկներ՝ *դրախտախնձոր* (խնձորենու տեսակ), *դրախտածառ* (արծվածառ), *դրախտավարդ* (ծաղկի տեսակ՝ հորտենզիա)։

Շրջասույթներից կարող ենք նշել՝ Ադամա տուն, հավիտե-
նական երանության վայր (տե՛ս Պ. Բեդիրյան, Հայերեն շրջա-
սությունների բառարան, Ս.Էջմիածին, 2002, 14, 178), դարձ-
վածքներից՝ դրախտ ուղարկել (մեկին)- սպանել, այն աշ-
խարհն ուղարկել, դրախտում ստվեր տեսնել (փնտրել) - ամեն
ինչում թերություն տեսնել, դրախտն ընկնել - լավ, երանավետ
պայմաններում լինել:

Վերոշարադրյալից երևում է, որ *դրախտ* արմատում տեղի է
ունեցել բառիմաստի ընդլայնում: Այս բառը կրոնական տեր-
մինահամակարգից անցել է համագործածական բառերի շեր-
տին. դրանով կազմված շատ բառեր հանդես են գալիս բա-
նաստեղծական մասնաշերտում:

Թերևս կարող ենք արձանագրել *դրախտ* բառի մասնակի
ապատերմինացում:

Հայ առաքելական եկեղեցու տերունական խորհուրդները յոթն են՝ մկրտություն, դրոշմ, ապաշխարություն, հաղորդություն, պսակ, կարգ հիվանդաց կամ վերջին օծում, կարգ ձեռնադրությամբ⁷⁴ :

Հաղորդության խորհուրդը կոչվում է նաև *սուրբ պատարագ*: Հաղորդվել կրոնական իմաստով նշանակում է ինչ-որ մի բանի մասնակից լինել, միանալ Հիսուս Քրիստոսին՝ մասնակցելով սուրբ պատարագի խորհրդին, այսինքն՝ սուրբ սեղանի վրա օրհնված հացի և գինու ճաշակում

Պատարագ բառը ավանդված է 5-րդ դարից: Հր. Աճառյանի «Հայերեն արմատական բառարանում» բառը ստուգաբանված է: Ուներ «նվեր, ընծա, զոհ, մատաղ (առ Աստված)» իմաստները: Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Որպես պատրուճակ, որ է զենլիք ի կենդանեաց, և որպես պտուղ երկրի՝ պատուասիրութեամբ իմն ընծայեալ աստծոյ. որ և զոհ»: Ուներ նաև *նվեր, ձոն, տուրք* իմաստները: Ավելի ուշ կապվել է քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ՝ «ի նոր օրէնս է անարիւն և անծախելի զոհ և զոհագործութիւն՝ կենդանի և կենդանարար մարմնոյ և արեանն Քրիստոսի (ՆՀԲ, 2, 605):

⁷⁴ Այս յոթ խորհուրդներից միայն երկուսը՝ հաղորդությունն ու մկրտությունն են, որ հաստատված են Հիսուս Քրիստոսի կողմից, իսկ մյուս խորհուրդները հաստատված են ավելի ուշ: Հաղորդության խորհուրդը հաստատվել է Ջատկի ընթրիքի սեղանի շուրջը 12 առաքյալների ներկայությամբ. «Եւ մինչդեռ ուտէին նոքա, առ Յիսուս հաց, օրհնեաց եւ երեկ, եւ ետ աշակերտացն եւ ասէ. Առէք, կերայք, այս է մարմին իմ: Եւ առեալ բաժակ գոհացաւ, ետ նոցա եւ ասէ. Արէք ի դմանէ ամենեքին. զի այդ է արիւն իմ նորոյ ուխտի, որ ի վերայ բազմաց հեղու ի թողութիւն սեղաց» (Մատթ. ԻԶ. 26-29):

«Սուրբ պատարագի ամբողջ խորհուրդը Հիսուսի զոհաբերության հիշատակության գաղափարն է, և հաղորդության խորհուրդով՝ այդ գաղափարը իր լրմանը կհանգի» (Վազգեն Ա կաթողիկոս, Մեր պատարագը, Ս.Էջմիածին, 1988, էջ 52):

Պատարագի «զոհ, մվեր, ընծա» իմաստները պահպանված են նաև միջին հայերենում: Միջինհայերենյան շրջանից վկայված պատարագելի բառը հենց նշանակում է «նվիրաբերելու կամ զոհ մատուցելու ենթակա»: Օր.՝ «Ոչխար տարեկան, և պատարագելի, և զգօն, և հեզ» (ԳՏԳՀ, 361) (ՄՀԲ):

Պատարագ բառը դասական հայերենում մտնում էր ընծայ - ձաւն(ձոն) - զատիկ - զեն(ումն) - զոհ - յազ - յաշտ - պատարագ - սպանդ հոմանիշային շարքի մեջ (Զահուկյան, 397):

Ինչպես հայտնի է, բառապաշարում նշանի և նշանակելիի միջև տարբեր հարաբերություններ կան՝ բազմիմաստություն, համանունություն, հոմանիշություն, որոնք բավականին բարդ պատկեր են ներկայացնում: Հոմանիշությունը նշանի իմաստաբանական զարգացման հետևանք է. այս դեպքում մեկ նշանակելին ունի մի քանի նշաններ, որոնք միմյանցից տարբերվում են զանազան իմաստաբանական նրբերանգներով, գործառական-ոճական հատկանիշներով:

Այժմ տեսնենք, թե ինչպիսին է վերոհիշյալ հոմանիշային շարքը, և ինչով են միմյանցից տարբերվում շարքի անդամները: Այս շարքի՝ յազ - յաշտ - զոհ - պատարագ հոմանիշային շարքին անդրադարձել է Լ. Հովհաննիսյանը (Հովհաննիսյան, 195):

Ըստ այդմ՝

«Յազ(են)-վերաբերում է զրադաշտական կրոնին: Զոհեն-ի հետ նույնական չէ: Յազել-ը «զոհը կտրատելով աստվածնե-

րին նվիրելն է»: Փոխառություն է միջին պարսկերեն *yazem* ձևից, որ նշանակում էր «պաշտեն»

Յաշտ-ը զրադաշտական կամ հեթանոսական է, միջ. պրսկ. *yašt*, ավեստ. *yaz*(զոհել)). *յազել* բայի անցյալ դերբայի ձևն է:

Հոհ - փոխառություն է միջ. պրսկ. *zōhr* «զոհ» բառից, նշանակում է «ողջակեզ, մատաղ, կուռքերին զոհված միս»:

Ողջակեզ - զոհ, որ ամբողջապես կիզվում էր ի պատիվ աստվածների, նվիրվում միայն նրանց, և մարդիկ դրանից չպիտի ուտեին:

Հոհ - պարգև, ընծա, նվեր (մանավանդ աստվածներին ձոնված նվեր) հ.-ե. *ghu* արմատից):

Որ հոմանիշային շարքի անդամների միջև ոճական-գործառական տարբերություններ են եղել, հուշում են նաև հին հայերենի գրական հուշարձաններում հանդիպող օրինակները, ինչպես՝ «Ո՛չ ողջակեզք և ո՛չ զոհք և ո՛չ պատարագք» (հղումն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Կամ «.....առաքէ հրեշտակս առ Արայն Գեղեցիկ՝ ընծայիւք և պատարագօք...գալ առ նա ի Նինուէ, կամ առնուլ կնութեան...և կամ կատարել զկամս ցանկութեան նորա և դառնալ մեծաւ պատարագօք» (Խորենացի, 49), «Ի ձեռն հրեշտակաց և պատարագաց խնդրէր հաշտեցուցանել զարքայն Պարսից» (Խորենացի, 163):

Աստվածաշունչ մատյանում հանդիպում ենք այսպիսի օրինակի. «Թէ կամեցեալ էիր պատարագս՝ մատուցանէաք, բայց դու ընդ ողջակէզս իսկ ոչ հաճեցար: Պատարագ Աստուծոյ՝ հոգի խոնարհ, զսիրտ սուրբ եւ զհոգի խոնարհ Աստուած ոչ արհամարիէ» (Սաղմ.50, 18): Այսինքն, վերոբերյալ օրինակներից ելնելով, կարող ենք ասել, որ մեր թարգմանիչները արդեն տարբերակել են *պատարագ* և *ողջակեզ* բառերը:

Պատարագ բառի նրբինաստները բացահայտելու համար թերևս հարկ է հաշվի առնել Առաջավոր Ասիայում տարածված *այծից պատարագը* և, հավանաբար, այդ սովորույթից առաջացած *քավության նոխազ* արտահայտությունը: Աստվածաշնչի հետևյալ հատվածը որոշ չափով բացահայտում է պատարագի՝ քավությանը առնչվելու գաղափարը. «Իսրայելցիների հոտերի միջից նա մեղքերի քավութեան համար երկու նոխազ թող առնի և մէկ խոյ էլ ողջակէզի համար: Ահարոնը երկու նոխազների համար թող վիճակ գցի. մի վիճակը՝ Տիրոջը զոհաբերուելիք նոխազի համար, իսկ միւսը՝ ազատ արձակուելիք նոխազի համար: Ահարոնը թող մոտեցնի իրեն այն նոխազը, որի վրա արձակուելու վիճակ էր ընկել, թող այն կենդանի կանգնեցնի Տիրոջ առաջ եւ այն արձակելով ու բաց թողնելով դէպի անապատ՝ նրան քավություն թող անի: Եւ թող նոխազն իր վրա վերցնի նրանց անօրենությունները» (Ղևտ. ԺԶ):

Վերոհիշյալ օրինակից պարզ է դառնում նոխազյան զոհաբերության, այն է՝ *այծից պատարագի* և *քավության նոխազ* արտահայտությունների կապը, որոնք հուշում են կրոնապատանմունքային ինչ-որ արարողություն, որը տարածված է եղել Առաջավոր Ասիայում և այդտեղից էլ, հավանաբար, անցել է Հայաստան:

Այծի պաշտմունքը, նոխազյան զոհաբերությունը թերևս կապված են եղել անապատի ոգու՝ Ազազելի⁷⁵ պաշտամունքի հետ: Այծի պաշտամունքը տարածված է եղել նաև

⁷⁵ *Ազազել* բառի համար հետաքրքիր ստուգանաբերություն է առաջարկում Բ.Կաուֆմանը Ն.Եվրեյնովի «Թատրոնը ինչպես կա» գրքի առաջաբանում (Н. Евреинов, Театр как таковой, СПб, 1913, стр. 6-7)՝ aza - այծ, el - ուժ: Թվում է՝ որոշ առնչություններ կան *յազ* (միջ. պրսկ.՝ յազեմ) - «պաշտեն» ձևի, միջ. պրսկ. *azak* (այծ), միջ. պրսկ. (nuhâz) (nu-hazik) - «արու այծ» և *Ազազել* բառերի միջև:

հեթանոսական Հայաստանում: Այդ մասին վկայում են Հայկական լեռնաշխարհում տարածված այծապատկերները, որոնք տարածված են Արագածի փեշերից մինչև Տավրոսի լեռները, մինչև Իրաքի սահմանները, որոնք «պարզ ցույց են տալիս, որ որոշակի տիպի «իծագրերը» երկնականարում խորհրդանշում են ամպրոպ-կայծակի երևույթը»⁷⁶:

Այծի պաշտամունքի հետքեր կան մեր հին մատենագրության մեջ: Այսպես, հավանաբար հայերի այծապաշտությունն է նկատի ունեցել պարսից ախոռապետը՝ դիմելով Արշակ արքային. «Այծից Հայոց արքա, եկ միստ ի խրճան խոտոյ ի վերայ» (Բուզանդ, 106):

Այծի պաշտամունքի մասին հիշատակվում է նաև «Սասունցի Դավիթ» էպոսում:

«Բաղդասար քնուկ էր, մեկ էլ տեսավ՝

Ջոջ կուռք եղավ մեկ իծու օրինակ,

Եկավ գլխու վերև ու մկնկաց,

Յարի լույս չթողեց քներ»:

Այծի պաշտամունքի լուռ վկայություններն են այծ արմատով կազմված տեղանունները՝ *Այծաբերդ*, Փոքր Հայքում, *Այծապար*՝ գյուղատեղի Տավուշի շրջանում, *Այծամանց երկիր* (հիշատակվում է Աշտարակի եկեղեցու արձանագրության մեջ. տեղը՝ անորոշ), *Այծասար*՝ լեռնագագաթ Չանգեզուրում, *Այծից բերդ*(*Այծաց բերդ*) Մեծ Հայքի Տարոն գավառում, Մուշ քաղաքի մոտ, *Այծպտկունք*, *Այծու պտկունք*՝ լեռնաշղթա Հայկական պարի արևմտյան հատվածում:

⁷⁶ Տե՛ս Դ.Մարտիրոսյան, Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Երևան, 1978, էջ 9-16, նաև Ղ.Ալիշան, Զին հաւատք կան հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1985, էջ 310:

Այծի պաշտամունքի և նրա խոր արմատների մասին ուշագրավ տեղեկություններ են տալիս Աարգիս Պետրոսյանը և Ծովինար Պետրոսյանը «Հնագույն Ծովքի դիցական գլխավոր եռյակի շուրջ» հոդվածում ⁷⁷: «Հայոց հնագույն աստվածների բազմաշերտ կերպարներում կարելի է առանձնացնել առասպելաբանական հատկանիշների երկու խումբ: Դրանցից առաջինի մեջ խմբավորվում են այն հատկանիշները, որոնք ուղղակի կապի մեջ են տվյալ աստվածության անձնավորած բնական-տիեզերական երևույթների հետ, իսկ երկրորդ խմբի մեջ՝ նրանք, որոնք գալիս են տվյալ աստծու տոտեմական նախատիպերից»⁷⁸:

Այժը մտնում է այս դիցական գլխավոր եռյակի մեջ և ներկայացնում է Հայկական լեռնաշխարհի ցեղերից շատերի տոտեմական կենդանին:

Այծի հետ կապված հայերեն շատ դարձվածքներ կան: Օր.⁷ *այծ-այծ լինել* վախենալ, *այծերը գալ*- բարկանալ, *այծերը գնալ*- հանդարտվել, *այծերը քշել* -հանգստացնել, *այծերով (էծերով) մարդ* - պոռթկուն բնավորություն ունեցող, *այծերը ոչխարներից ջոկել* - մեղավորն անմեղից ջոկել, արդար վճիռ կայացնել: Հայերենի բարբառներում հանդիպում են՝ «էծն իր ոտովը կկախեն, ոչխարը՝ իր» (Կարին, Շիրակ)՝ այսինքն՝ ամեն մարդ իր հանցանքին համապատասխան պիտի պատժվի: «էծին որ գելը չտանի, Երուսաղեմ կերթա» (Կարին, Շիրակ), այսինքն՝ անարժանին որ հնարավորություն տա՝ ինչ ասես՝ կանի:

⁷⁷ Գիտական աշխատություններ,, Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն,, Գյումրի, 2001, էջ 79-96:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 79:

Դարձվածային այս միավորները հուշում են այծի հետ կապված ինչ-որ բացասական երանգ, որը թերևս կապված է կամ այծի կամակոր լինելու, կամ այծի՝ անդրշիրիմյան աշխարհի հետ կապված լինելու հետ⁷⁹: Այսինքն՝ այծը ինչ-որ երկակի բնույթ ունի:

Այսպիսով, *այծից պատարագը*, կարծում ենք, կապված է այծին իրենց մեղքերը քավելու համար զոհաբերելու գաղափարի հետ: Հետագայում՝ կապված քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ, արդեն Քրիստոսն է դառնում զոհ մարդկանց մեղքերի համար և իր վրա է վերցնում մարդկանց բոլոր մեղքերը: Հիշենք Քրիստոսի վերջին խոսքերը.

«Հայր, թող դոցա, զի ոչ գիտեն զինչ գործեն» (Ղուկ.ԻԳ, 34):

«Պատարագ» բառի «զոհ» իմաստով գործածության հանդիպում ենք բանաստեղծական մասնաշերտում՝

Քեզ իմ աղոթքն ու երդումը,

Քեզ պատարագ ամեն ինչ.

Դի՛ր քո կնիքը սրտում իմ,

Նիշդ՝ անեղծ ու անջինջ: (Վ.Տերյան, Տրիոլետներ, ՀԴԳ, Ե., 1989, էջ 150):

Հ.Աճառյանը գրում է, որ «պատարագ» բառի ծագման մասին երկու անգամ ընդարձակ վեճ է ծավալվել հայկական թերթերում: Դրան անդրադարձել է նաև Հ.Էսապալյանը «Պահլա-

⁷⁹ Ըստ բանահյուսական տվյալների՝ հեթանոսական Հայաստանում նոխազը զոհաբերվել է Սպանդարամետին (որը կոչվում է նաև Սանդարամետ, Սանդարամետք, Սանդարամետապետ). այն անդունդների աստվածուհին էր: Հավանաբար անդրաշխարհի հետ կապված լինելու հետ է պայմանավորված մինչև վերջերս Հայաստանի տարբեր շրջաններում տարածված առաջին տարվա ննջեցյալին Սուրբ խաչին ու զոհաբերելու սովորությունը, որ ժողովուրդն անվանում է *ուլոց* կամ *ուլոց*: Այս մասին տե՛ս նաև Վ.Յ.Բդոյան, Հայ ազգագրություն. համառոտ ուրվագիծ, Ե., 1974, 208:

վերեն սաղմոսարանը» հողվածում (<Ա, 1942, թիւ 1-6): Մեջբերում ենք հեղինակի միտքը պատարագի մասին. «Սաղմոսարան պահած է այդ թանկագին բառը. Սաղմ. 96,8: Նույն տեղիքը հայը կթարգմանե Սաղմ. Ղե, 8 «Առէք պատարագս եւ Մտէք ի սրահ նորա» իմաստով, գործածությամբ և ձևով լիովին նույն, ուստի կդադրի ամէն վիճաբանութիւն բառիս մասին, միայն կմնայ պահլաւերէն ձևը ստուգաբանել: Andreass-Bar Bruchshuche 144, կմիացնեն զայն հարցականով ավ. rā «պարգևել», ուսկից patirāka>pāḏray (գրչութիւնը այս շրջանին կեղծ պատմական պիտի ըլլայ, որ պիտի արտասանուէր իբր - g-) (նույն տեղում, էջ 66):

Բառը իրանական է համարում մաւս L. Հովհաննիսյանը (տե՛ս Հովհաննիսյան, 257):

Քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ կապված՝ *պատարագ* բառը ստացել է «Քրիստոսի ինքնագոհաբերությունը մարդկանց փրկության համար» իմաստը:

Պատարագ բառը ուներ հետևյալ իմաստները՝ 1. Նուէր, ընծայ: 2. (կրօն.) Քրիստոնեական եկեղեցիներում խորհուրդ, իբրև յիշատակ խորհրդաւոր ընթերցի և իբրև խորհուրդ՝ Քրիստոսի զոհ լինելու, որի մարմինն ու արիւնը օրհնած հացի և բաժակի տեսակով, բաշխվում են հաւատացեալներին (<ԲԲ, 4, 59): Օրինակ՝ «... եւ բացեալ զգանձս իւրեանց մատուցին մմա պատարագս՝ ոսկի եւ կնդրուկ եւ զմուռս» (Մատթ., Բ. 12): Այս նախադասության մեջ *պատարագ* բառը գործածված է նվեր իմաստով»:

«Մարգարէն... ասէր... թէ յամենայն տեղիս արկանեն խունկս եւ մատուցանեն պատարագս անուան իմում» (Եզնիկ, 230) կամ «Աղօթք ի սուրբ սրտէ զպատարագի փրկութիւն գործէ» (նույն տեղում):

Վերջին երկու նախադասություններում պատարագ բառն ունի խորհուրդի իմաստ:

Պատարագ արմատից են կազմված պատարագաբարձ, պատարագագործություն, պատարագել, պատարագընկնլ, պատարագիք (պատարագ մատուցելու համար անհրաժեշտ նյութերը, բաղարջ հաց, գինի), պատարագամատույց, պատարագիչ, պատարագատուն (բրբ. մեռելատուն) բառերը:

Պատարագամատույց բառը ուներ և՛ «պատարագ մատուցող (անձ)», և՛ «գիրք» նշանակությունը, որի մեջ գրված են այն բոլոր աղոթքները, որ ասվում են պատարագ մատուցելու ժամանակ, խորհրդատետր: Այսինքն՝ պատարագիչ և պատարագամատույց բառերը հոմանիշներ էին: Այժմ տեղի է ունեցել բառիմաստների տարբերակում, և պատարագ կատարող հոգևորականը կոչվում է պատարագիչ, իսկ խորհրդատետրը՝ պատարագամատույց:

Պատարագը, կարծում ենք, կապվելով քրիստոնեական Ս.-Հաղորդության խորհրդի հետ, ունեցել է բառիմաստի ընդլայնում: Բառը ժամանակակից հայերենում բազմիմաստ է՝ «1.Քրիստոնեական եկեղեցու գլխավոր պաշտամունքային արարողությունը: 2.Ժամերգություն, ժամասացություն: 3.(երժշտ.) Պատարագի ժամանակ երգվող կամ նվագվող երաժշտություն: 4.(փխբ.) Հաճելի և խորհրդավորությամբ տոգորված երգեցողություն» և այլն (ԱՀԲԲ, 1186):

Բառը ժամանակակից հայերենում գործածվում միայն կրոնական ոլորտում, և նրա «զոհ, մատաղ» իմաստները չեն գիտակցվում:

ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՏԵՐՈՒՆԱԿԱՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԻ ԱՆՎԱ- ՆՈՒՄՆԵՐԸ ԵՎ ԴՐԱՆՑ ԾԱԳՈՒՄԸ

Հայ առաքելական եկեղեցու տերունական խորհուրդները⁸⁰ յոթն են՝ մկրտություն, դրոշմ, ապաշխարություն, կարգ ձեռնադրության, հաղորդություն, պսակ, կարգ հիվանդաց կամ վերջին օծում:

Ինչպես նշել էինք, եկեղեցու յոթ խորհուրդներից միայն երկուսը՝ մկրտությունն ու հաղորդությունն են, որ հաստատված են Հիսուս Քրիստոսի կողմից: Մյուս խորհուրդները հաստատվել են 1545-1563թթ. Տրիդենտյան ժողովի ժամանակ⁸¹:

Տերունական խորհուրդների անվանումներն ավանդված են 5-րդ դարից: Այժմ փորձենք կատարել այդ տերմինների լեզվաբանական քննությունը՝ իրնթացս անդրադառնալով դրանց կրոնական նշանակություններին:

Մկրտություն - բառը ժամանակակից հայերենում, ըստ էդ. Աղայանի «Արդի հայերենի բացատրական բառարանի», բացատրվում է հետևյալ կերպ. «1. Մկրտելու արարողությունը: 2. Մկրտելը, մկրտվելը»:

⁸⁰ *Խորհուրդ* բառը կրոնական իմաստով նշանակում է հայտնություն: Խորհուրդները կատարում են արարողությունների միջոցով: *Խորհուրդ* բառի *խորհ* արմատը հանդես է գալիս երկու ձևով՝ *խորհ* և *ր-ի* անկումով՝ *խոհ*: *Խորհ* նշանակում է մտածություն, միտք: Այն բաղադրյալ բառերում, որոնց առաջին բաղադրիչն է *խոհ*-ը, հետոսկեդարյան կազմություններ են, և *ր-ի* անկումը սկսվել է ոսկեդարի վերջում, այն էլ սկզբնապես բառավերջում՝ *ողջախոհ*, *բղջախոհ*, *մտախոհ*, ապա անցել է բառասկզբին՝ *խոհուն*, *խոհեն*, *խոհական* և այլն:

⁸¹ Այս ժողովը ամենանշանավոր ժողովներից մեկն է, որտեղ կաթոլիկ եկեղեցին ճշտեց իր դիրքը բողոքականության նկատմամբ:

Մկրտել (եկեղ.) 1. Նորածին երեխային կամ քրիստոնեության դարձողին երեք անգամ ընկղմել ավազանի ջրի մեջ, կնքել (որպես քրիստոնեական համայնքի մեջ ընդունելու խորհրդանշան); 2. փխբ. Անվանակոչել: 3. փխբ. (ժղ.) Հայիոյել:

Մկրտությունը կրոնական իմաստով նշանակում է այն արարողությունը, որ կատարվում է՝ սրբելու, մաքրելու համար մկրտվողի մեղքը, որը, ըստ աստվածաբանների, կոչվում է առաջին կամ սկզբնական մեղք: *Մկրտությունը* կոչվում է նաև *վերստին ծնունդ*, որովհետև մկրտվողը սրբվում է, մաքրվում իր մեղքից և նորից ծնվում ավազանից: Նիկողեմոս անունով մեկին Հիսուս Քրիստոսը բացատրում է. «Ամեն, ամեն ասեմ քեզ, եթե ոչ ոք ծնցի վերստին, ոչ կարի տեսանել զարքայութիւն Աստուծոյ: Եթե ոչ ոք ծնցի ի ջրոյ եւ ի Հոգւոյ, ոչ կարի մտանել յարքայութիւն Աստուծոյ: Զի ծնեալն ի մարմնոյ մարմին է, եւ ծնեալն ի հոգւոյ հոգի է» (Յովհ. 3):

Մկրտել բառի հնագույն իմաստը կապված է *մխրձել* բառի հետ: *Մխրձել* բայի *մխիրձ* արմատը առանձին գործածվում է միայն « մխիրձ հարկանել» բայի մեջ, որ նշանակում է «սուզել, ընկղմել»: *Մխրձել* և *մկրտել* բայերի իմաստի նույնությունը հաստատում է հետևյալ օրինակը՝ «Պահելով զաստուածային հաւատս՝ մկրտեցան ի խորս գիտութեան» (ՆՀԲ): *Մկրտել* բայը կրոնական նշանակությամբ ուներ «ջրով լվանալ, մաքրել», նաև «լուսավորել» իմաստները: Հատկապես գործածական է Հովհաննես Մկրտչի և Քրիստոսի առնչությամբ՝ «Յայնժամ գայ Յիսուս ի Գալիլէի ի Յորդանան առ Յովհաննէս մկրտել ի նմանէ» (Մատթ. Գ, 13): Կամ՝ «Եւ իբրեւ մկրտեցաւ Յիսուս, ել վաղվաղակի ի ջրոյ անտի, եւ ահա բացան նմա երկինք, եւ ետես զՀոգին Աստուծոյ զի իջանէր իբրեւ զաղաւնի եւ գայր ի վերայ նորա» (Մատթ. Գ, 16): *Մկրտել* բայը ուներ նաև

ընդհանրապես *լվանալ* իմաստը: Այսպես՝ «Նախ ոչ մկրտեցաւ յառաջ քան զճաշ» (Ղուկ. ԺԱ, 38):

Զմկրտված անձը կոչվում է *երախա*: Քրիստոնեության առաջին դարերում մկրտության եկողները մկրտությունից քառասուն օր առաջ պատրաստվում էին սուրբ խորհուրդն ընդունելու: Քառասունօրյա պատրաստության այս վիճակը կոչվում է *երախայություն*: *Երախայ* գլխաբառը ՆՀԲ-ում բացատրվում է. «Համբակ հաւատոյ՝ չեւ մկրտեալ, այլեւ մկրտելի (մեծահասակ), որ եւ ասի կոչեցեալ յընծայութիւն: Անկնիք, անկնունք», ինչպես՝ «Փոխանակ երախայից մեռելոց՝ այլոց ստիպէ (Մարկիոն) առնուլ կնիք» (Եզնիկ, 279) կամ «Այսպէս իմանալի է բանս, եւ ոչ որպէս Մարկիոնն դանդաչէ՝ թէ փոխանակ երախայի մեռելոյ, պարտ է կենդանւոյն մերձաւորի իւրում մկրտել» (Եզնիկ, 293):

Երախայ բառի «մանկիկ» նշանակությունը կապված է մկրտության՝ մանուկ հասակում կատարելու հետ: *Երեխա* բառը առաջացել է *երախա* բառի երկրորդ ձայնավորը առաջինին նմանեցնելով: Ստ. Մալխասյանցը *երախա* գլխաբառի բացատրությունը հղում է *երեխա* բառին, այսինքն՝ գործածականն ու նախընտրելին այդ ձևն է: Որպես բառի առաջին իմաստ՝ տրվում է՝ «1.Դեռ չմկրտված (փոքր կամ մեծ): 2.Տղայ կամ աղջիկ փոքր հասակում» (ՀԲԲ, 576):

Դրոշմը մկրտության անբաժան մասն է: Ջրով մկրտվելուց անմիջապես հետո երախան դրոշմվում կամ օծվում է մեռոնով կամ սուրբ յուղով: *Դրոշմ* բառն ավանդված է հինգերորդ դարից (Ս.Գիրք): Նշանակում է *կնիք, խարան, նշան, մյուռոնով օծում*: Այս արմատից են *դրոշմել, դրոշմիչ, դրոշմաբար, դրոշմաձառ, խաչադրոշմ, նկարադրոշմ, ձուլադրոշմ, նշանադրոշմ* բառերը՝ «Եւ դրոշմեաց զնա ընդ սուրբս» (Եզնիկ, 170):

Դրոշմ բառը նշանակում է *կնիք*, և այս պատճառով խորհուրդը կոչվում է նաև *կնունք*: Կնքել բայը ժամանակակից հայերենում հանդես է գալիս համանունական շարքով՝

ա. Կնքել - 1. Դրոշմելով վավերացնել: 2. Արգելքի տակ դնել: 3. Ավարտել, վերջ դնել:

բ. Կնքել- 1.Երեխային անվանակոչել: 2.(եկեղ.) Կնունքի արարողությունը կատարել, մկրտել:

Կնքել բայի արմատը *կնիք*ն է, որը փոխառություն է ասուրերեն *kunukku* ձևից: Ունի մի քանի նշանակություն՝ 1.*Կնիք*: 2.*Դրոշմ, մկրտություն*: 3.*Խոսքի վերջը, վախճան*: Օրինակներ՝ «Ձի ոչ առաքեաց զիս Քրիստոս մկրտել, այլ աւետարանել. ոչ ճարտարութեամբ բանից, զի մի ընդունայն լիցի խաչն Քրիստոսի» (Ա Կոր. Ա.17): «Բեւեռեցին որպէս չարագործ, պնդեցին իբր զապստամբ...Ըզ ծառագայթո՞ փառաց եւ զկնիք անքնին խորհրդոցդ Հօր» (Նարեկացի, 171):

Բարբառներում և ժողովրդախոսակցական լեզվում ավելի տարածված է *կնունք* բառը: Ասում են նաև *կնունքահաց* (մկրտությանը մկիրված խնջույք, ճաշկերույթ):

Կնքազգեստ, կնքազգեսաց բառերը՝ կազմված *կնիք* արմատից, նշանակում են «Քրիստոսի կնիքը իր վրա կրող, մկրտված»:

Հոգևոր կյանքում մարդը օծումով բուժվում է նախ հոգևոր իմաստով, պաշտպանվում չարից ու մեղքից:

Ջրով մկրտվելուց հետո *երախսան* օծվում է մեռնով կամ սուրբ յուղով:

Ապաշխարությունը ևս կարևոր խորհուրդ է:

Ապաշխարություն բառը կազմված է *ապաշխար* արմատից և *-ություն* վերջածանցից: *Ապաշխար* արմատը առանձին անգործածական է. փոխառություն է իրաներենից՝ *apaxš* ձևից (-

ար-ը մասնիկ է, ինչպես մեծ-ար-ել, աստված-ար-ել): Նշանակում է «զղջալ, արած հանցանքի համար ցավել, մեղքը լալ»: Այս նույն արմատից կազմված է *ապաշխարանք* բառը, որ նշանակում է՝ «1.Մեղքը քավելու համար սահմանված պատիժը, տույժը: 2.Նեղության՝ դժվարության անցնելը»: Ասվում է այն մարդուն, որ ենթարկված է եղել զուր նեղության (բանտի, հիվանդության), ինչպես՝ «Քաշածդ ապաշխարանք լինի»: *Ապաշխարություն* բառը բացատրվում է հետևյալ կերպ. «Ձղջումն ի մեղաց. ցավ.ապաշաւ. դարձ, և յանձնառութիւն կամաւոր ձգանց» (ՆՀԲ): Բերենք օրինակներ՝ «Եւ լուեալ զայս լռեցին, եւ փառաւոր առնէին զԱստուած եւ ասէին, Ուրեմն եւ ի հեթանոսս ետ Աստուած զապաշխարութիւն կենաց» (Գործ. ԺԱ. 18):

Հին հայերենում հաճախ *ապաշխարություն* բառի հոմանիշ էր գործածվում *ապաշաւ* բառը, որը նույնպես նշանակում էր «զղջում, հանցանքի համար զգացած դառը ցավ»՝ «Արդ ապաշաւեցէք եւ դարձարուք ի ջնջել զմեղս ձեր» (Գործ Գ. 19):

Ապաշխարություն բառը ժամանակակից հայերենում գործածվում է միայն կրոնական նշանակությամբ:

Ձեռնադրությունը Ավետարանը քարոզելու եւ խորհուրդները կատարելու համար հատուկ պատրաստություն ստացած անձանց՝ այդ աստվածային պաշտոնին նվիրվելու խորհուրդն է (տե՛ս Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի, Քրիստոնեական, Վանաձոր, 2001, էջ 42):

Ձեռնադրությունը հոգևոր կոչում տալն է: *Ձեռնադրություն* բառը հանդիպում է Աստվածաշնչում «վրան ձեռք դնել» կապակցությամբ, որ «կը նշանակէ ձեռնադրել, այսինքն նուիրել պաշտօնի մը, եւ հաղորդել աստուածային պարգեւ կամ զօրութիւն»: Օրինակներ՝ «Եւ մատուցես զՂեւտացիսն առաջի

Տեառն, եւ դիցեն որդիքն Իսրայելի զձեռս իւրեանց ի վերայ Ղեւտացւոցն» (Թիւք 8.10):

«Զորս կացուցին առաջի առաքելոցն, եւ աղօթս արարեալ՝ եղին ի վերայ նոցա զձեռս» (Գործք, 2. 6):

Հայաստանյայց առաքելական եկեղեցուն ձեռնադրութիւնը կատարում է եպիսկոպոսը, որ նվիրագործվում է օծումով:

Հաղորդութեան (սուրբ պատարագ)

Հաղորդվել նշանակում է մի բանի մասնակից լինել, կրօնական իմաստով՝ միանալ Հիսուս Քրիստոսին՝ մասնակցելով սուրբ պատարագի խորհրդին, այսինքն՝ սուրբ սեղանի վրա օրհնված հացի և գինու ճաշակում:

Հաղորդութիւնը բառը ավանդված է հինգերորդ դարից: Կազմված է *հաղ* արմատից, որ նշանակում է «կից, միասին» և *-որդ* և *-ութիւն* վերջածանցներից: Հաղ արմատն առանձին անգործածական է: Այս արմատից են կազմված *հաղորդել*, *հաղորդատու*, *անհաղորդ*, *դիվահաղորդ*, *կենսահաղորդ* և այլ բառեր՝ «Յաւելու՝ թէ հաղորդութեամբ ընդ հիւղեայն արար զամենայն» (Եզնիկ, 230):

Հաղորդութիւնը կարևոր խորհուրդ է համարվել, և ինչպես Գրիգոր Տաթևացին է ասում. «Այս խորհուրդի գործն է՝ ավելացնել շնորհները եւ դեղ լինել ամենօրյա մեղքերին» (Գիրք հարցմանց, էջ 394):

Հաղորդութեան խորհուրդը կոչվում է նաև պատարագ:

Պատարագ արմատը նույնպես ավանդված է հինգերորդ դարից: (Պատարագ բառի մասին տե՛ս էջ 200-203):

Քրիստոնեական գաղափարախոսութեան հետ կապված՝ նշանակում է Քրիստոսի ինքնագոհաբերութիւնը մարդկանց փրկութեան համար:

Պսակ բառը՝ ավանդված 5-րդ դարից, նշանակում էր՝ «1. Թագ: 2. Շրջանակ; 3. Արևի շուրջը բակ: 4. Ամուսնական խորհուրդը: 5. Եկեղեցականների գլխի կուլակը: 6. Տարեշրջան»:

Բառը փոխառություն է իրանական *pusa'k* ձևից, որ նշանակում էր «թագ»: Ժամանակակից հայերենում բառն ունի 19 իմաստ (ԱՀԲԲ):

Աստվածաշնչում *պսակ* բառը գործածված է մի դեպքում՝ «գլխադիր, խույր», մյուս դեպքում՝ «բուն թագավորների թագը» իմաստով: «Եբրայեցին ունի երկու բառ, որ կը թարգմանուին պսակ կամ թագ: Մին կը նշանակէ գլխադիր, որպիսի են շիզդ, ապարօշ, խոյր, արտախոյր, ծաղկեայ պսակ, այլովքն հանդերձ: Միւսն է բուն թագաւորաց թագը» (ԲՍԳ, 458):

Պսակը այր ու կնոջ ամուսնության խորհուրդն է: Այր և կնոջ միավորությունը օրհնվում և կնքվում է Աստծու անունով՝ «Արդ զոր Աստուաց զուգեաց՝ մարդ մի մեկնեսցէ» (Մատթ. ԺԹ 5-6):

Պսակը՝ որպես ամուսնական կապի նշան, Աստվածաշունչ մատյանում չկա:

Պողոս առաքյալը եփեսացիներին գրված թղթում նշում է այր ու կնոջ ամուսնական կյանքի պարտավորությունները, սակայն նա չի գործածում *պսակ* բառը: Որպես ամուսնական կապի նշան՝ բառը սկսվել է գործածվել ավելի ուշ ժամանակներից:

Կարգ ու օծումն հիվանդաց – Ըստ քրիստոնեական գաղափարախոսության՝ հիվանդը մեղավոր մարդն է, որը հեռացել է Աստծուց: «Մեղավորը պետք է խոստովանի իր մեղքերը եւ զղջա, իսկ եկեղեցին աղոթի, որպեսզի հիվանդը խոստովանությամբ թեթեւանա եւ աղոթքով զորանայ: Այս է հիվանդաց կարգը, որ սկզբունքով նույնանում է ապաշխարության խոր-

հուրդի հետ» (Հայաստանյայց առաքելական սուրբ եկեղեցի, Քրիստոնական, Վանաձոր, 2001, էջ 41):

Մեր եկեղեցուն այն միացված է Առաջին օծումին, այսինքն՝ դրոշմին: Գրիգոր Տաթևացին գրում է. «Մկրտվողի վրա Առաջին օծումը (դրոշմը) եւ Վերջին օծումը միասին ենք կատարում»:

ՀԱՅ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ՆՎԻՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆԸ ՎԵՐԱԲԵՐՈՂ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայ եկեղեցու սպասավորների կոչումներն ըստ հոգևոր աստիճանակարգի՝ նվիրապետության, դասակարգվում են հետևյալ կերպ՝ դպիր, սարկավագ, քահանա (աբեղա), վարդապետ, եպիսկոպոս, արքեպիսկոպոս, կաթողիկոս:

Եկեղեցու նվիրապետության մեջ ընդունված է ինը կարգ՝ դռնապանություն, ընթերցողություն, երդմնեցուցչություն, ջահընկալություն, կիսասարկավագություն, սարկավագություն, քահանայություն, եպիսկոպոսություն, կաթողիկոսություն:

Առաջին չորս կարգերը կոչվում են դպրության աստիճաններ: Վերոհիշյալ տերմինների մեծ մասը հնագույն փոխառություն է հունարենից, պարսկերենից կամ ասորերենից:

Այժմ ավելի հանգամանորեն դիտարկենք այդ տերմինները:

Դպիր - այս բառը փոխառություն է միջին պրսկ. *dipir* ձևից, որ նշանակում էր «քարտուղար, գրագիր»: Ըստ Հ.Աճառյանի՝ բառի արմատը՝ *dipi* (գրություն, արձանագրություն) բնիկ իրանական չէ, այլ թերևս սեմական փոխառություն է (ՀԱԲ, 1, 688):

Հին եբրայեցիները *դպիր* էին կոչում գրելու և հաշվելու մեջ վարժ անձանց, որ թագավորի հրամանները ժողովրդին էին հաղորդում: Օրինակ՝ « յինէն ի Մաքիր իջին խուզարկութ, եւ ի Զաբուղոնէ զօրացուցիչք՝ գաւազանաւ պատմութեան դպրի» (Դատ. Ե. 14): Նոր կտակարանի մեջ հիշված *դպիրները* մարդիկ էին, որոնք Սուրբ Գրքերը պահում և սովորեցնում էին

մարդկանց: Նրանք նաև ընդօրինակում էին դրանք, բացատրում դժվարըմբռնելի ու մթին տեղերը, խորհուրդներ տալիս արարողությունների վերաբերյալ՝ «Եւ ժողովեալ զամենայն զքահանայապետս եւ զդպիրս ժողովրդեանն՝ հարցանէր ի նոցանէ թէ ուր ծնանիցի Քրիստոսն» (Մատթ. Բ.4):

Նույն անձինք, որ *դպիր* էիրն կոչվում մի ավետարանի մեջ, այլ ավետարանների համապատասխանող համարների մեջ կոչվում են *օրինական* կամ *վարդապետ օրինաց*, ինչպես՝ «Վարդապետ, որ պատուիրանն է մեծ յօշնա» (Մատթ. ԻԲ. 37, Մարկ. ԻԲ. 28): *Դպիր* բառը գործածվում էր նաև իմաստությամբ հայտնի մարդկանց համար՝ «Ու՛ր իմաստուն, ու՛ր դպիր, ու՛ր քննիչ աշխարհիս այսորիկ» (Ա Կորնթ. Ա. 20):

Աստվածաշունչ մատյանի արևելահայերեն նոր թարգմանության մեջ (Աստուածաշունչ, 1999) *դպիր* բառի փոխարեն գործածված է *օրենսգետ* բառը, այնինչ 1873 թ. հրատարակված Աստվածաշունչում (Աստուածաշունչ, Գիրք Հին և Նոր Կտակարանաց, Կ.Պօլիս, 1873) գրված է. «Ու երբոր Յիսուս ըմնցուց աս խօսքերը, ժողովուրդները կը զարմանային անոր վարդապետութեանը վրայ. ինչու որ իշխանութիւն ունեցեղի մը պէս կը սորվեցնէր անոնց՝ ու չէ թե *դպիրներուն* պէս» (Մատթ.Է. 29) (ընդգծումը մերն է - Ս.Պ.): Նույն նախադասությունը նոր թարգմանության մեջ ձևակերպված է հետևյալ կերպ. «Երբ Հիսուս այս բոլոր խոսքերն ավարտեց, ժողովուրդը զարմանում էր նրա վարդապետության վրա. որովհետև ուսուցանում էր ինչպես մեկը, որ հեղինակություն ունի և ոչ թե՝ ինչպես *օրենսգետները*» (Մատթ.Է. 29):

Մեկ այլ օրինակ՝ «Յայնժամ պատասխանի ետուն նմա ոմանք ի *դպրացն* եւ ի փարիսեցուց եւ ասեն, վարդապետ, կամինք նշան ինչ տեսանել ի քէն» (Մատթ.ԺԲ.38): «Այն ժամանակ

օրենսգետներից ու փարիսեցիներից ոմանք նրան պատասխան տվեցին և ասացին. «Վարդապետ, քեզնից մի նշան ենք կամենում տեսնել» (Աստուածաշունչ, 1999 թ.): Քանի որ *դպիր* բառը «հրէից մէջ օրենսգէտ մարդ էր» (ՀԲԲ, 1, 540), օրենքները ժողովրդին բացատրող անձ, ուստի այդ բառը արևելահայերեն թարգմանվել է *օրենսգետ*: *Օրինականները* նույնպես սովորեցնում էին հրեական օրենքները, «մանավանդ ավանդական կամ բերանացի օրէնքը» (ԲՍԳ, 586):

Հրեաները Հին Կտակարանը բաժանում են երեք մասի՝ Օրենքներ, Մարգարեներ և Սուրբ մատյաններ: «Օրէնք կոչուած մասը կը պարունակէր «Հնգամատեանը», այսինքն՝ Մովսէսի հինգ գրքերը: Հավանաբար, «Հնգամատեանն» էր օրենքը, որից յուրաքանչյուր թագավոր պարտավոր էր գրել տալ և սովորել, ծանոթացնել երիտասարդներին ու ծերերին, հրապարակաւ և առանձին, ինչպէս «Մովսէսը գրում է այն արդարութեան մասին, որ օրէնքից է» (Հռոմ. ժ. 5):

Այսպիսով, *դպիր*, *օրենսգետ*, *օրինական* և *վարդապետ* *օրինաց* բառերը որոշ առումով կարելի է համարել հոմանիշներ:

Դպիր բառը գրական լեզվից է անցել բարբառներին՝ (հմմտ. Երևան՝ *տպիր*, Մուշ՝ *դ՛բիր*, Մարաղա՝ *տըպեր*, Սեբաստիա՝ *թբիր*):

Սարկավագ - բառը ստուգաբանված է: Նշանակում է՝ 1. «սպասավոր, ծառա», 2. «եկեղեցական պաշտոնյա, որ սպասվորում է պատարագը»:

Այս բառը Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է հետևյալ կերպ. «1. Սպասավոր, ծառա . 2.(եկեղ.) Առաքյալների ժամանակ՝ քրիստոնյա համայնքի տնտեսական գործերը կառավարող պաշտոնյա: 3. Ներկայումս՝ եկեղեցական պաշտոնյա, քահա-

նայից կրտսեր, որ եկեղեցուն սպասվորություն է կատարում, աղոթքներ անում, ավետարանը կարդում, խնկարկում, հատկապես սպասվորում է քահանային պատարագի ժամանակ» (ՀԲԲ, 4, 193): Բերենք օրինակներ՝ «Եւ որ կամիցի ի ձէնջ առաջին լինել՝ եղիցին ձեր ծառայ» (Մատթ. Ի. 26):

«Նմանապես և սարկաւագները թող լինեն պարկեշտ, ոչ երկդիմի խօսող, ոչ գինեսէր, ոչ շահասէր, այլ թող պահեն հաւաստի խորհուրդը մաքուր խղճով» (Ա.Տիմոթ.Գ. Դ):

Սարկավագները լինում են երկու կարգի՝ *կիսասարկավագ* և *ավագ սարկավագ*:

Սարկավագը ուսի վրա կրում է ուրար՝ իբրև նշան իր սպասվորության⁸²:

Սուրբ Ստեփանոս նախավկային հաճախ անվանում են Նախասարկավագ՝ «Սուրբ Ստեփանոս նախասարկավագը Քրիստոսի համար նահատակված առաջին անձն է» (Չարեհ աբեղա Կաբաղյան, Նահատակություն և անմահություն Ստեփանոս Նախավկայի, Ս.Էջմիածին, 1997, 5):

Սարկավագ բառից բաղադրված են *սարկավագանոց*, *սարկավագատուն*, *սարկավագարան*, *սարկավագուհի* (կույս, որը եկեղեցուն սարկավագություն է անում. եկեղեցական օրենքներով կինը կարող է սարկավագուհի ձեռնադրվել, բայց քահանա՝ ոչ) բարդ և ածանցավոր բառերը, նաև *սարկավագել* բայը: Բարբառներում բառը հանդես է գալիս հետևյալ հնչյունական տարբերակներով՝ *սարկավաք* (Վան), *սրկավաք* (Ղարա-

⁸² Ուրարը երկար ժապավենածն կտոր է, որ կրում են սարկավագները ձախ ուսի վրա՝ սպասավորություն կատարելիս: Ուրար տալիս են հատուկ օրհնությամբ: Ուրարակիրը դպիրից բարձր է, սարկավագից կրտսեր:

բաղ), սարգավարք, սարգէվարք (Մուշ), սայգավօյք, սարգավօրք (Զեյթուն):

Սարկավագ բառի հունարեն համարժեքը *դիակոն* բառն է, որ գործածված է Ներսես Լամբրոնացու «խորհրդածութիւն ի կարգ եկեղեցւոյ և Մեկնութիւն խորհրդոյ պատարագին» երկում (հղումն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): *Դիակոն* բառից կազմված է *արքիադիակոն* «ավագ սարկավագ», որ մեկ անգամ գործածված է Փավստոս Բուզանդի Պատմության մեջ: Այսպես, «...եւ զիւր *արքիադիակոնն* եպիսկոպոսին, որում անուն Մուրիկ կոչէր» (Բուզ., 105): Ստ. Մալխասյանցը այս նախադասությունը թարգմանել է հետևյալ կերպ. «Ներսես մեծ եպիսկոպոսն էլ իր կողմից ուղարկեց իր աթոռակից Խադին և իր եպիսկոպոսական ավագ Մուրիկ անունով սարկավագին» (Բուզանդ, 169): *Սարկավագ* բառն ունի հետևյալ բացատրությունը. «Այն, որ կը կատարէ աստուածային պաշտօն հրապարակաւ, և կ'ընէ մանաւանդ քաւութիւն մեղաց, մարդոց մէջէն առնուած՝ մարդոց համար կը կենայ Աստուծոյ կողմը, որ պատարագներ ու զոհեր մատուցանէ մեղքերու համար» (ԲՍԳ, 564):

Քահանայական իշխանությունը ստորակարգվում է հետևյալ կերպ.

կուսակրոն քահանա ամուսնացյալ քահանա շուշտակ արեղա

վարդապետ

եպիսկոպոս

արքեպիսկոպոս

Քահանա բառը փոխառություն է ասորերեն *kāhna* ձևից. բուն արմատը համարվում է *kvá* «ոտքի վրա կանգնել, ծառայել (Աստուծոյ)»: Սեմական մյուս լեզուներում ևս հանդիպում է՝ եբր. *kôhēn*, արաբ. *kahin*, որ նշանակում է «հմայող, կա-

խարդ, բախտագուշակ, տնտես» (ՀԱԲ, 4): Բառն ավանդված է V դարից: «*Քահանայ* ոչ երբեք անուանի՝ եթե ոչ ժողովուրդ գուցե նորա» (Կողբացի, 230): «Ձոր ոչ ոք իշխեաց յայլոց աղանդոցն առնել և ոչ զկանայս առ *քահանայս* ունել» (Կողբացի, 278):

Քահանան, ըստ հին հրեաների, «1. Ղևտական ցեղից ընտրված անձ էր, որ կատարում էր բոլոր կրոնական արարողությունները: 2. Քրիստոնեական եկեղեցիներում՝ եկեղեցական պաշտոնյա, որ կատարում է բոլոր կարգերը՝ բացի ձեռնադրությունից» (ՀԲԲ, 4, 535): Օրինակ՝ «Երբ կընտնիք այն երկիրը, որ ես տալու եմ ձեզ, և կհնձեք նրա հունձը, առաջին խուրձը՝ ձեր հնձի բերքը, կը բերեք *քահանային*» (Ղեւտ. 23, 10): «*Քահանայից* գործն էր զոհերու մատակարարութեան և տաճարին ապաստւորութեան հետ միանգամայն ժողովրդեան դաստիարակութեան հոգ տանել և անոնց դատերը տեսնել, ինչպէս նաև քննել բորոտութեան տեսակները, կին արձակելու դատերը, նախանձաւորութեան ջուրերն, ուխտեր, օրինաց և անմաքրութեան պատճառներն, այլովքն հանդերձ» (ԲՄԳ):

Հայերենի ժողովրդախոսակցական տարբերակներում անվանվում է նաև *տերտեր, երեց, տեր, պապ, աղեր*: Կան չ ժխտականով կազմված ձևեր՝ *չքահանայ, չքահանայապետ, չերեց, նաև՝ տերա, դերա* ձևերը, որոնք տրվում են անարժան քահանաներին: Օրինակ՝ «Այդ ամբարիշտ ու *չքահանայապետ* Յասոնն այնպէս եռանդագին աշխատեց, որ նրա ծայրահեղ մոլորութեան պատճառով այլազգութեան ու հեթանոսութեան սկիզբ դրուեց» (Բ. Մակ. Դ, 13):

Բարբառներում հանդիպում են հետևյալ հնչյունական զուգաբանությունները՝ *քահաննա* (Տիգրանակերտ), *քահենո, քա-*

հեննո (Ձեյթուն), գահա՛նա (Թբիլիսի), գա՛հանա (Խարբերդ), քյոխտնա (Մոկս):

Ոչ կուսակրոն քահանան կարող էր ամուսնանալ. նրա կնոջը անվանում են տերտերակին, իրիցկին, տիրուհի, տիրոխնի, տըրխուրի, դիրակէն: Քահանա տերմինից կազմված են քահանայություն, քահանայել, քահանայապետ, քահանայապետել, չքահանա, չքահանայապետ, քահանայարան բարդ, ածանցավոր բառերն ու բայաձևերը: Քահանա տերմինից կազմված քահանայապետ տերմինը գործածվում է ոչ միայն որպես քահանաների դասի գլուխը, այլև տրվում է Քրիստոսին՝ իբրև գլուխ եկեղեցու: «Ամեն կրօնական իրաց գլուխ էր քահանայապետը, և էր դատաւոր կրօնից վերաբերեալ ամէն տեսակ վէճի, նաև ընդհանուր արդարութեան և դատաստանաց Հրէից ազգին, իբրև գլուխ համօրեն քահանայից որոյ յանձն էր դատաւորութեան պաշտօնը: Քահանայապետը միայն ունէր արտօնութիւն մտնել սրբարանը մի անգամ ի տարւոջ, քաւութեան մեծ օրը, քաւութիւն ընել բոլոր ժողովրդեան մեղաց համար» (ԲՄԳ, 563):

Քահանա անվանումը տրվում է նաև ինքնագլուխ եկեղեցիների ծայրագույն հոգևոր պետին՝ Հռոմի պապերին, հունաց պատրիարքներին, հայոց կաթողիկոսներին, թեև հիմա այս նշանակությամբ ավելի շատ գործածվում է *հովվապետ* տերմինը:

Քահանա բառի իմաստով գործածվում է *երեց* բառը, որը գրաբարում ուներ և՛ ածականական, և՛ գոյականական նշանակություն: Օրինակ՝ «Այսմ հաւանեալ երանելիւն Տրդատ՝ տայ նոցա զմանուկն Գրիգորիոս, զերեց որդին Վրթանիսի» (Խորենացի, 259): Այստեղ *երեց* բառն ունի ածականական կիրառություն: «Ժողովեաց Բիտոն և Բիկենդ *երիցունք* ի Հռոմ քա-

ղաքէ» (Խորենացի, 239): Այստեղ *երեց* բառն ունի գոյականական կիրառություն:

Ըստ ՀԲԲ-ի՝ *երէց* բառի առաջին նշանակությունը ածականական է՝ «տարիքով ավելի մեծ», որպես եկեղեցական տերմին՝ նշանակում է «քրիստոնեական համայնքի ավագը, քահանա»: Ըստ նույն բառարանի տվյալների՝ « ավելի շատ ժողովրդական բառ է գյուղի քահանաների նկատմամբ» (ՀԲԲ, 4, 581):

Հովհանու հայտնության մեջ գրված է. «Եւ քահանայք շուրջ զաթոռովն նմանք տեսլեան զմրխտի, եւ շուրջ զաթոռովն աթոռք քսան եւ չորք *երիցունք*՝ զգեցեալ հանդերձս սպիտակս, եւ ի գլուխս իւրեանց պսակս ոսկեղէնս» (Յայտ. Դ. 4,5) (ընդգծումները մերն են - Ս.Պ.):

Հովհաննես Ավետարանիչը տարբերակում է *քահանա* և *երեց* բառերը:

Երէց բառը բնիկ է, ծագում է հ.-ե. preiskhu ձևից «նախնիք, ավագանի, երիցագույն, ծերագույն» նշանակություններով (ՀԱԲ, 2, 52): Հանդես է գալիս *երեց*, *իրից* տարբերակներով: Բառի առաջնային նշանակությունը կապված է «մեծ, անդրանիկ» իմաստի հետ, իսկ «քահանա» նշանակությունը՝ քրիստոնեության հետ: Ունենք *երիցապետ*, *երիցանի* (տերտերներ), *երիցուկ*, *հայերեց*, *ավագերեց*, *ձեռներեց*, *գեղջերեց*, *գահերեց*, *երիցեղբայր* և այլն: Հայերենում ավանդված է նաև *արքերեց* «ավագ քահանա» բառը՝ 12-րդ դարից: Փալստոս Բուզանդը ունի *չերեց* բառը, որը գործածված է Մրջունիկ անունով երեցի համար, որ Փառանձեմ թագուհու դրոմամբ Ողոմպի տիկնոջը տվեց մահաբեր հաղորդությունը և սպանեց. « եւ յանօրէնն Փառանձեմայն պարգև առեալ *չերիցուն* զգեւղն՝ ուստի իսկ ինքն էր» (Բուզանդ, 105): (ընդգծումը մերն է - Ս.Պ.):

Շուշտակ բառը գործածվում է այրիանալուց հետո կուսակրոն դարձած հոգևորականի համար: Շուշտակ նշանակում է՝ 1. Լաթ, որով կանայք կապում են իրենց գլուխները կամ կնոջ գլխարկ: 2. Փոխաբերաբար գործածվում է թեթևամիտ կանանց համար: Բառի վերջին իմաստը կապվում է կան *շուշտել* բայի հետ, որ նշանակում է «տարակուսել», կան *շուշտակ*-ի՝ «թեթևամիտ կին» նշանակությունից՝ իբրև կասկածելի հոգևորական:

Աբեղա - փոխառություն է ասորերեն *abila* ձևից, որ ասորերենում ուներ «տխուր, տրտում» իմաստները: Բառը, ըստ Ջահուկյանի, հայերենին անցել է նախագրային շրջանից: Այս բառը ՆՀԲ-ում բացատրվում է. «Հայր եղեալ կրօնաւորութեամբ, մոնոզոն. հրաժարեալ յաշխարհէ ուխտիւք և զգեստուք. միանձն. վանական» (ՆՀԲ, 1, 2): Օրինակ՝ «վաղ եղեր արեղայ: Գոհանար զարեղայէն» (օրինակներն՝ ըստ ՆՀԲ-ի):

Բառը հին հայերենում բաղադրության մեջ էր մտնում երկու ձևով՝ *արեղա* - *արեղայական*, *արեղայակերպ*, *արեղայութիւն* և *արեղ* - *արեղութիւն*, *արեղաթաղ*:

Ստ.Մալխասյանցի ՀԲԲ-ում բառը բազմիմաստ է և ունի հետևյալ իմաստները՝

1. «Աշխարհական կյանքից հրաժարված միայնակեաց կրօնաւոր: 2. Վանական կուսակրօն կրօնաւոր: 3. Կուսակրօն քահանայ, որ յետոյ առանձին օրհնութեամբ ստանում է վարդապետի գաւազան» (ՀԲԲ, 1, 2): Այս արմատից կազմված նոր բառեր են *արեղաթող*, *արեղախոտ*, *արեղաձագ*, *արեղաճաշ*, *արեղուկ* (արեղաձագ):

Էդ. Աղայանի ԱՀԲԲ-ում նոր են *արեղահալած*, *արեղահալածություն*, *արեղացու* բառերը:

Հայ եկեղեցում արեղայությունը կուսակրոն քահանայության ամենացածր աստիճանն է: Կուսակրոն քահանաները, երբ ստանում են վեղար, կոչվում են արեղա: Նրանք ձեռնադրվում են եպիսկոպոսի կողմից:

Բարբառներում հանդես է գալիս հետևյալ հնչյունական զուգարանություններով՝ *արէղա* (Կարին), *ապեղա* (Սալմաստ), *ափիղա* (Թբիլիսի): Վատ *արեղա* իմաստով հարմարեցված մի ձև է *խարեղա* ձևը (իբր խաբող արեղա), ինչպես՝ *չքահանա, չաստված*:

Վարդապետը փոխառություն է միջին պարսկերեն *varda* (գործ, աշխատանք) և *pati* (պետ) բառից, որ լինում է *vardapati* (ՀԱԲ, 4,318): Ըստ Մալխասյանցի՝ 1. Աշակերտապետ, վարժապետ: 2. Ուսուցիչ: 3. Կրոնական գիտական աստիճան, որ տալիս են հոգևորականին առանձին օրհնությամբ և վարդապետական գավազանով:

Վարդապետ բառը, իբրև կրոնական տերմին, կա բոլոր բարբառներում՝ *վարդաբեդ* (Մուշ), *վարթապետ* (Երևան), *վառթապետ* (Ագուլիս), *վարթապիտ* (Թբիլիսի), *վարդաբիդ* (Սվեդիա), *վարթըբեդ* (Ասլանբեկ), *վարթապետ* (Վան), *վրթաբեդ* (Ղարաբաղ), *վայդաբիդ*, *վարդաբիդ* (Ձեյթուն): Սրանք բարբառներին անցել են եկեղեցական լեզվից:

Հայերենից է փոխառյալ վրացերեն «*վարթապետի*» ձևը, որ նշանակում է «*հայ վարդապետ*»:

Նոր Կտակարանում *վարդապետ* բառն ավելի շուտ ունի *ուսուցիչ* նշանակությունը. հետագայում այն ստացել է կրոնական աստիճանի իմաստը: Օրինակ՝ «Եւ երեք օր յետոյ նրան գտան տաճարում. *վարդապետների* հետ նստած՝ նա լսում էր նրանց ու հարցեր տալիս» (Ղուկ, Բ, 46):

Եպիսկոպոս (*եպիսկապոս, եպիսկովպոս*) բառն արձանագրված է V դ., փոխառություն է հունարեն ձևից: Բուն նշանակությունն է «տեսուչ, վերատեսուչ»: Հունարեն բառը կազմված է *ἐπί* (վրա) և *σκοπεο* (դիտել) բառերից: Հայերեն թարգմանվել է վերադիտող, մակադիտող (ՀԱԲ, 2, 29): Ունենք *եպիսկոպոսություն, եպիսկոպոսանոց, եպիսկոպոսապետ, յառաջեպիսկոպոս, չեպիսկոպոս* բառերը: Օրինակ՝ «Չեպիսկոպոս որք ի կողմանէն կուսէ սատանայի էին, այս ինքն չեպիսկոպոսքն» (Բուզանդ, 83), «...եւ յամենայն քաղաքս արիանոսս չեպիսկոպոսս յղէր» (Բուզանդ, 83): Այս արմատից են կազմված *արքեպիսկոպոս* և *քորեպիսկոպոս* բառերը: Երկուսն էլ փոխառություն են հունարենից: *Արքեպիսկոպոսը* նշանակում է՝ 1. Եպիսկոպոսների ավագը, 2. Ներկայումս՝ առանձին պատվի աստիճան, որ կաթողիկոսը շնորհում է եպիսկոպոսներին, մանավանդ նրանց, ովքեր թեմի առաջնորդ են դառնում:

Քորեպիսկոպոս (հուն. Χορεπίσκοπος - գավառական վերատեսուչ) նշանակում է թեմի եպիսկոպոսին ստորադրյալ՝ գավառի եպիսկոպոս կամ այլ հոգևոր պաշտոնյա, իբրև թեմական եպիսկոպոսի փոխանորդ, գործակալ: *Քորեպիսկոպոս*, փոխառաջնորդ, որից *քորեպիսկոպոսարան, քորեպիսկոպոսաջոկ*: Փոխառություն է հունարեն *χωρεπισκοπός* «գավառական եպիսկոպոս» բառից: Օրինակ՝ «*Քորեպիսկոպոս* ոք չարար»: (Փարպեցի, 193):

Արքեպիսկոպոս բառը, ըստ Մալխասյանցի, նշանակում է՝ 1. Եկեղեցական եպիսկոպոսների պետը՝ ավագը: 2. Ներկայումս՝ առանձին պատվի աստիճան, որ կաթողիկոսը շնորհում է եպիսկոպոսներին, մանավանդ նրանց, որոնք թեմի առաջնորդ են դառնում: Ըստ Հ. Աճառյանի՝ *արքեպիսկոպոս* բառը նշանակում է՝ «մեծ և գլխավոր եպիսկոպոս», ասվում է նաև

արհիեպիսկոպոս, արշիեպիսկոպոս, ապիսկոպոս արհի, եպիսկոպոս արշի, կրճատմամբ՝ արհի : Այս բառը փոխառությամբ անցել է շատ լեզուների :

Կաթողիկոս տերմինը ևս ավանդված է V դ. : Հանդիպում է *կաթողիկոս, կաթուղիկուս* տարբերակներով: Փոխառություն է հունարեն καθολικός բառից, որն ունի հետևյալ նշանակությունները՝ 1. (կրոն.) Ընդհանրական պետ եկեղեցու, ծայրագույն պատրիարք, եպիսկոպոսապետ, քահանայապետ, պապ: 2. Արևելյան մի քանի ինքնագլուխ եկեղեցիների հոգևոր պետերի տիտղոս (ՀԲԲ): Ունենք *կաթողիկոսական, կաթողիկոսանալ, կաթողիկոսարան, կաթողիկոսացնել, կաթողիկոսացու, կաթողիկոսություն* բառերը, օրինակ՝ «....հրամայեաց Վռամ առնուլ զթագաւորութիւնն յԱրտաշրէ, և անդէն արգելուլ զնա, և զամենայն ինչս ազգի նորա ունել յարքունիս. նոյնպէս և զմեծն Սահակ, և զտունն *կաթողիկոսական* ունել յարքունիս» (Խորենացի, 349):

Այսպիսով, հայ եկեղեցու նվիրապետությանը վերաբերող տերմինների ծագումնային, բառակազմական-իմաստաբանական, ինչպես նաև գործածության տարածվածության պարզաբանման նպատակով կատարված սույն վերլուծությունից պարզվում է, որ դրանք հիմնականում փոխառություններ են այն լեզուներից, որոնց հետ հայերենն ունեցել է մշակութային, կրոնաեկեղեցական շփումներ, և դրանք գործածական են V դ. մինչև մեր օրերը:

ՀԱՅԵՐԵՆ ԿՐՈՆԱԿԱՆ ՏԵՐՄԻՆՆԵՐԻՑ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Անվանագիտությունը, իբրև հատուկ անուններ ուսումնասիրող գիտակարգ, ունի տարբեր ենթաճյուղեր՝ տեղանվանաբանություն, անձնանվանաբանություն, դիցանվանաբանություն և այլն:

Տեղանունը կամ աշխարհագրական անունը (ջրանուններ, բնականուններ, մակերևութային անուններ և այլն) կարող է արտահայտված լինել մեկ բառով կամ բառակապակցությամբ: Առհասարակ հատուկ անունների կազմավորման հիմքը հասարակ անուններն են, որոնք բառիմաստի նեղացումով դառնում են հատուկ անուններ, տվյալ հասկացության անվանումը վերածվում է մեկ այլ առարկայի հասկացական անվանման, այսինքն՝ բառն ստանում է մասնավորված գործածություն իբրև հատուկ անուն:

Հատուկ անունները ենթարկվում են արտալեզվական զանազան գործոնների ազդեցության՝ գաղափարախոսության փոփոխություններ, պատերազմներ և այլն, տեղանունները, սակայն, շատ ավելի կայուն են, հեշտությամբ և առանց անհրաժեշտության չեն փոխվում:

Տեղանունների մեջ որոշակի քանակ են կազմում սրբավայրերի անվանումները: Եթե մյուս տեղանունների (ջրանուններ, մակերևութային անուններ) մեծ մասի ծագումը դժվար է որոշել, ապա սրբավայր-տեղանունների անվանումները՝ կապված հատկապես քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ, հիմնականում պատճառաբանված են:

Սրբավայր-տեղանունները (եկեղեցիներ, վանքեր, ուխտատեղիներ, մատուռներ, անապատներ) Հայաստանում և նրա հարակից շրջաններում շատ են⁸³:

Ըստ առաջացման աղբյուրի՝ սրբավայր-տեղանունները կարելի է բաժանել մի քանի խմբի.

1) անձնանուններից առաջացած (Ս. Հակոբի վանք, Ս. Գայանեի վանք, Ս. Հռիփսիմեի վանք, Ս. Հովհաննեսի վանք և այլն),

2) տվյալ տեղանունից առաջացած (Սևանա վանք, Արուձի վանք, Հալիձորի կուսամասց անապատ, Գանձասարի վանք),

3) որևէ բնորոշ հատկանիշով պայմանավորված կամ որևէ ավանդության հետ կապված (Կարմիր վանք, Սպիտակավոր, Ծիրանավոր, Ջուխտակ եկեղեցի և այլն),

4) կրոնական տերմիններից առաջացած:

Մենք կանոդարառմանը կրոնական տերմիններից բաղադրված սրբավայր-տեղանուններին, որոնցից առավել տարածված են *աստված, աղոթք, առաքյալ, ավետարան, խաչ, մատուռ, նահատակ, փրկիչ* տերմիններով կազմված սրբավայրերը:

Աստված⁸⁴ արմատից կազմված են 100-ից ավելի բառեր՝ *աստվածաբան, աստվածագութ, աստվածագեն, աստվածախոս* և այլն:

Աստված բառը Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է՝ «Սուրբ եկտիվ-իդեալիստական ըմբռնումով՝ մշտնջենական տիեզերական գոյություն, նախասկիզբ և նախապատճառ ամեն բանի (ՀԲԲ, 1, 241): *Աստված* բառից են կազմված *Աստվածածին, Աստվածամայր* բառերը՝ «1. Աստված ծնող, Աստծու մայրը, 2. Քրիստոսի մոր՝ Մարիամի մակդիրը, Տիրամայր» (նույն տեղում): *Սուրբ Աստվածածին* կամ *Սուրբ Աստվածամայր* անունը

⁸³ Տեղանունները հանված են Թ. Դակոբյան, Ստ. Մելիք-Բախշյան, Դ. Բարսեղյան, «Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարանից», հհ. 1-5, Երևան, 1986-2001:

⁸⁴ Աստված բառի ստուգաբանությունը տե՛ս Վ. Գ. Դամբարձումյան, Հայերեն *աստված* բառի ծագումն ու տիպաբանությունը, Ե., 2002:

կրող 100-ից ավելի եկեղեցիներ ու վանքեր սփռված են ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքում: Դրանց մի մասն ունի լրացուցիչ տեղեկատվություն: Այսպես՝ *Ս.Աստվածածնա կարմիր վանք*՝ Կարինում, *Ս.Աստվածածնի անարատ հղության վանք*՝ պատմական Փոքր Հայքում՝ Թոկատի շրջանում, *Ս.Աստվածածնի ծննդյան վանք*՝ Սյունիքում, *Ս.Աստվածածին մայր վանք*՝ Փոքր Հայքում՝ Տևրիկ բերդաքաղաքի մոտ, *Ս.Աստվածածին փոքր*՝ Մեծ Հայքում՝ Արդնի գյուղաքաղաքի մոտ, *Բարձրահայաց Ս.Աստվածածին*՝ Դիարբեքիրի նահանգում:

Որոշ սրբավայրեր կրում են *Մարիամ Աստվածածին* անունը, ինչպես՝ *Մարիամ Աստվածածին*՝ Եղեգնաձորի շրջանում, Վերնաշեն գյուղից հյուսիս, *Մարիամ Աստվածածին*՝ Վայքի շրջանում, Մարտիրոս գյուղի մոտ (կառուցել են Պռոշյան իշխանները, 1282թ.):

Կան տեղանուններ էլ, որ կրում են միայն *Մարիամ* անունը: *Մարիամ* անունով կային՝ գյուղ՝ Վանի նահանգում, լեռնագագաթ՝ Հայկական պար լեռնաշղթայում, մատուռ՝ Արագածոտնի գավառում:

Աստված բառից են կազմված *Աստվածընկալ* (Աստծուն ընդունող, աստվածունակ, աստվածակիր) անվանումով սրբավայրերը՝ *Աստվածընկալ վանքը*՝ Ապարանի շրջանում, Երնջատափ գյուղի մոտ, *Աստվածընկալ մատուռը*՝ Սևանա լճի ափին, Ծովագյուղի արևմտյան մասում (ըստ ավանդության՝ այս վայրում Մխիթար Գոշը ընդունել է Աստծուն, խոսել նրա հետ) (այս մասին տես Ա.Ղանալանյան, Ավանդապատում, 225):

Հայաստանում և նրա հարակից շրջաններում շատ են *Հիսուս Բրիստոսին* նվիրված սրբավայրերը: *Հիսուս* եբրայերեն նշանակում է *փրկիչ* (Մատթ. Ա. 21):

Փրկիչ բառը ՆՀԲ-ի բացատրությամբ հետևյալն է. «որ և Յիսուս, այն, որ փրկե, ապրեցուցիչ, կեցուցիչ, ազատիչ, կենա-

րար»: Ստ. Մալխասյանցը բացատրում է. «1.Նա, որ փրկում է, փրկող, ազատարար: 2. Յատկապես գործ է ածվում Քրիստոսի մասին: 3. Շատ եկեղեցիների անուն» (ՀԲԲ, 4, 531):

Փրկիչ կամ *Ամենափրկիչ* անվանումը սրբավայրին կարող է տրված լինել ոչ միայն Հիսուսին նվիրված լինելու համար, այլև կապված լինել սրբավայրի՝ ամենակարող, նաև բուժիչ լինելու հանգամանքի հետ: Այսպես՝ Վանա լճից հարավ գտնվող վանքը կոչվում է *Ամենափրկիչ*: Այս անվան հետ կապված է երկու ավանդություն: Ըստ մի ավանդության՝ վանքը հիմնադրել է «Քրիստոսին տեսած» հայ հեթանոս քուրմ Գասպարը, իսկ ըստ մյուս ավանդության՝ վանքի միաբանները իրենց լավ վերաբերմունքով կարողացել են ազատել 70.000 գերի հայերի, դրա համար էլ կոչվել է *Ամենափրկիչ*:

Ամենափրկիչ անվանումով ունենք բազմաթիվ վանքեր ու եկեղեցիներ: Այս անունով կա նաև գետ՝ Թարթառի աջ վտակը, լեռ՝ Վան քաղաքից հյուսիս-արևմուտք, Լեզք գյուղի մոտ:

Աղօթ(ք) աղոթ(ք) բառը ծագել է *աղաչել* (խնդրել, աղերսել) բառից: *Աղաչել* բառի արմատն է *աղ* կամ *աղա-*, որից է մասնիկով՝ *աղաչել*, *օթ* (*ոթ*) մասնիկով՝ *աղօթ* (հմմտ. ծանաչել-ծանաչել-ծանօթ, ամաչել-ամօթ): Սովորաբար գործածվում է անեզաբար:

Աղոթ(ք) բառից են կազմված՝

Աղոթատեղ մատուռը՝ Վարագա լեռան լանջին (մտնում է Սալմապատի Ս.Գրիգոր Լուսավորիչ վանքի համալիրի մեջ),

Աղոթարան՝ Լեռնագագաթ Զանգեզուրի Լեռնաշղթայում,

Աղոթիկի վանք՝ Կեսարիա քաղաքի մոտ,

Աղոթիկի աղբյուր՝ Արտոս Լեռան հյուսիս-արևմտյան կողմում:

Ըստ ավանդության՝ այստեղի քարանձավում է ձգնել ս.Եղիշեն, և նրա աղոթքների շնորհիվ է բխել քարայրի ստորոտի աղբյուրը:

Առաքյալ բառը՝ որպես կրոնական տերմին, նշանակում է՝ «1.Առաքված, ուղարկված: 2.Ընդհանուր անուն Քրիստոսի 12, ինչպես և 70 աշակերտների, որոնց նա առաքեց ավետարանը քարոզելու»՝ «Առաքեալքն երկոստասան էին թուով, ըստ թուոց երկոստասան ցեղից Իսրայելի» (Մատթ. ԺԹ. 28):

Առաքյալ տերմինով բաղադրված եկեղեցիներն ու վանքերը շատ են. դրանց մեջ իրենց նշանակությամբ առանձնանում են Մշո Սուրբ Առաքելոց վանքը (Ս.Առաքյալք Մշո, Թարգմանչաց վանք) և Կարսի Ս.Առաքելոց Մայր եկեղեցին:

Մշո Ս.Առաքելոց վանքի անվան հետ կապված ավանդությանմբ՝ իբր Գրիգոր Լուսավորիչը այս վանքի խորանում ամփոփել է առաքյալների աշյունները: Մեկ ուրիշ ավանդության համաձայն՝ այս վանքի բակում են թաղված Մովսես Խորենացին, Ղազար Փարպեցին, և դրա համար էլ վանքը հաճախ անվանում են Թարգմանչաց վանք:

Համանուն վանքեր ու եկեղեցիներ եղել են Վանում, Շիրակում, Արցախում, Նախիջևանում:

Խաչ բառը բնիկ հայերեն է՝ հ.-ե. khet- «փայտ» արմատից (ՀԱԲ, 2, 334): Բառը բազմիմաստ է, որի իմաստներից մի քանիսն ունեն կրոնական իմաստ:

Խաչ – 1. Մի տեսակ կախաղան, որի վրա մի ժամանակ գանում էին մահապարտին ձեռներից և ոտներից: 2. (կրոն.) Հատկապես այն խաչը, որի վրա Քրիստոս խաչվեց և մեռավ: 3. Եկեղեցական անոթ խաչի ձևով (ՀԲԲ, 2, 244) և այլն:

Խաչ արմատից կազմված են 100-ից ավելի բառեր, որոնց մի մասը կրոնական տերմիններ են, ինչպես խաչաբարձ (կրոնավոր), խաչաթոռ (պատվանդան, որի վրա կանգնեցնում են խաչը), խաչալվա (խաչը լվալը, օրհնելը), խաչակնիք (խաչի նշանով կնքված), խաչամասն (մի փոքր կտոր Քրիստոսի խաչափայտից) և այլն:

Խաչ կրոնական տերմինից առաջացած տեղանուն-սրբավայրերը 30-ից ավելի են, դրանք հիմնականում ունեն *Սուրբ Խաչ* անվանումը: Սրանց մեջ մի քանիսն ունեն կրկնակ անվանումներ՝ *Ս.Խաչ կան Տեղերի վանք*, *Ս.Խաչ- Հնդուդ վանք*, *Ս. Խաչ-Ս.Ստեփանոս Նախավկա*, *Ս.Խաչ-Ծիծռան վանք* (Տարոն գավառում):

Ս. Խաչ անունը կրող վանքերի մեջ նշանակալի է Վարագա լեռան փեշերին, մի բարձր բլրի վրա կառուցված վանքը, որի անունով էլ կոչվում է այդ բարձունքը: Ավանդությունը պատմում է, որ այստեղ իջևանել են Հռոմի Հռիփսիմյան կույսերը. մոտակայքում կան *Հռիփսիմե* անվանումով աղբյուր և *Կույսերի սար*:

Հոգի բառը կրոնական պատկերացումներով մարդուն կենդանիներից տարբերող և Աստծու հետ կապող ոչ նյութական անմահ էությունն է մարդու մեջ: Քրիստոնեության մեջ՝ մասնավորապես Սուրբ Երրորդության անձերից մեկը՝ Սուրբ Իոգին:

Ս.Հոգի անվանումով եկեղեցի է եղել Կիլիկիայի Սիս քաղաքում: Արցախում, *Ս.Հռիփսիմե* մատուռից վերև, կա *Հոգին սուրբ* անվանումով մատուռ, որի մոտ կան խաչքարեր և գերեզմաններ:

Հոգյաց վանք (ասում են նաև «Աթոռ Անահտայ», Հոգվոց Ս.Աստվածածին)՝ վանք՝ մենաստան Վասպուրականում⁸⁵:

Ճգնավոր կրոնական տերմինն առաջացել է *ճիգն* արմատից, որ նշանակում է «նեղություն, վշտակրություն, ջանք»: *Ճգնավոր* բառը ՆՀԲ-ն բացատրում է՝ «ձգնօղ, որպես միայնա-

⁸⁵ Ըստ ավանդության՝ հիմնել է Բարդուղիմեոս առաքյալը՝ իր կարգադրությամբ քանդված Անահիտի տաճարի տեղում, իսկ մեկ այլ ավանդության համաձայն՝ վանքից քիչ հեռու գտնվող Ս.Սիոն եկեղեցին կառուցել է Գրիգոր Լուսավորիչը, և իբր այդտեղ են ամփոփված Տրդատ Մեծի, Աշխեն թագուհու և Խոսրովիդուխտ քրոջ աճյունները: Վերջնականապես ամայացել է 1915 թ.:

կեաց: 2. Նահատակ, մարտիրոս: 3. Առաքինի մրցող ընդդեմ սատանայի, մարմնոյ և աշխարհի » (ՆՀԲ, 2, 177):

Ճգնավոր տերմինից բաղադրված են հետևյալ տեղանուն-սրբավայրերը՝ *Ճգնավորաց մենաստան* (հիմնադրել է Թոմոս-րակեցի Վրվեռ իշխանը XI դարում), *Ճգնավորի բերդ* (ավերակները գտնվում են Հարսանաքար լեռան գագաթին), *Ճգնավորի գերեզման* (Արժեշ գյուղի մոտ), *Ճգնավորի թալա* (բացատ)՝ Թումանյանի շրջանում, *Ճգնավորի խայա* (քարայր) - ուխտատեղի Արևմտյան Հայաստանում՝ Դիարբեքիրի շրջանում, *Ճգնավորներ*՝ վիմափոր կառույց Գեղարդի վանքից արևմուտք . ասում են նաև Մխիթար Այրիվանեցու քարայր:

Նահատակ բառը՝ որպես կրոնական տերմին, նշանակում է «եկեղեցու պաշտպանության համար կյանքը զոհող, մարտիրոս»:

Նահատակ անվանումով մատուռ-ուխտատեղի կա Լեռնային Ղարաբաղի Ներքին և Վերին Հոռաթաղ գյուղերի միջև:

Նահատակասար, *Նահատակուհի* անուններով ուխտատեղիներ կան Ասկերանի շրջանում:

Այսպիսով, քննելով հայերենի համեմետաբար շատ գործածական կրոնական տերմիններից առաջացած տեղանունները, գալիս ենք այն եզրակացության, որ դրանք որոշակի քանակ են կազմում: Ընդ որում, այդ տերմինների մի մասը շատ կենսունակ է, և դրանցով բաղադրված են բազմաթիվ տեղանուն-սրբավայրեր, որոնք սփռված են ամբողջ պատմական Հայաստանի տարածքով մեկ: Արևմտյան Հայաստանի տարածքում գտնվող շատ պատմական հուշարձաններ ու կոթողներ, սրբավայրեր գիտակցաբար ոչնչացվել ու շարունակում են ոչնչացվել: Այնպես որ շատ տեղանունների ու սրբավայրերի անվանումները մնում են արձանագրված տարբեր գրքերում և ուսումնասիրություններում, և մեզ մնում է օգտվել լոկ այդ տեղեկություններից:

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐԻՑ ԱՌԱՋԱՑԱԾ ՄԻ ՔԱՆԻ ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Ինչպես նշվեց, սրբավայր- տեղանունները կարող են առաջանալ անձնանուններից:

Անձնանուններից առաջացած սրբավայրերի անվանումների մեջ որոշակի թիվ են կազմում աստվածաշնչյան մարգարեների, մարտիրոսների, սրբերի, ինչպես նաև հայ ժողովրդի պատմության մեջ մեծ ավանդ ներդրած անձանց անուններից առաջացած անվանումները:

Ստորև անդրադառնում ենք *Հովհաննես* և *Մեսրոպ* անձնանուններով կազմված այն սրբավայր-տեղանուններին, որոնք համեմատաբար ավելի հաճախ են հանդիպում Հայաստանի տարածքում:

Հայաստանում և նրա հարակից շրջաններում (պատմական Հայաստանում) շատ սրբավայրեր կրում են *Սուրբ Հովհաննես* անունը: (*Հովհաննես* անունը փոխառություն է հունարենից, նշանակում է «հնազանդություն»)⁸⁶:

Այս սրբավայրերի մի մասը կրում է *Հովհաննես Մկրտչի (Կարապետ)*, մի մասը՝ *Հովհան Ոսկեբերանի*, *Հովհաննես Օձնեցու* կամ *Հովհաննես Ավետարանչի* անունները, ինչպես՝

*Հովհան Ոսկեբերան*⁸⁷ - վանք Փոքր Հայքում, Սեբաստիա նահանգի Սեբաստիա գավառում,

Հովհաննես Ավետարանիչ՝ ուխտատեղի էրզրումում:

⁸⁶ Հ.Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, Գ, Երևան, 1946, 539:

⁸⁷ Հովհան Ոսկեբերանը (346-407) բյուզանդական եկեղեցական գործիչ է, ազգությամբ՝ ասորի: Հեղինակ է բազմաթիվ քարոզների, ներբողների: Դեռևս 5-րդ դարում նրա գործերից շատերը թարգմանվել են հայերեն:

Հովհաննես Օձնեցու⁸⁸ անվան հետ են կապված՝

Սուրբ Հովհաննես (Ս. Հովհան Օձնեցու վանք, Հովհաննու Օձնեցվո Ուխտ) - գտնվում է Մեծ Հայքի Գուգարքի Տ շիր գավառում: Առավել հայտնի է Օձունի վանք անվանումով:

Օձուն⁸⁹ տեղանունը հայ մատենագրության մեջ հանդիպում է 8-րդ դարից: Հիշատակվում է Օծուն, Օզուն, Ուձուն, Ուցուն ուղղագրական տարբերակներով:

Հովհան Օձնեցու վանք - վանք Մեծ Հայքի Մանազկերտի շրջանի Նորատին գյուղում,

Սուրբ Հովհաննես (Օձնիի Սուրբ Հովհաննես)- գտնվում է Մեծ Հայքի Կարին գավառի Օձնի գյուղում⁹⁰:

Սուրբ Հովհաննես անունն ունեցող սրբավայրերի մի մասը հայտնապես կրում է Հովհաննես Մկրտչի (Կարապետ) անունը, ինչպես՝

Հովհաննես Մկրտիչ - մատուռ Արևմտյան Հայաստանում, էրզրումի գավառի Խոտորջուրի շրջանում,

Հովհաննես Մկրտիչ - վանք Հայաստանի Հանրապետության Արարատի մարզի Ջնջուլու գյուղում,

⁸⁸ Հովհաննես Գ Օձնեցին ծնվել է Գուգարքի Տաշիր գավառի Օծուն գյուղում: Հայոց կաթողիկոս է եղել 717 թվականից:

⁸⁹ Օծուն անվան ծագումը կապվում է «օծուն, օծել» կամ «օծ ունի» արտահայտության հետ: Այդ մասին Վարդան Արեւելցին գրում է. «.... որպէս եւ է հարթ, հաւասար, անխոշոր եւ անխոր վայրն, հովիտ լայնական եւ ընդարձակ տափարակ, իբրեւ օծեալ գեղով, եւ հաճոյ աչաց հայելոյ, եւ եւ ծնունդ տեղոյն մարդ եւ անասուն, բոյսք անդաստանաց իբրեւ խղեալք, օծեալք եւ մարգեալք զորոյ զբանական զգաւական հոգեւոր իւղովն օծանէր իբրեւ զըմբիշս հանդիսաւորս ընդդէմ աներեւոյթ թշնամոյն եւ կամ օծուն է որպէս եւ այ ժմ կոչի զի օծս ունի, թէպէտեւ հով է տեղիքն (Վարդան Արեւելցի, «Ճառ ի վերայ Յոհան Օձնեցւոյ ըստ խնդրոյ Համագասպ եպիսկոպոսի Հաղբատայ», «Արարատ», Վաղարշապատ, 1888, համ.10):

⁹⁰ Ըստ ավանդության՝ հիմնադրվել է Հովհաննես Օձնեցի կաթողիկոսի օրոք:

Սուրբ Հովհաննես Մկրտչի վանք - վանք Արևմտյան Հայաստանի Բիթլիսի գավառում, Խլաթի շրջանում,

Հովհաննավանք (Ս. Հովանու Կարապետի վանք, Հանավանք, Անավանք, Հովանավանաց մենաստան) - վանք Մեծ Հայքի Այրարատ աշխարհի Արագածոտն գավառում, այժմ՝ Արագածոտնի մարզ, Օհանավան գյուղում:

Հովհաննես անձնանունով կազմված սրբավայրերից մի քանիսն ունեն լրացուցիչ տեղեկատվություն՝

ա) Նշվում է տեղանունը, որտեղ կառուցված է սրբավայրը՝ Բագավանի Ս. Հովհաննես, Եղրդուտի Ս. Հովհաննես, Թեղուտի Ս. Հովհաննես, Բոռա Ս. Հովան (գտնվում է Բաղեշից հյուսիս-արևելք, Բոռ գյուղի մոտ):

բ) Ավանդության կամ արտաքին տարբերակիչ հատկանիշի հետ կապված տեղեկություն՝

Հովհաննու Մարգարեանոց - անվանվում է նաև Մատրվանք (Մատռվանք, Մանրվանք, Մատնեվանք): Որոշ մեկնաբանություններում այդ անունը բացատրվում է վանքի փոքր, մատուռաչափ լինելու, որոշ մեկնաբանություններում՝ տեղը մատնանշելու հանգամանքներով:

Ս. Հովհաննեսի վանք - (գտնվում է Նախիջևան քաղաքից հարավ, Արաքս գետի ձախ ափին) անվանվում է նաև Կարմիր վանք⁹¹: Վանքի կառուցման համար որպես շինանյութ օգտագործված է կարմրավուն բազալտը, որտեղից էլ, հավանաբար, առաջացել է նրա անունը:

⁹¹ Ըստ ավանդության՝ Ավարայրի ճակատամարտում վիրավորվածների բերել են այստեղ: Նրանց վերքերից հոսող արյունից վանքի գավիթն ու սանդուղքները կարմիր գույն են ստացել: (Տե՛ս Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, էջ 229):

Հովհաննես Մկրտչի անունը կրող սրբավայրերից շատերն ունեն *Սուրբ Կարապետ* անվանումը, որոնց մեջ իր նշանակությամբ առանձնանում է *Մշո Սուրբ Կարապետ* վանքը⁹², որն ավելի շատ հայտնի է *Մշո Սուլթան Սուրբ Կարապետ*⁹³ (*Մշո Մուրադատուր Սուրբ Կարապետ, Գլակա Իննակնյա վանք, Մուրադատուր Սուրբ Հովհաննես, Գլակա Սուրբ Հովհաննես*) անունով, գտնվում է Մուշ գավառում; Ըստ ավանդության՝ վանքը 303թ. հիմնադրել է Գրիգոր Լուսավորիչը՝ Անահիտի, Վահագնի, Աստղիկի, Գիսանե և Դեմետրե քրմերի ավերված մեհյանների տեղում:

Մուրադատուր որոշիչը վանքին տրվել է ժողովրդի կողմից:

*Մուրադ*⁹⁴ բառը փոխառություն է արաբերենից, նշանակում է «իղձ, փափագ, երազանք»: *Մուրադատուր*, այսինքն՝ փափագն

⁹² Ս.Կարապետը ճարտարապետական մեծ համալիր էր: Բաղկացած էր Ս.Ստեփանոս, Ս.Գրիգոր, Ս.Կարապետ, Ս.Հարություն եկեղեցիներից, Ս.Գրիգորի օրորոցակ-տաճարից, Ս.Աստվածածնի վկայարանից: Վանքից քիչ հյուսիս բխում է Իննակնյա աղբյուրը, որի համար վանքը կոչվում է նաև այդ անվամբ: Վանքի առաջին առաջնորդը Ջենոբ Գլակն էր, որի անունով էլ վանքը երբեմն կոչվում է Գլակավանք:

⁹³ Կարապետ նշանակում է «հորդիչ ճանապարհի, իբրեւ առաջնորդ և իբր չառաջընթաց սուրհանդակն նախընթաց, աւետաւոր և առաւել սեպհականեալ անուն Յոհաննու Մկրտչի» (ՆՅԲ, 1064):

⁹⁴ *Մուրատ* բառի ծագումնաբանության մասին ուշագրավ ստուգաբանություն են առաջարկում Սարգիս Պետրոսյանը և Ծովինար Պետրոսյանը՝ այն բխեցնելով գետ/ծի առասպելաբանական կապից: «Մուրատ գետանունը, որը հայտնի է ուշ միջնադարից, Արածանիի (Արևելյան Եփրատ) նաև ժամանակակից անվանումն է: Մուրատ կոչվել են նաև հայ առասպելաբանության թևավոր սպիտակ ձիերը: Նմանահնչյունության պառճառով այս բառը հաճախ շփոթվել է արաբական ծագումով *մուրադ/մուրազ* բառի հետ, որի իմաստը « իղձ, փափագ, նվիրական ցանկություն է»: Այսպիսով, Արևելյան Եփրատի միջնադարյան և նոր ժամանակների *Մուրատ* անունը պետք է բխեցնել մեր նախնիների կողմից առասպելական թևավոր ձիերին տրված *Մուրատ* անվանումից, որի բուն իմաստը «սպիտակ, պայծառ, ոչ սև» է: Մուրատ գետանունը, ըստ հեղինակների, կազմված է *մուր* արմատից և -

իրականացնող, իղձերը կատարող (ուխտավորները հավատում էին, որ Ս. Կարապետը իրականացնում է իրենց բոլոր իղձերը, մարդկանց հասցնում է իրենց երազանքին):

Սուլթան բառը նույնպես փոխառություն է արաբերենից, նշանակում է «մահմեդական թագավոր»: Այն հայերենում ունի նաև փոխաբերական իմաստ՝ տիրակալ, իշխող» նշանակությամբ (ԱՀԲԲ, 1346): Բառի այս իմաստը, հավանաբար, դրական երանգավորում է ունեցել շրջակայքի հայ բնակչության համար: Իսկ վանքի՝ Քարքե լեռան լանջին բարձրադիր, իշխող դիրք ունենալու պատճառով, կարծում ենք, այն ստացել է *սուլթան*⁹⁵ որոշիչը:

Հովհաննես անձնանունով կազմված սրբավայրերի անվանումները հանդես են գալիս՝

ա) սուրբ որոշիչով՝ *Սուրբ Հովհաննու վանք*, *Սուրբ Հովհաննես Ոսկեբերան*, *Սուրբ Հովհաննես Կարապետի վանք*: Երբեմն *սուրբ* որոշիչը միանում է *Հովհաննես* անձնանվան տարբերակային ձևերին, ինչպես՝

Սրբանեսի վանք (Հայաստանի Հանրապետություն, Արդվի գյուղում),

ատ (*հատ*) վերջածանցից, ինչպես փայլ-ատ, կիս-ատ, այսինքն՝ *ոչ սև , ոչ մութ*: Մուրադ գետի հին անվանումը՝ Արածանի, ևս պարունակում է «սպիտակ, պայծառ» իմաստը՝ կապվելով հ.-ե. *arg՝ բառի հետ: (Ս.Պետրոսյան, Ծ.Պետրոսյան, «Ամպ/ծի և գետ/ծի առասպելաբանական կապի մի քանի դրսևորումներ», 33 ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն, Գիտական աշխատություններ, Գյումրի, 1998, էջ 63-64):

⁹⁵ Մշո Սուրբ Կարապետի *սուլթան* որոշիչը, որ երբեմն բացատրվում է *սուրբ տան* կապակցության աղավաղված մի ձև, թվում է, այնքան էլ ճիշտ չէ: Քիչ հավանական է, որ մի տեղանունը ունենա երկու *սուրբ* որոշիչ՝ Մշո սուրբ տան Սուրբ Կարապետ:

Սուրբօհան (էրզրունի նահանգ, Դիադին գյուղաքաղաքի մոտ),

Սուրբօվանես (Հայաստանի Հանրապետություն, Վանաձոր քաղաքից 36 կմ հյուսիս-արևելք):

բ) Հաճախ Հովհաննես անձնանվան կամ նրա կրճատ ձևերով կազմված բառակապակցությունները դառնում են միաբառ բարդ բառեր՝ Անավանք, Հանավանք, Հովանավանք, Հովհաննավանք, Օհանավանք և այլն:

Պատմական Հայաստանում որոշ սրբավայրեր կրում են Մեսրոպ Մաշտոցի անունը, որին հայ եկեղեցին դասել է սրբերի դասը՝ նկատի առնելով այն մեծ դերը, որ նա ունեցել է հայ ժողովրդի կյանքում:

Կարելի է նշել՝

Սուրբ Մեսրոպա այր կամ Մաշտոցի այր⁹⁶ - ուխտատեղի Դիարբեքիրի նահանգում, Բալա, գյուղաքաղաքի մոտ, Սուրբ Մեսրոպա լեռան վրա:

Մեսրոպա վանք (Մասրեվանք, Մեսրոբավան, Մսրվանիս)՝ վանք Մեծ Հայքի Վասպուրական աշխարհի Գողթն գավառում, Մսրվանիս գյուղում: Վանքի տեղում սկզբնապես գտնվելիս է եղել Աուրբ Գրիգոր եկեղեցին: 5-րդ դարում վերակառուցվել է Մեսրոպ Մաշտոցի և Սյունիքի Շաբիթ իշխանի ջանքերով, որի պատճառով վանքը հետագայում կոչվել է Մեսրոպավանք: Այժմ պահպանված են միայն եկեղեցու ավերակները:

⁹⁶ Այս տեղանվան մասին ժողովուրդը զանազան ավանդություններ է հյուսել: Ըստ մի ավանդության՝ տեղացիների ասելով, այստեղ ճգնել, աղոթել և հայկական տառերն է ստեղծել Մեսրոպ Մաշտոցը: Մեկ ուրշ ավանդության համաձայն՝ «ունի քաղաքն (Բալու) բերդ ամուր ի գլուխ լերին, ի մէջ բերդին տեսանի վայր անձաւաձև, տեղի աղօթից սրբոյն Մեսրոպայ, ուր և ցուցանեն զքար իմն պատուեալ իբր հրաշական» (Ա. Ղանալանյան, Ավանդապատում, Երևան, 1969, 394):

Սուրբ Մեսրոպի վանք - գտնվում է Արևմտյան Հայաստանում, Բիթլիսի նահանգի Մուշ գավառի Հացիկ գյուղի մոտ:

Նկատելի է, որ հանդիպում են ավելի շատ Մեսրոպ, քան Մաշտոց անվանումով տեղանունները:

Այսպիսով, անդրադառնալով Հովհաննես և Մեսրոպ անձնանուններով կազմված սրբավայրերին, տեսնում ենք, որ դրանք բավականին մեծ քանակ են կազմում Հայաստանում և նրա հարակից շրջաններում, և որ շատերի մասին էլ հյուսվել են ավանդություններ:

«ՉԱՐԸ» ԽՈՐՀՐԴԱՆՇՈՂ ՍՈՒՐԲԳՐԱՅԻՆ ՄԻ ՔԱՆԻ ԱՆՎԱՆՈՒՄՆԵՐԻ ՇՈՒՐՋ

Չարի ու բարու խնդիրը մարդկությանը հուզող կարևոր հարցերից է, որին անդրադարձել են և՛ փիլիսոփաները, և՛ աստվածաբանները, և՛ արվեստագետները:

Մարդկանց ճանաչողության աստիճանից կախված՝ միևնույն հասկացության արտահայտման համար կարող են լինել տարբեր բառեր: Այսպես, *ձյան* և *սառույցի* համար հյուսիսային սաամներն ունեն 61 բառ, քանի որ նրանք տարբերակում են ձյան և սառույցի այդքան տեսակ, մինչդեռ այլ, հատկապես հարավում բնակվող ժողովուրդների լեզուներում այդ հասկացությունների համար կան ավելի քիչ բառեր⁹⁷:

Այստեղ մենք ուզում ենք անդրադառնալ կրոնական տերմինահամակարգում հանդիպող «չարի» տարբեր անվանումներին՝ հատկապես կապված քրիստոնեական գաղափարախոսության հետ: Չարի կրողները, հետևաբար նաև դրանց անվանումները հայերենում տարբեր են՝ *ազգաբոն* - *ազազայէլ* - *բէեղզերուդ* - *բելիար* - *խարամանի* - *հեշմակ* - *մամոնա* (յ) - *մեռ* - *սադայէլ* - *սատանա*:

Տարբեր անձերից կամ սկզբունքներից է ծագում հավատի երկարմատ, այսինքն՝ բարու ու չարի հակառակության սկզբունքը, որը երևում է բոլոր կրոններում:

Աստվածաշունչ մատյանում չարի հիմնական կրողը սատանան է: *Սատանա* բառը հայերենը փոխառել է ասորերեն *sātānā* բառից՝ «հակառակորդ» նշանակությամբ, որն էլ եբրայերեն

⁹⁷ Գ.Աճառյան, Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Ե., 1955, 294:

sātān բառից է՝ «թշնամություն անել» (ՀԱԲ, 4, 179): Այս բառը փոխառությամբ անցել է շատ լեզուների՝ լատիներեն satanas, ռուսերեն сатана: ՆՀԲ-ն և ՀՀԲ-ն սատանա (սատան) բառը համարում են եբրայական փոխառություն: ՆՀԲ-ում բառը բացատրվում է. «Իբր հակառակ, դիմակաց, դիմախօս» (ՆՀԲ, 2, 698):

Սատանա բառի ծագմանը անդրադարձել են մեր մատենագիրները: Ըստ Եզնիկ Կողբացու՝ «Սատանայ յեբրայեցւոց և յասորւոց լեզուէ խոտորեալ թարգմանի (Եզնիկ, 52): Ըստ «Բառարան սուրբ գրոցի»՝ սատանան բացատրվում է. «Ինկած հրեշտակներէն մին, մանաւանդ անոնց գլուխը. աշխարհի վրայ գլխաւոր պատճառ է չարեաց սատանայ, և անոր մեծ նպատակն է հակառակել բարւոյն զոր կուզէ ընել Աստուած» (ԲՄԳ, 484):

Ահա թե ինչ է գրում Գր.Տաթևացին. «.... բոլոր հրեշտակական էությունները տեսան Բանին Աստծո խոսքին՝ (Որդուն), Ադամի կերպարանքով, ու երկրպագեցին, օրհնեցին, մինչդեռ սատանան չերկրպագեց, չարացրեց (հրեշտակների) վերին դասերին՝ զայրույթով, և ներքին դասերին՝ սասանմամբ, և համականներին իր կողմը քաշեց, այլև մեր նախնիներին (Ադամին, Եվային) խաբեց և չարացրեց» (Գր.Տաթևացի, Քարոզգիրք, Ամառան հատոր, 1741, 572-573):

Օրինակներ՝ «Երթ յետս իմ սատանայ, գայթակղութիւն իմ ես» (Մտթ. ԺԶ. 23): «Վասն որոյ նախանձու սատանայի ապականեալք հնացան ի բանսարկութիւն խարդախութեան պատրանացն» (Բուզանդ, 69): «Եւ ոչ եղև ի նմա գամագիւտ սատանայ» (Խորենացի, 295): «Չարասէրն սատանայ իբրև զգօրավար ի մէջ նոցա երևէր» (Եղիշէ, 51):

Սատանա բառը հանդես է գալիս նաև սատան տարբերակով՝ «հակառակորդ, ապստամբ, մատնիչ» իմաստով. օրինակ՝ «Եւ յարոյց Տէր սատան Սողոմոնի զՌազոն զորդի Եղիդայ, որ փախեալ յադրատգարայ արքայէ Սուբայ տեառնէ իւրմէ» (Գ Թագ. ԺԱ. 23): «Եւ զի մի առաւելութեամբ յայտնութեանցն հպարտացայց, տուաւ ինձ խայթ մարմնոյ, հրեշտակ Սատան, կռփել զիս, զի մի հպարտացայց» (Բ Կորնթ. ԺԲ. 7):

Հայերեն դարձվածքներում ավելի շատ գործածված է սատան ձևը. հմմտ. սատանի աչքը քաղցր լինել (գործերը հաջող գնալ), սատանի ականջը խուլ, սատանի աչք ունենալ, սատանի բաժին դառնալ, սատանի բուրվառ (ծխախոտի գլանակ), սատանի գերեզման (հրացան), սատանի դուռը գնալ (շատ խորամանկ), սատանի լեզու ունենալ, սատանի խելք, սատանի կոտոշ (շատ խորամանկ), սատանի ձին թամբել (հակառակել), սատանի ճուտ և այլն:

Աստվածաշունչ մատյանում սատանային տրվում են նաև այլ անվանումներ, որոնք բնորոշում են նրա տարբեր հատկությունները՝ «աշխարհի իշխան» (Յովհ. 12. 31), «օդում տիրող իշխան» (Եփես. 2. 2), «այս աշխարհի օստվածը» (Բ Կորնթ. 4. 4), «վիշապ, հին օձ» (Յայտ. 20. 2), «ստի հայր» (Յովհ. 8. 44), «Բեեղզեբուղ» (Մատթ. 12. 24):

Բառիմաստի զարգացման տեսակետից սատանա բառը ունեցել է բառիմաստի ընդլայնում: Այն ստացել է նաև «չար ոգի», «խորամանկ, հնարագետ», «չարաձձի», «ձարափկ, ձարտար», «տգեղ, այլանդակ» իմաստները: Սատանա բառով կազմված են կայուն կապակցություններ՝ սատանի եղունգ (հանքաքար), սատանի բոժոժ (խխունջ), սատանի ձի (սարդ), սատանի սունկ (գայլասունկ), սատանի քամի (թաթառ), սատանի մոմ (ձափձային խոտ), սատանի հյուսած (սարդոս-

տայն), սատանի ձիավոր (սև ու խոշոր մրջյուն), սատանի շապիկ (ծծկբ. թուղթ), սատանի մեռել (մանկական խաղ) և այլն:

Ազգաբոն – Աձառյանը նշում է որպես նորագյուտ բառ (ՀԱԲ, 1, 85): ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն չունեն: Մեկ անգամ գործածված է «Գիրք մոլութեանց, անդրածեցեալ ի լաթինականէն ի հայ բարբառ»⁹⁸, որում վկայված նախադասությունը հետևյալն է. «Ունէին թագաւոր զհրեշտակն անդնդոց, այսինքն զսատանայ, որ կոչի ազգաբոն, որ թարգմանի կորուստ»:

Բառի ծագումն անհայտ է:

Ազազայէլ (ազազէլ) - Ըստ Աձառյանի՝ նորագյուտ բառ, որ չորս անգամ գործածված է Եփրեմ Ասորու մոտ: ՆՀԲ-ն և ԱԲ-ն չունեն:

Սա եբրայերեն *azāzēl* բառն է, որ հայերենին անցել է ասորական գրաադարձությամբ, հավանաբար «անապատներում բնակվող չար ոգի» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 1, 81):

Աստվածաշունչ մատյանի «Եւ արկցէ Ահարոն ի վերայ երկուց նոխազացն վիճակս, վիճակ մի Տեառն և վիճակ մի արձակելոյ» (Ղևտ. ԺԶ. 8) նախադասությունը Եփրեմ Ասորու «Ղևտացոց» մեկնության մեջ հետևյալն է. «Դիցէ, ասէ Ահարոն ի վերայ երկուց նոխազաց վիճակս երկու. վիճակ մի յանուն տեառն և վիճակ մի ազազայէլի յանապատ» (Սրբոյն Եփրեմի մատենագրութիւնք, 1, Վենետիկ, 1836, 222):

Այսինքն՝ Աստվածաշունչում գործածված «արձակուելիք» բառի փոխարեն Եփրեմ Ասորու մոտ արձանագրված է «ազազայէլ» բառը: Ռուսերենում այդ նախադասությունը այսպես է. „И бросит Аарон о обоих козлах жребий: один жребий для Господа, а другой жребий для отпускаения„ (Левит.16. 8):

⁹⁸ Գիրք մոլութեանց, անդրածեցեալ ի լաթինականէն ի հայ բարբառ, (գործ ունիթոռաց ԺԴ դարու), Վենետիկ, 1720, էջ 415:

Ինչպես տեսնում ենք, ռուսերեն և հայերեն սինոդալ թարգմանություններում *արձակուելիք* և *отпущение* բառերը իմաստային տեսակետից համընկնում են: Եփրեմ Ասորին հավանաբար նկատի է ունեցել հին հրեաների մոտ տարածված մի սովորություն. նրանք իրենց մեղքերի թողության համար ժայռից գցում էին «քավության նոխազին»՝ նախօրոք նրա վրա դնելով իրենց ձեռքերը և ազատվելով իրենց գործած մեղքերից: Թվում է, *ազազայել*-ը նույն «քավության նոխազին» է, սակայն նվիրվում է անապատների ոգուն. նրան ազատ են արձակում:

„Христианство,, հանրագիտարանը *ազազել* բառը բացատրում է. „У некоторых древних христианских сектантов Азazel есть имя сатаны. Точно так же и у арабов, до и после Мухаммеда, Азazel известен как злой дух,, (Христианство, Энциклопедический словарь, т. 1, Москва, 1993, 43):

Ազազել (ազազայել) բառը հանդիպում է հայերենի բարբառներում: Այսպես, Լոռվա խոսվածքում այն ունի «մոլեգնել, կատաղել» իմաստները, իսկ *ազազիլ* (ազրայիլ) գոյականը մի շարք բարբառներում ունի «կտրիձ, կրակի կտոր» (Արարատյան, Թբիլիսի), «ժիր, ժրաջան» (Ղազախ), «կատաղի» (Ուրմիա) իմաստները: Օր.՝ «Մեկ էլ ամին ըսավ, վուեր ինչ, գյուլի մեջտեղեն թռավ մի ազազիլ խրեղեն ձի» (օրինակն՝ ըստ ՀԼԲԲ-ի): Նույն իմաստներն են արձանագրված Աղայանի և Մալխասյանցի բառարաններում:

Ընդհանրացնելով վերը ասվածը՝ կարող ենք ասել, որ *ազազայել* (ազազել) բառը, որը չկա Աստվածաշնչի պաշտոնական (սինոդալ) թարգմանություններում, բայց հանդիպում է Եփրեմ Ասորու մեկնություններում և հայերենի մի քանի բար-

բառներում, թերևս ասորերենից հայերենին անցած ժողովրդական փոխառություն է: Նկատենք, որ ասորիների և հայերի հարաբերություններն սկսվել են հին ժամանակներից՝ մ.թ.ա. 3-4 -րդ դարերից, որոնք ավելի սերտացել են հայերի՝ քրիստոնյա դառնալուց հետո:

Բէեղզերուղ (բեհեղզերուղ) - փոխառություն է եբրայերեն be'elzevub բառից, որ նշանակում էր «ձանձերի իշխան» (ՀԱԲ, 1, 445): Սա փյունկեցիների և ասորիների հին աստվածություններից էր՝ *բէել*՝ իշխան և *զեպուալ*՝ ձանձ: Եբրայական ձևից գրադարձված է հունարեն բառը, որից էլ անցել է հայերենին: Ավելի ուշ եբրայերենում *բէեղզերուղ* բառը ստացել է *սատանա* իմաստը: «Առ հրէայս յետինս վարիւր իբրև Սատանայ՝ իշխան դիւաց» (ՆՀԲ, 1, 487): Օր.՝ «բայց երբ փարիսեցիները լսեցին, ասացին. «Նա դէւերին այլ կերպ չի հանում, եթէ ոչ Բէեղզերուղի՝ դէւերի իշխանի միջոցով» (Մտթ. ԺԲ. 24):

Այս բառը գործածել է նաև Գր. Նարեկացին. «...Բուն տնատերին արած անհանգիստ ու աստանդական՝ Բեհեղզերուղին ձեռուն հարդարեց» (Գ.Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, ԾԱ, Դ): Բառը քիչ գործածական է գրաբարում, իսկ ժամանակակից հայերենում գործածվում է միայն կրոնական տերմինահամակարգում:

Բէեղզերուղը սատանաների գլխավորն է, սատանայապետը:

Բելիար - այս բառը դարձյալ եբրայական փոխառություն է՝ bəli-ya'al ձևից, որ բառացի նշանակում է «անօգուտ» (*beli* - ան, ոչ և *ya'al* - օգուտ) (ՀԱԲ, 1, 436): Հետագայում *բելիար* բառը իմաստափոխության է ենթարկվել և ստացել «չար, վատ» իմաստները և վերագրվել սատանային: Ըստ ՆՀԲ-ի մեկնության՝ «Դիմակաց, կռուող, ապստամբ, ժանտ, անօրէն,

հնացեալ յանգագամութեան. իբր սեփական անուն սաղայելի
 կամ բանսարկուն սատանայի, որ եղև առաջին ապստամ-
 բեալն յԱստուծոյ» (ՆՀԲ, 1, 478): ԱԲ-ում այս բառն ունի «չար
 հրեշտակ», «չար օձ» իմաստները (ԱԲ, 372): Հին կտակարա-
 նում *բելիար* բառն ունի նաև «վատ, անօ են մարդ» իմաստը, ո-
 ռը երևում է Հին կտակարանի հետևյալ հատվածից. «Եւ արդ
 տեսէք զարսն զամպարիշտս զԳաբաացիս զորդիսն Բելիա-
 րայ, եւ սպանցուք զնոսա եւ բարձուք զչարիսն յԻսրայելէ»
 (Դատ. Ի. 13): Խոսքը Իսրայելի Գաաբա քաղաքի ժողովրդի
 մասին է, որ անօրինություններ արեց և դրա համար պատժ-
 վեց: Այստեղ բառը ունի «չար, անօրեն» իմաստները: Նոր
 կտակարանում *Բելիար* բառը գործածված է մեկ անգամ որ-
 պես հատուկ անուն. «Եւ կամ զինչ միաբանութիւն է Քրիստոսի
 ընդ Բելիարայ. կամ զինչ բաժին կա հաւատացելոյն ընդ ան-
 հաւատին» (Բ Կորնթ. 2. 15.16): Նորկտակարանյան հատվա-
 ծում *բելիար* հասրակ անունը դարձել է հատուկ անուն, այ-
 սինքն՝ տեղի է ունեցել բառիմաստի նեղացում: Գր.Նարեկացու
 «Մատյան ողբերգության» պոեմի աշխարհաբար թարգմա-
 նության ժամանակ *բելիար* բառը մի դեպքում թարգմանված է
բանսարկուն՝ «Երախտիք փրկչին հեգնեալ, և բելիար զուար-
 թացեալ» նախադասությաննունը թարգմանված է «Երախտա-
 վորը տխրել է սաստիկ, Իսկ նենգ բանսարկուն ցնծում է ու-
 րախ» (Նարեկացի, Մատյան ողբերգության, ԿԴ, 21), մեկ ուրիշ
 օրինակում *բելիարը* մնացել է նույնությամբ. «Քարացած
 սրտիս համառությամբ միշտ, Դարբնի սալի պես եղա անգգա,
 Բելիարի պես չապաշխարեցի» (նույն տեղում, ԿԴ, 290):

Խարամանի - բառը փոխառություն է ասորերեն *xarmānā*
 բառից՝ «դև, սատանա, չար օձ» նշանակությամբ (ՀԱԲ, 2,
 341): ՆՀԲ-ն բառի ծագումը կապում է պարսկական Ահրիման

աստծու անվան հետ. «Չար աստուածն համարեալ առ պարսիկս. չար հրեշտակ, դև, սատանայ, որպէս պատճառ ամենայն չարեաց և կարծեցեալ չար իրաց» (ՆՀԲ, 1, 190), իսկ ԱԲՆ՝ «խարել»՝ այրել բառի հետ:

Խարամանի բառը հայերենում ունեցել է նաև ածականական իմաստ՝ «դաժան, վատ»: Օրինակներ՝ «Ի դիւաց խարամանոյ խաբեալ» (Եղիշէ, 64):

Խարամանի բառի ձևի մասին դիտարկումներ ունի Հ.Վարդանյանը (ՀԱ, 1922, 586): Նա գտնում է, որ բառի ուղիղ ձևը *խարաման*-ն է, իսկ *խարամանի* կամ *խարամանոյ*՝ սեռականի ձևն է: Բերվում է օրինակ Եզնիկի հետևյալ նախադասությունը. «...այլ թէ Արիմնն չար կարծիցի նոցա, վասն զԽարամանի անունն յանձին կրելոյ, առ ի յարեւէ զարեգակնատեմչիկսն արկանելոյ, ուստի եւ զանունն իսկ զԽարամանոյ առ »: Եզնիկի մոտ արձանագրված մյուս նախադասությունը՝ «Որպէս մոգք խաբին, թէ Խարամանն արար զչարիս» (Եզնիկ, 111) հաստատում է Վարդանյանի կարծիքը:

Բառի ուղիղ ձևը թերևս պետք է համարել *խարաման*-ը: Ինչ վերաբերում է բառի իմաստին, հավանաբար կարելի է աղերսներ որոնել արաբերեն *haram* «պիղծ» բառի հետ, որ հանդիպում է հայերենի շատ բարբառներում:

Հեշմակ – փոխառություն է միջին պարսկերեն *hešmak* «դև, սատանա» բառից: Այս արմատը հայերենում առանձին անգործածական է: Բառը մեկ անգամ գործածել է Եզնիկ Կողբացին *հեշմակապաշտ* բառում. «Յամենայն դարս աստուածապաշտք գտանէին, որք հանդիմանէին զհեշմակապաշտսն» (Եզնիկ, 280): Ըստ ՆՀԲ-ի՝ «Դիւապաշտ, դիցապաշտ, կռապարիշտ» (ՆՀԲ, 2, 85): Իրանյան *hešmak* բառից է փոխառյալ վրացերեն *ešmaki* բառը՝ բառասկզբի *h* նախաձայնի անկու-

մով՝ դարձյալ «չար ոգի, սատանա» իմաստով, որից վրացերենում կազմված են շատ բառեր, ինչպես *ešmaki kaci* «չար մարդ», *ešmakuri* «սատանայական», *siešmake* «սատանայություն» և այլն: Աստվածաշնչի վրացերեն թարգմանության մեջ *սատանա* բառը հիմնականում թարգմանվել է *ešmaki*, որի պատճառով էլ, հավանաբար, ՆՀԲ-ի հեղինակները *հեշմակ* բառը համարել են վրացերենից հայերենին անցած փոխառություն (ՆՀԲ, 2, 85):

Մամոնայ – հայերենը այս բառը հունարենի միջնորդությամբ փոխառել է ասորերեն *māmōnā* բառից (ՀԱԲ, 3, 243): Բառի առաջնային իմաստն է «հարստություն, ինչք», իսկ մյուս իմաստն է «սատանա»: Ըստ ՆՀԲ-ի բացատրության՝ «Մթերք ընչից. ինչք. մեծութիւն, մանաւանդ ժողովեալ անիրաւութեամբ և վաշխիւք» (ՆՀԲ, 2, 200): ԱԲ-ի բացատրությամբ՝ «դիզած ստակ, անիրաւ արծաթասիրութիւն» (ԱԲ, 537): Նոր կտակարանում *մամոնա*-ն հարստությունը մարմնավորող կուռք է, որ հակադրվում է Աստծուն. «Ոչ ոք չի կառող երկու տիրոջ ծառայել. կամ մէկին կատի և միւսին կը սիրի, կամ մէկին կը մեծարի և միւսին կարհամարհի. չէք կարող ծառայել և Աստծուն, և մամոնային (Մատթ. 2. 24):

Մամոնա բառի «սատանա» իմաստը հավանաբար առաջացել է կցորդության հետևանքով բառի «հարստություն, երկրային բաիրքներ» իմաստից, քանի որ մարդը ինչ-որ տեղ կախվածության մեջ է վերջիններից:

Նեռն – Աճառյանի կարծիքով բառը ծագել է Ներոն կայսեր անունից (Ներոն – լատիներեն *Nero* բառից է, հ.-ե. *ner* – «այր, տղամարդ» բառից (ՀԱԲ, 4, 441): Բացատրվում է «սուտ քրիստոս, անտիքրիստոս»: ՆՀԲ-ում Նեռն բացատրվում է. «Դերաք-

րիստոս, անտիքրիստոս, այսինքն հակառակ Քրիստոսի՝ կամ փոխանակ Քրիստոսի սուտ Քրիստոս. վերջին սուտ մեսիայն և կարապետք նորա. ի մեզ Նեռն՝ կարծի առեալ յանուանէ՝ Ներոնի կայսեր՝ նախկին հալածչի» (ՆՀԲ, 2, էջ 413):

Հովհաննէս առաքյալի ընդհանրական առաջին թղթում բացատրվում է, թե ով է Նեռն. «Նա իսկ է Նեռն, որ ուրանայ զհայր և զորդի» (Ա. թղթ. Յովի. 2. 18): «Նեռն գալոց է. և արդէն իսկ նեռինք բազում եկեալ են» (Ա. թղթ. Յովի. 2. 22):

Հայրաբանական գրականության մեջ նույնպէս Նեռն նույնանուն է Ներոն կայսեր հետ, որը պատմության մեջ հայտնի է որպէս քրիստոնյաների ռիստիկ հակառակորդ և հալածող:

Ղ.Ալիշանը իր «Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրոնը» աշխատության մեջ, խոսելով տարբեր չար ոգիների մասին, անդրադառնում է նաև Նեռին. «Այս բոլոր չար ոգիներից հետո չեմ ուզում բաց թողնել մի զարմանալի էակի կամ դեռ էանալի մի բանի, որը նմանը չունեցող մեկն է, և քրիստոնեության մեջ մեզանում հիշված նրա անունը Նեռն է» (Հին հավատք..., 120): Նրա կարծիքով՝ հին ժամանակներում հայերիս մեջ ծանաչված պիտի լինի այդ անունը կրող մի չար ոգի, և մեր թարգմանիչները այդ անունով կոչել են դերաքրիստոսին, ինչպէս կոչել են այլ ազգերն ու լեզուները, որ «մերի նման անուն չունեն» (Հին հավատք..., 121): Ալիշանի այս միտքը զարգացնում է Թ.Ավդալբեկյանը «Միհրը հայոց մեջ» հոդվածում (ՀԱ, 1928, էջ 418-428): Հեղինակի կարծիքով՝ Ներոնի ժամանակ հայերը հռոմեացիների հետ շատ լավ հարաբերությունների մեջ էին, և հեթանոս հայերը առիթ չունեին անեծքով հիշելու Ներոնին. ընդհակառակը, հայտնի է, որ հայոց *Պրոդայ* արքան մեծ պատիվներով հյուրընկալվել է Հռոմում, և այդ ընդունելությունը Հռոմին նստել է մի պատկառելի

գումար, իսկ Հռոմից վարադառնալուց հետո շրջապատվե-
րանորոգել է Արտաշատը և ի պատիվ կայսեր՝ անվանել «Նե-
րոնիա»։ Ուրեմն հայերը Ներոնի՝ իբրև դերաքրիստոսի գաղա-
փարը պետք է փոխառած լինեին ուրիշ ազգերից, իսկ ավելի
հավանական է համարում Նեռն բառի ծագումը Միհր աստծու
անունից։ Հոդվածագիրը բերում է *Միթրա- Միհր - Մեհր- Մեր-
Ներ-Նեռ-Նեռն* փոփոխակները։ Հայերենում *ր-ռ* անցումը նա
սովորական է համարում, իսկ գրաբարում Նեռն ձևի բառավեր-
ջի *ն-ն* առաջացած է համարում գրաբարյան *ն* վերջնահան-
գով բառերի համաբանությամբ (*բեռն, գառն, մուկն, ծուկն* և
այլն)։

Միթրան լույսի, արևի, կրակի աստվածն էր միհրապաշտնե-
րի մոտ: «Սակայն այդպէս չէր կարող լինել ոչ-միհրապաշտնե-
րի շրջանում: Ինչպէս որ քաջ Արտաւազդը դառնում է դել Ար-
տաւազդ, այնպէս էլ լուսաւոր, բարի Միթրան միհրատեացնե-
րի միջավայրում դառնում է «վատ Միհր» (նույն տեղում, 498):
Այսինքն՝ հին աստվածները նսեմանում են, և Միհրը նեւնա-
նում է: «Միհր անվան Նեռն բառ դառնալն և Միհր աստծու դի-
ւացումը մենք ժամանակով անջատ ենք պատկերացնում. կա-
րող է Միհր անունը հասած լինել Նեռն փոփոխակին՝ նախքան
Միհրի դիւանալը: Ըստ այսմ, քրիստոնէութեան մուտքից առաջ
էլ կարող են Միհրին ասած լինել Նեռն: Այս դեպքում դեռ Նեռ-
նը կրակի բարի աստվածն է: Հետագայում է, որ Նեռն ստա-
նում է վատ իմաստ և նշանակում է «Դերաքրիստոս»՝ նույնա-
նիշը դառնալով «վատմիհր» գաղափարին» (նույն տեղում,
503):

Կարծում ենք, Ղ.Ալիշանի և Թ.Ավդալբեկյանի փաստարկները համոզիչ են, և կարելի է ենթադրել, որ հայերենում *Նեռ(ն)* անունով եղել է ինչ-որ չար ոգի, չարի կրող, և մեր թարգմանիչ-

ները Աստվածաշունչը թարգմանելիս Դերաքրիստոս բառի փոխարեն գործածել են հենց այդ բառը: Առաջին հայացքից թվում է, թե քրիստոնեությունը վերացրեց հին կրոնական պատկերացումները: Սակայն Վ.Ի. Աբակի բառերով՝ քրիստոնեական կրոնական հեղափոխությունը շատ առումներով եղել է միայն «տերմինաբանական և անվանաբանական հեղաշրջում»⁹⁹:

Քրիստոնեական անունների տակ իրենց գոյությունն էին պահպանում հին աստվածներն ու ոգիները:

Սադայել – հավանաբար եբրայական փոխառություն է, որի բուն ձևը հայտնի չէ (ՀԱԲ, 4, 153): ՆՀԲ-ի բացատրությամբ՝ «հակառակ Աստուծոյ. սատանայ՝ գլուխ դիւաց» (ՆՀԲ, 2, 683): ՆՀԲ-ն բառի ծագումը հավանաբար բխեցնում է սատան+ել «աստված» բառերից, այստեղից էլ նրա «սատանայապետ, սատանաների գլուխ» իմաստը: «Սադայել կորոյս զգուարթուն անունն, և սատանայ կոչեցավ, որ է հակառակ» (օրինակն՝ ըստ ՆՀԲ-ի): Բառը հայերենում ավելի ուշ ձեռք է բերել «չար, նենգ, խորամանկ» իմաստները: «Սադայելական ժպիտ» արտահայտությունը գործածվում է նենգ, կեղծ մարդուն բնորոշելու համար, «սադայելյան փող» – *մահվան փող* և «սադայելյան չար հրեշտակ»՝ *հոգեառ հրեշտակ* նշանակություններով:

Ընդհանրացնելով վերոշարադրյալը՝ կարելի է եզրակացնել, որի «չարի» անվանման համար եղել են տարբեր հասկացություններ (այստեղ մենք չենք անդրադարձել հեթանոսական Հայաստանում հայտնի չարքերին՝ այսեր, քաջքեր, թպղաներ, ծիվաղներ, ալքեր և այլն, որոնք հանգամանորեն

⁹⁹ Абаев В.И., Как апостол Петр стал Нептуном, Москва, 1972, 322.

քննված են Ղ.Ալիշանի «Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց» աշխատության մեջ), որոնց մի մասը գոյատևել է և հասել մինչև մեր օրերը, մյուս մասն էլ պատմական զարգացման ընթացքում դուրս է եկել ակտիվ գործածությունից, սակայն պահպանված է մեր բառարաններում և մատենագրության մեջ:

ՀԱՄԱՌՈՏԱԳՐՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԲ - Առձեռն բառարան հայկազենան լեզուի

Ագաթ. - Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց

Ալիշան - Ղ. Ալիշան, Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրօնը

ԱՀԲԲ - Էդ. Աղայան, Արդի հայերենի բացատրական բառարան

Աստուածաշունչ - Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց

Բեդիրյան - Բեդիրյան Պ., Հայերեն շրջասութիւնների բառարան

Բուզ., Բուզանդ - Փաւստոսի Բուզանդացոյ Պատմութիւն հայոց

ԲՍԳ - Բառարան Սուրբ գրոց

Եզնիկ - Եզնկայ Կողբացոյ Եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց

Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին

Եղիշէ - Եղիշէի Վասն Վարդանայ և Հայոց պատերազմին

Խոր.Խորենացի - Մովսիսի Խորենացոյ Պատմութիւն հայոց

ՀԱ - Հանդէս ամսօրեայ

ՀԱԲ - Հ. Աճառյան, Հայերեն արմատական բառարան

ՀԲԲ - Ստ. Մալխասեանց, Հայերէն բացատրական բառարան

ՀԴԳ - Հայ դասականների գրադարան

ՀԼԲԲ - Հայոց լեզվի բարբառային բառարան

ՀԼԴԲ - Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան

ՀԼՊ - Աճառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն

ՀՀԲ - Բառգիրք Հայկազենան լեզուի

Հովհաննիսյան - Հովհաննիսյան Լ., Հայերենի իրանական փոխառութիւնները

ՄՀԲ - Միջին հայերենի բառարան

Մեղրեցի, Բառ. Երեմիայի - Երեմիա Մեղրեցի, Բառգիրք հայոց

Նար., Նարեկացի - Նարեկացի Գ., Մատեան ողբերգութեան

ՆՀԲ - Նոր բառագիրք հայկազեան լեզուի

ՊԲՀ - Պատմա-բանասիրական հանդես

Պտրգ. - Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց

Ջահուկյան - Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային
ժամանակաշրջան

Տաթևացի - Գ. Տաթևացի, Քարոզագիրք

ՏԲ - Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների
բառարան

ՔՀ - Քրիստոնյա Հայաստան (հանրագիտարան)

Օրմանեան - Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս, Հայոց
եկեղեցին

ДГРС - Древнегреческо-русский словарь

Աստվածաշունչ մատյանի համապատասխան գլուխների
համառոտագրությունը տրված է բանասիրության մեջ
ընդունված ձևով:

Լեզուներ

ասոր.- ասորերեն	հուն. - հունարեն
ասուր. - ասուրերեն,	միյ. - միջին հայերեն
Ասորեստանի լեզուն	չեխ. - չեխերեն
արաբ. - արաբերեն	պահլ. - պահլավերեն
արամ. - արամեերեն	պարթև. - պարթևական
աքքադ. - աքքադերեն	պահլավերեն
բուլղ. - բուլղարերեն	պրսկ. - պարսկերեն
գերմ. - գերմաներեն	ռուս. - ռուսերեն
եբր. - եբրայերեն	սանս. - սանսկրիտ
թրք. - թուրքերեն	սլավ. - սլավոներեն
իռլ. - իռլանդերեն	սլովակ. - սլովակերեն
իտալ. - իտալերեն	վրաց. - վրացերեն
լեհ. - լեհերեն	ուկր. - ուկրաիներեն
հիսլ. - հին իսլամերեն	քրդ. - քրդերեն
հյ., հայ. - հայերեն	օս. - օսեթերեն
հսլ. - հին սլավոներեն	ֆր. ֆրանս. - ֆրանսերեն
հնդ. - հնդկերեն	

ԲԱՐԲԱՌՆԵՐ

Ագլ. - Ագուլիս

Ալշ. - Ալաշկերտ

Ախց. - Ախալցխա

Ախք. - Ախալքալաք

Ակն - Ակն

Արբ. - Արաբկիր

Արդ. - Արդվին

Բս. - Բասեն

Ձթ. - Ձեյթուն

Խոյ - Խոյ

Խրբ. - Խարբերդ

Կր. - Կարին

Հնշ. - Համշեն

Ղրբ. - Ղարաբաղ

Մլթ. - Մալաթիա

Մշ. - Մուշ

Մրդ. - Մարաղա

Սաս. - Սասուն

Սեբ. - Սեբաստիա

Սլմ. - Սալմաստ

Սվեդ. - Սվեդիա

Վն. - Վան

Տիգր. - Տիգրանակերտ

Օգտագործված գրականության ցանկ

- Աբեղյան Մ., «Արարատ», 1912:
- Աբեղյան Մ., Հայոց լեզվի տեսություն, Ե., 1965:
- Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն հայոց, Տփղիս, 1909:
- Ալիշան Ղ., Հին հաւատք կամ հեթանոսական կրօնք հայոց, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1910:
- Ալիշան Ղ., Հայոց հին հավատքը կամ հեթանոսական կրօնը, Ե., 2002:
- Ալիշան Ղ., Հայաստան առաջ քան զլիմելն Հայաստան, Վենետիկ, 1904:
- Ալիշան Ղ., Սիսուան եւ Լեւոն Մեծագործ, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1885:
- Ալիշան Ղ., Հայապատում, Վենետիկ, ի վանս Ս.Ղազարու, 1901:
- Աղայան Էդ., Ընդհանուր և հայկական բառագիտություն, Ե., 1984:
- Աղայան Էդ., Արդի հայերենի բացատրական բառարան, Ե., 1976-1978:
- Աղայան Էդ., Բառաքննական և ստուգաբանական հետազոտություններ, Ե., 1974:
- Աձառեան Հ., Հայերէն նոր բառեր հին մատենագրութեան մէջ, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1913:
- Աձառյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, Ե., 1946:
- Աձառյան Հ., Լիակատար քերականություն հայոց լեզվի, Ներածություն, Ե., 1955:
- Աձառյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, հ. 1-2, Ե., 1940-1951 :
- Աձառյան Հ., Հայերեն արմատական բառարան, հ. 1-4, Ե., 1971-1979:
- Ամասյան Հ., Հայ համաբարբառային գրականությունը և հայ մատենագրության համաբարբառը, «Էջմիածին», 1971:

Առաքելյան Վ., Հինգերորդ դարի հայ թարգմանական գրականության լեզուն և ոճը, Ե., 1984:

Առաքելյան Վ., Ակնարկներ հայոց գրական լեզվի պատմության, Ե., 1981:

Առձեռն բառարան հայկազնեան լեզուի, Վենետիկ, 1865:

Ասորական դատաստանագիրք, հրտր. Ս. վրդպ. Ղլտձեանց, Էջմիածին, 1917:

Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանաց, Կ.Պոլիս, 1895:

Աստուածաշունչ գիրք հին եւ նոր կտակարանաց, Կոստանդնուպոլիս, ի տպարանի Ա.Յ.Պոյաձեան, 1907:

Աստուածաշունչ մատեան հին և նոր կտակարանների, Մայր աթոռ Ս.Էջմիածին, 1999 (արևելահայերեն նոր թարգմանություն):

Աստվածաշնչական Հայաստան, Միջազգային գիտաժողովի նյութերի ժողովածու, Ե., 2005:

Աւետիքեան Գ., Մեկնութիւն չորեքտասան թղթոց երանելոյն Պօղոսի առաքելոյ, ի Վենետիկ, ի վանս ս. Ղազարու, 1806:

Արեւելցի Վ., «ձառ ի վերայ Յոհան Օձնեցոյ ըստ խնդրոյ Համազասպ եպիսկոպոսի Հաղբատայ», «Արարատ», Վաղարշապատ, 1888, համ. 10:

Բառարան Սուրբ գրոց, Կոստանդնուպոլիս, 1881:

Բառգիրք արարեալ ի Ս.Էջմիածին, Երեմիայ Վարդապետի, տպ. ի յԱլիկոնայ, 1698:

Բդոյան Վ. Հ., Հայ ազգագրություն. համառոտ ուրվագիծ, Ե., 1974:

Բեդիրյան Պ., Հայերեն շրջասությունների բառարան, Ե., 2002:

Բուզանդ Փ., Պատմություն հայոց, Ե., 1968 (Ստ. Մալխասյանցի թարգմանությամբ):

Գաբամաձեան Ս., Նոր բառգիրք հայերէն լեզուի, Կ.Պոլիս, 1910:

Գալստյան Գ., Դիցաբանական անունների և դարձվածքների համառոտ բացատրական բառարան, Ե., 1966:

Գիրք մոլութեանց, անդրածեցեալ ի լաթինականէն ի հայ բարբառ (գործ ունիթոռաց ԺԴ դարու), Վենետիկ, 1720:

Գյուրջինյան Դ., Կրոնակեղեցական լեզվական միավորների քննություն, Ս.Էջմիածին, 2002:

Դուրեան Եղիշէ պատրիարք, Հայոց հին կրօնը կամ հայկական դիցաբանութիւն, Երուսաղէմ, 1933:

Դուրեան Եղիշէ պատրիարք, Կրօններու պատմութիւն, Երուսաղէմ, տպ. սրբոց Յակովբեաց, 1935:

Եզնկայ Կողբացոյ Բագրևանդայ եպիսկոպոսի Եղծ աղանդոց, Վենետիկ, 1826:

Եզնիկ Կողբացի, Եղծ աղանդոց, Ե., 1970:

Եղիշե, Վարդանի և հայոց պատերազմի մասին, Ե., 1971 (թարգմանությունը, ներածությունը և ծանոթագրությունները Ե.Տեր-Մինասյանի):

Եղիշէի Վասն Վարդանայ և հայոց պատերազմին, Ե., 1957:

Զարեհ արեղա Կաբադյան, Նահատակություն և անմահություն Ստեփանոս Նախավկայի, Ս.Էջմիածին, 1997:

Զէքիեան Լևոն, Հայ թատրոնի սկզբնաքայլերը եւ հայ վերածնունդի շարժումը, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1975:

Ժե դարի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Ա, Ե., 1955:

Ժե դարերի հայերեն ձեռագրերի հիշատակարաններ, մասն Բ, Ե., 1958:

Լամբրոնացի Ն., Պատասխանի Ոսկան արգելական ձգնաւորի ի մեծն Անտիոք, Երուսաղէմ, 1842:

Լևոնյան Գ., Թատրոնը հին Հայաստանում, Ե., 1941:

Խլղաթյան Ֆ., «Վարդանանք» պատմավեպի լեզուն և ոճը, Ե., 1988:

Խոսրովու Անձևացեաց եպիսկոպոսի Մեկնութիւն աղօթից Պատարագին, Վենետիկ, 1869:

Կանոնագիրք հայոց (աշխատասիրությամբ Վազգեն Հակոբյանի), Ե., 1964:

Կոստանեանց Կ., Հայոց հեթանոսական կրօնը, ի Վաղարշապատ ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1879:

Կուն Ն., Հին Հունաստանի լեգենդներն ու առասպելները, Ե., 1956:

Համբարձումյան Վ.Գ., Հայերեն *աստված* բառի ծագումն ու տիպաբանությունը, Ե., 2002:

Հայաստանի և հարակից շրջանների տեղանունների բառարան, հ. 1-5, Ե., 1986 - 2001 թթ.:

Հայաստանեայց առաքելական սուրբ եկեղեցի, Քրիստոնեական, Վանաձոր, 2001 :

Հայոց եկեղեցական իրաւունքը, Ն.Վ.Մելիք-Թանգեան, Վենետիկ, Ս.Ղազար, 1890:

Հայոց լեզվի բարբառային բառարան, Ա-Զ, Ե., 2001-2010:

Հայոց լեզվի դարձվածաբանական բառարան, Ե., 1975:

Հովհաննիսյան Լ., Հայերենի իրանական փոխառությունները , Ե., 1990:

Հովհաննիսյան Լ., Գրաբարի բառապաշարը (5-րդ դ.), Ե., 2006:

Հովսեփյան Գ., «Արարատ», Ս.Էջմիածին, 1912:

Ղազարեան Ռ. , Գրաբարի բառարան, Ամթիլիաս-Լիբանան, 2004:

Ղազարեան Ռ. , Գրաբարի հոմանիշների բառարան, Ե., 2006:

Ղազարյան Ռ., Ավետիսյան Հ., Միջին հայերենի բառարան, հ.1-2, Ե., 1987-1992:

Ղանալանյան Ա., Ավանդապատում, Ե., 1969:

Ղեւոնդեայ վարդապետի պատմութիւն, Ս.Պետերբուրգ, ի տպարանի Ի.Ն.Սկորոխուդովի, 1887:

ճառ Աստծու ձշմարիտ սուրբ վկաների մասին՝ շարադրությամբ մեր նախնիների գրքից, որ կոչվում է Յայսմաւորք, «Տոն մեր սուրբ թարգմանիչների», Ս.Էջմիածին, 1997 (թարգմ. Վ.Համբարձումյան):

Մալխասեանց Ստ., Հայերէն բացատրական բառարան, 1- 4, Ե., 1944- 1945:

Մարտիրոսյան Հ., Գիտությունն սկսվում է նախնադարում, Ե., 1978:

Մարգարյան Ա., Ժամանակակից հայոց լեզու, Ե., 1993:

Մեծարենց Մ., Երկերի ժողովածու, Ե., 1956:

Մեղրեցի Ե., Բառգիրք հայոց, Ե., 1975:

Մեյե Ա., Հայագիտական ուսումնասիրություններ Ե., 1978:

Մխիթարայ Գոշի Դատաստանագիրք հայոց (հրտր. Վ.Ճ. վրդպ. Բաստամեան), Վաղարշապատ, 1880:

Մովսիսի Խորենացու պատմություն հայոց, Տիփլիս, 1913:

Նազարեանց Ստ., Հանդես նոր հայախօսութեան, Երկրորդ մասն, Մոսկվայի մէջ, Լազարեանց Քաջափայլ պարոնների տպարանումը, 1857:

Նարեկացի Գ., Մատեան ողբերգութեան, Պուլէնոս Այրէս, 1940:

Նարեկացի Գ., Մատյան ողբերգության, Ե., 2002 (Վ.Գևորգյանի թարգմանությամբ):

Նոր բառգիրք հայկազեան լեզուի, հ. 1-2, Վենետիկ, 1836-1837:

Պալասանյան Ստ., Պատմություն հայոց գրականութեան, Ազգային գրականություն, Թիֆլիզ, 1865:

Պապիկյան Ս., Կրոնական տերմիններից առաջացած տեղանունների մասին, Հայոց սրբերը և սրբավայրերը, «Հայաստան», Ե., 2001, 114-119:

Պապիկյան Ս., Անձնանուններից առաջացած մի քանի տեղանունների մասին, Հայագիտական և զուգադրական լեզվաբանություն, Գ պրակ (գիտական աշխատություններ), 2003 :

Պապիկյան Ս., Հայ եկեղեցու նվիրապետությանը վերաբերող մի քանի տերմինների մասին, Պատմա-բանասիրական հանդես, 2004 թ., հ.1, 195-203:

Պապիկյան Ս., «Պատարագ» տերմինի մասին, Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, Դ պրակ, Ե., 2004 թ. (գիտական աշխատություններ), 143 -149 :

Պապիկյան Ս., Եկեղեցու տերունական խորհուրդների անվանումները և դրանց ծագումը, «Ժամանակակից քաղաքա-

կրթական գործընթացները և հումանիտար գիտությունների զարգացման հիմնախնդիրները Հայաստանում», «Գլաճոր» կառավարման համալսարան, Ե., 2004 (գիտական աշխատությունների ժողովածու):

Պապիկյան Ս., Կրոնական մի քանի փոխառյալ տերմինների մասին, Աստվածաշնչական Հայաստան, Երևան, 2005, 502-506:

Պապիկյան Ս., «Ագապի» տերմինի մասին, Ջահուկյանական ընթերցումներ (հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր), Ե., 2006, 159-165:

Պապիկյան Ս., «Բեմ» տերմինի մասին, Ջահուկյանական ընթերցումներ (հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր), Ե., 2007, 147-155:

Պապիկյան Ս., «Եկեղեցի» տերմինի մասին, Գլոբալացվող աշխարհը և հումանիտար կրթության ու գիտության հիմնախնդիրները Հայաստանի Հանրապետությունում, Ե., 2007, 232-239:

Պապիկյան Ս., Հնդեվրոպական ծագմամբ բառերը կրոնական տերմինահամակարգում, Հայագիտություն և զուգադրական լեզվաբանություն, պրակ 2, Ե., 2008, 121-135:

Պապիկյան Ս., Ասորերենից փոխառյալ կրոնական տերմինները և դրանց իմաստային փոփոխությունները, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2008, համ. 1-12, 1-29:

Պապիկյան Ս., Չարը խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ, Միջազգային հայերենագիտական գիտա-ժողովի նյութեր, Ստեփանակերտ, 2008, 21-27:

Պապիկյան Ս., Հունարենից հայերենին անցած կրոնական տերմինները, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2009, թիվ 1-12, 1-31:

Պապիկյան Ս., «Դժոխք» և «դրախտ» բառերի մասին, Ջահուկյանական ընթերցումներ (հանրապետական գիտական նստաշրջանի նյութեր), Ե., 2009, 139-146:

Պետրոսյան Հ., Հայերենագիտական բառարան, Ե., 1987:

Պլուտարքոս, Զուգակշիռը (թրգմ. Եղիա Թովմաճեան), հ. Դ, 1984:

Ջախջախեան Մ., Բառգիրք ի բարբառ հայ և իտալական, Վենետիկ, 1837:

Ջահուկյան Գ., Հայոց լեզվի պատմություն. նախագրային ժամանակաշրջան, Ե., 1987:

Ջահուկյան Գ., Լեզվական նոր տվյալներ հայոց նախաքրիստոնեական կրոնի և հավատալիքների վերաբերյալ, Պատմա-բանասիրական հանդես, 1992, համ.1:

Ջահուկյան Գ., Ժամանակակից հայոց լեզվի իմաստաբանություն և բառակազմություն, Ե., 1989:

Ջահուկյան Գ., Հայերեն ստուգաբանական բառարան, Ե., 2010 (Վ. Սարգսյանի խմբագրությամբ և առաջաբանով):

Սրբազան Պատարագամատոյցք Հայոց, 3. Տաշեան, Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1897:

Սրբոյն Եփրեմի Մատենագրութիւնք, Վենետիկ, հ.1, 1836:

Վազգեն Ա կաթողիկոս, Մեր պատարագը, Ս. Էջմիածին, 1988:

Վարդույան Գ., Մարգարյան Ե., Կրոնների պատմություն, Ե., 2006:

Տաթևացի Գ., Գիրք հարցմանց, ԿՊ, 1729:

Տաթևացի Գ., Քարոզագիրք, Ձմեռան հատոր, 1740:

Տաթևացի Գ., Քարոզագիրք, Ամառան հատոր, 1741:

Տաթևացի Գ., Գիրք որ կոչի Ոսկեփորիկ, Կ.Պոլիս, 1746:

Տաթևացի Գ., Ոսկեփորիկ, Ե., 1995:

Տեր-Մինասյան Ե., Միջնադարյան աղանդների ծագման և զարգացման պատմությունից, Ե., 1968:

Տերյան Վ., Տրիոլետներ, ՀԴԳ, Ե., 1989:

Տեր-Պետրոսյան Լ., Հայ հին թարգմանական գրականություն, Ե., 1984:

Րաֆֆի, Կայծեր, Ե., 1986:

Փաւստոսի Բուզանդացւոյ պատմութիւն հայոց, Ս.Պետերբուրգ, 1883:

Քրիստոնյա Հայաստան (հանրագիտարան), Ե., 2002:

Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս , Ազգապատում, մաս 1-3, 1912-1927 թթ.:

Օրմանեան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս , Հայոց եկեղեցին, Կոստանդնուպոլիս, հրատարակիչք Վ. և Հ. Տէր-Ներսէսեան, 1911:

Օրմանյան Մաղաքիա արքեպիսկոպոս, Ծիսական բառարան, Ե., 1992:

Օրբելեան Ստ., Պատմութիւն տանն Սիսական, Մոսկվա, 1861:

Абаев В.И., Как апостол Петр стал Нептуном, М., 1972:

Авеста в русских переводах (1861-1996), под ред. И.В.Пака, Санкт-Петербург, 1998:

Библейский словарь (Энциклопедический словарь), составил Эрик Нюстрем (перевод со шведского под редакцией И.С.Свенсона), " Библия для всех", Санкт-Петербург, 2004 :

Библейский богословский словарь , М., 1995:

Библейская энциклопедия, М., 1990:

Библия книги священного писания ветхво и нового завета, М., 1998:

Гамкрелидзе Т.В., Иванов Вяч. Вс., Индоевропейский язык и индоевропейцы: Реконструкция и историко- типологический анализ праязыка и протокультуры, т. 1-2, Тбилиси, 1984:

Ганшина К. А., Французско-русский словарь, М., 1977:

Гараджа В.И., Религиоведение: Учебное пособие для студентов высших учебных заведений и преподавателей средней школы. –М., Аспект пресс, 1995:

Дворецкий И.Х., Древнегреческо-русский словарь, т. 1-2, М., 1958:

Краткий церковно-богослужебный словарь, М., 1997:

Латино-русский словарь, М., 1986:

Лукомский Г.К., Старинные тетры, СП, 1913:

Марр Н. , Сльдъ у Армянъ, Хрустіанскій Востокъ, СП, 1912:

Ожегов С.И., Словарь русского языка, М., 1970:

Основы религиоведения,, , М., 1998:

Словарь иностранных слов, М., 1945:

Религии мира. Опыт англо-русского словаря-справочника, М., 2002:

Шанский Н., Этимологический словарь русского языка, М., 1963-1982:

Христианство, Энциклопедический словарь, М., 1933 :

Фасмер М., Этимологический словарь, М., 1995:

Энциклопедический словарь, С.Петербург, 2004:

Luis Marie`s, Critique de quelques te`moignages allegues en faveur de la forme щш pay sans n (<Ц, 1927, 1-12):

Աբբա - կաթոլիկ վանքի վանահայր

Աբեղա - վանական, կուսակրոն քահանա

Ագապ(ի) - աղքատներին տրված սիրո ձաշ

Ադեն (ադեն) - տէս Եդեն

Ադոնա - տէր իմ (Աստծու մասին)

Ազազել (ազազայել) - անապատում բնակվող չար ոգի

Ազգաբոն - սատանա

Ալելու(իա) (ալելուիա) - գոհաբանական խոսք քրիստոնեական եկեղեցիներում

Ախտարք (աղթարք) - 1. գուշակություն աստղերի շարժումով, 2. գուշակության գիրք

Ախտարմար - աստղահմա, աստղերով գուշակություն անող

Ակումիտ - կրոնավորական տիտղոս

Ահիահ - եհովա, Աստված

Աղաչել - թախանձագին խնդրել

Աղթարմայ - կաթոլիկ դարձած հայ

Աղոթք - աղաչանք Աստծուն՝ խնդիրքով, գոհությամբ, ուխտով

Ամբիոն (ամպիոն) - 1. եկեղեցու բեմը, 2. պատվանդան

Ամեն (ամեն) - եղիցի, թող լինի

Անագանոս - եկեղեցու մեջ գիրք կարդացող

Անապատ - քաղաքից հեռու մի վանք

Անգեղոս - հրեշտակ, պատգամավոր

Անեծք - նզովք

Անտիքրիստոս - սուտ Քրիստոս

Անփիռ (անփիռն) - եպիսկոպոսական խաչ կամ գավազան

Աշտանակ - մոմակալ

Ապաշաւ - զղջում, ապաշխարանք

Ապաշխար(ություն) - զղջում

- Ապոկրիսիար** - թագավորական եկեղեցու սպասավոր
- Ապոստոլոս** - առաքյալ կամ պատգամաբեր
- Առնակ** - երևակայական չար ոգի
- Աստված** - Արարիչ
- Ատեսարոն** - տե՛ս **Դիատեսարոն**
- Ատյան (ատեան)** - եկեղեցու մաս՝ բեմից ներքև
- Ատրուշան** - 1.կրակատուն, 2. փխբ. անմար հուր
- Ատուր** - Բրիստոսի խաչափայտի առաջին բևեռի անունը
- Արծուեք** - արքեպիսկոպոս
- Արշիեպիսկոպոս** - տե՛ս արքեպիսկոպոս
- Արքայուն (արքաուն)** - քրիստոնյա՝ ըստ թաթարների
- Արքերեց** - ավագ երեց, ավագ քահանա
- Արքեպիսկոպոս** - եպիսկոպոսների պետ
- Արքիդիակոն** - ավագ սարկավագ, սարկավագապետ
- Արքիմանդրիտ** - աբբա, վանահայր
- Բագ** - Աստված
- Բագին** - 1. հեթանոսական զոհարան, 2. հեթանոսական մեհյան
- Բազպան** - թևնոց (եկեղեցական զգեստավորության մաս)
- Բարսմունք** - ձյուղերի տրցակ, որ մոգերը բռնում էին ձեռքերին
- Բելիար** - սատանա, չար օձ
- Բեհեղզեբուղ (բեեղզեբուղ)** - սատանայապետ
- Բեմ** - 1. եկեղեցիների մեջ՝ առաջակողմյան բարձր մասը, 2. թատրոնում՝ բարձր տախտակամած
- Բոզպայիտ** - հին պարսկական կրոնին վերաբերող գիրք
- Բուտ** - եկեղեցու տեսուչ
- Գայիսոն** - գավազան
- Գանձ** - եկեղեցական երգ

Գանձարան - եկեղեցական երգերի հավաքածու, հոգևոր երգարան

Գավազան - կրոնավորի գավազան

Գավիթ - տաճարի, տան բակ, նման.՝ եկեղեցի

Գեհեն - դժոխք

Գիշտ - արեղայի հագուստ

Գուշակ - մարգարե, գուշակող

Դաբիր - Սրբություն սրբոցի ներսի սենյակը, վայր աստվածխոսության

Դաշն - ուխտ, նաև՝ հավատո հանգանակ

Դավանանք - դավանություն

Դենիմազդեզն - զրադաշտականություն

Դերի - վանք

Դև - հոգի, չար սատանա

Դժոխք - գեհեն

Դիակոն - սարկավագ

Դիատեսարոն - համաբարբառ ավետարան

Դիբրամեն - «Մնացորդաց գիրք» (Եփրեմ Ասորի)

Դիք - աստված

Դրախտ - պարտեզ, երանավետ վայր

Դրոշմ - 1.եկեղեցու յոթ խորհուրդներից մեկը, 2. կնիք

Եդեն - դրախտ

Եկեղեցի - 1. մարդկանց ժողով, 2.քրիստոնեական եկեղեցի

Եկղեսիաստես- 1. վարդապետ, 2. Սողոմոն իմաստունի

«Ժողովող» գիրքը

Եկղեսիաստիկոս - եկեղեցական տիտղոս, որ հույները տվել են Մեսրոպ Մաշտոցին

Եղամ (եղամ) - տաճարի մուտքի առաջ գտնված սրահը

Եպիմանիկոս - պատարագչի բազպան

Եպիսկոպոս - եկեղեցու առաջնորդ

Երախա(յ) - անկնունք, մկրտություն չստացած
Երդում(ն) - 1. ուխտ, 2. հանդիսավոր հավաստում որևէ բանի
Երեց (երեց) - 1. քրիստոնեական համայնքի ավագը, քահանա, 2. ավագ
Զամբեղ (զամբեղայ) - վեղար, կնգուղ
Զատիկ - 1. քրիստոնեական տոն՝ ի հիշատակ Քրիստոսի, 2. հրեական տոն
Զեհետ - մահմեդական կրոնավոր
Զեն - զոհ
Զեր - վարդապետ (Բառ. Երեմ.)
Զինահար - «ողորմիր, խնայիր» (գործածվում էր միջնադարյան բանաստեղծության մեջ)
Զմուռ - խեժ՝ գործածվող որպես անուշահոտ ծխելիք և դեղ
Զոհ - Աստծուն մատուցվող նվեր
Էլեւոհիմ - Աստված
Էփիմերտէ (Եփրեմվերդի) - սկզբնապես՝ օրացույց, այժմ՝ սնոտիապաշտական տեղեկությունների ժողովածու
Ընդիկտիոն - 15 տարիների մի շրջան (խաչի երևումից)
Ընծա - զոհ, նվեր
Թակալակ - լատին սարկավագի շապիկ
Թաչել - թութակի նման արտասանել (աղոթքի համար ասված)
Թափոր (թափօր) - եկեղեցական հանդես շրջագայությամբ
Թափուռ - Վարդավառի տոնին խնձոր խորովելու արարողությունը
Թերափ - տան կուռք
Թովել - կախարդել
Թուրէ - օրենք, գիրք օրինաց (Մովսեսի)
Թաղա - չար դև
Ժողով - եկեղեցի

Իբրամեն - տե՛ս **Դիբրամեն**

Իդասեդ - չար դև

Իկոն - հունաց եկեղեցական պատկեր

Իրմիաս - աղաչանք առ Տեր (ծագումն անհայտ)

Իսկինոս - սուրբ (Բառ.Երեմիայի)

Լադրիայ - պաշտամունք

Լեկաթ - պապական նվիրակ

Լիբանոս - կնդրուկի ծառ

Լիթանիա - աղոթք, մաղթանք

Լիմպոս - նախաքրիստոնեական արդարների և անկնունք մեռնող մանկանց հոգիների օթևանը

Խաչ -1. քրիստոնեական կրոնի խորհրդանիշն ու պաշտամունքի առարկան 2.աջ ձեռքի շարժումով պատկերվող այդպիսի առարկայի նշան՝ աղոթքի, կնքելու ժամանակ

Խարաման (ի) - սատանա, դև

Խիպիլիկ - մի տեսակ գիշերային ոգի

Խոյր(խոյր) - գլխանոց, որ կրում են բարձրաստիճան իշխանավորները և եկեղեցականները

Խոստովանություն - գործած մեղքերը քահանայի մոտ զղջումով հայտնելը և նրանից թողություն ստանալը

Խոստով(անք) - քահանայի առջև հայտնած մեղանչանք

Խորան- 1. տաճարի բեմ, սեղան՝ պատարագ մատուցելու համար, 2.ավագ խորանից աջ ու ձախ տաղադրված փոքր սենյակները (ավանդատները), 3.մանրանկարչության մեջ՝ ձեռագիր չորս ավետարանների պատկերազարդ ձևավորված ցանկ

Խորգ - մագեղեն քուրճ ապաշխարության համար

Խունկ - ծառերի կեղևից ստացվող բուրավետ խեժ,որ ծխում են կրոնական արարողությունների ժամանակ

Ծես(ծես) - կրոնական պաշտամունքային արարողությունների ամբողջությունը

Ծիկնապար - դիվանադպիր, քարտուղար

Ծոմ - 1. եկեղեցական կանոններով սահմանված պահեցողություն կերակրի մեջ, 2. ծոմապահության ժամանակաշրջանը

Ծֆուլ - կրոնավորի գլխանոց «Մոնոզոնն ունի . նախ քուսիթայն ի գլուխն, որ է ծֆուլն» (Գ. Տաթևացի)

Կադես (կադես) - սուրբ

Կաթալիկե - տե՛ս կաթողիկե (կաթողիկե)

Կաթարոս - մաքուր, սուրբ (այս անունով էին իրենց անվանում նավարեան աղանդավորները)

Կաթեդր - նստարան, աթոռ, եպիսկոպոսանիստ եկեղեցի (cathedrale)

Կաթողիկե (կաթողիկե) - 1. ընդհանրական քրիստոնեական եկեղեցի, 2. աթոռանիստ եկեղեցի

Կաթողիկոս - ծայրագույն պատրիարք, հայրապետ

Կախարդ - 1. հմայող, վիուկ, որ կապ ունի չար ուժերի հետ, 2. մամ. թովիչ, գրավիչ

Կախարդասար - կախարդ, կախարդող

Կաղամբիտ - մի տեսակ խունկ

Կաղանդ - ամանոր

Կաղանդիկոն - կաղանդ, ամանոր, տարեգլուխ

Կաճառ - 1. ակադեմիա, 2. գիտնականների, բարձրատիճան եկեղեցականների ժողով

Կանթեղ - լուսավորության սարք՝ վառած մոմի, ձրագի, ջահի համար

Կանոն - աղյուսակ, եկեղեցական օրենք, կարգ

Կապ - եկեղեցականի շուրջառ «Զկերպասեայ կապն, որ է փորիբաց նափորտն, զոր Լուսաւորիչ կարգեաց ի յեկեղեցիս Հայաստանեաց» (Հացունի, Պատմ. տարագի, 369)

Կասիմոն – մի տեսակ խունկ

Կարապետ -1. առաջնորդ, ձանապարհի բաց անող, 2. մակդիր Հովհաննես Մկրտչի

Կարգ - 1. իրերի կանոնավոր դասավորություն, 2. եկեղեցական արարողություն, ծիսակատարություն, 3. եկեղեցական պաշտոն

Կարդինալ – կաթոլիկական եկեղեցու ամենաբարձր հոգևոր տիտղոսը պապից հետո

Կեդար – խույր

Կեդատ – սուրբք (Բառ. Երեմիայի)

Կեմետրիայ – նահատակի գետնափոր գերեզման

Կեշտ(քեշտ) – կրոնական աղանդ (իրան. «կրոն»)

Կերոն – 1. եկեղեցու մեծ մոմ, 2. ջահ

Կիտոնտ – բյուզանդական տիտղոս, որ տրվել է Գր.Մագիստրոսին

Կիրէէիսոն – «Տէ՛ր, ողորմեա»

Կիւա – կախարդ, վիուկ

Կիրակէ (կիրակի) – շաբաթվա առաջին օրը

Կղեր – եկեղացական պաշտոնյա, կրոնավոր

Կնգուղ – կրոնավորի վեղար

Կնդրուկ – ազնիվ խունկ

Կնիք – կնքված բան, մկրտություն (մոիր)

Կնունք –մկրտություն, երեխային ավագանի մեջ մկրտելու արարողությունը

Կշան – խույր (Բառ. Երեմիայի)

Կոնդակ – կաթողիկոսի պաշտոնական գրություն

Կոնքեռ – եկեղեցական զարդ, որ հայրապետը կրում է ձախ ազդրին

Կոռտիկ – արեղայի վերարկու

Կորբան – տաճարին տրված նվեր

Կրոն (կրօն) - 1. հավատ, պաշտամունք, 2. կրոնագիտություն
 Կուլիբայ - հոգու հաց
 Կուձում - մի տեսակ խնկեղեն
 Կուպայ - քրիստոսի գերեզմանի գմբեթը կամ մատուռը
 Կուռայք - Կուրան կարդացող, հոգևորական
 Կուրան (Ղուրան) - մահմեդականների սուրբ գիրքը
 Կուրդ - ծոմ, պահք (Բառ. Երեմիայի)
 Համակղեն - 1. գրադաշտական աստվածաբան, 2. կրոնակից
 Համբարու - երևակայական ձիվաղ
 Հարց - մեռելահարցություն, հավահարց
 Հավատ - հավատք, կրոն
 Հեթանոս - 1. կռապաշտ, 2. դիցապաշտ, 3. փխբ. բարբարոս
 Հեշմակ - դև, սատանա
 Հերեսիովտ (հերեսիոտ) - աղանդավոր
 Հերետիկոս - հերձվածող
 Հերձ - հերձված, հերձվածող
 Հէճ - մահմեդականների ուխտագնացությունը իրենց սուրբ քաղաքները
 Հիպերետ - կրոնավորի ծառա, սպասավոր
 Հմա(յ) - կախարդություն
 Հոգի - 1. ոգի, 2. աննյութ, անտեսանելի էակ, 3. կյանքի սկզբունքը մարմնի մեջ
 Հովիվ - եպիսկոպոս, կրոնավոր
 Հուրի - երկնային սևաչյա գեղուհի
 Հրաշ(ք) - 1. գերբնական գործ, 2. զարմանալի
 Հրբուակ - մի տեսակ խնկեղեն
 Հրեշտակ - 1. առաքյալ, մարգարե, պատգամավոր, 2. կանխահայտ նշան 3. երկնային հրեշտակ
 Հրեշ - 1. ցուցանք, այլանդակ, 2. երևակայական գազան

Հոյս (յոյս) - 1. քրիստոնական առաքինություններից մեկը (հույս, հավատ, սեր), 2. սպասում
Ձոն - աստվածներին տրված նվեր
Ձոնիչ - քուրմ
Ղաշայ - ասորի քահանա
Ղևտիկոն - «Ղևտական գիրքը» (Հնգամատյանի 3-րդ գիրքը)
Ղիբողղոն - հավատի ձեռնարկ
Ղիմնիսկոս - պայմանական նշան, որով Ս.Գրքի հունարեն թարգմանության մեջ նշվում էր բնագրից տարբերությունները
Ճեմիայ - մզկիթ
Ճիվաղ - առասպելական գազան, հրեշ
Ճոկան - կեռ գլխով եպիսկոպոսական գավազան
Ճռադավան - մոլար հավատացյալ
Ճրագ - ջահ
Մազդեզն - զրադաշտական
Մալում - մահմեդական կրոնի կարդացվոր, իմամ
Մահտեսի - Երուսաղեմ ուխտի գնացած
Մաղթ(անք) - 1. աղոթք, 2. բարեմաղթություն
Մամբար - մզկիթի խորանը
Մամոնա - 1. հարստությունը մարմնավորող կուռք, 2. ինչք
Մանես (մանես) - մեռելների աստվածացյալ հոգին
Մանիբուլ - պատարագիչ քահանայի բազպանը
Մաննայ - նվեր, ընծա, անարյուն պատարագ
Մատաղ - զոհ, ագապ, զենլի
Մատուռն - վկայարան
Մար - տեր, ո՛վ տեր
Մարանաթայ - նզովքի բանաձև (Ա.Կոր. Ժ2, 22)
Մարգարե(մարգարե) - 1. ապագան գուշակող, 2. մահմեդականության հիմնադիր Մուհամեդը
Մարդարիշար - մի տեսակ խունկ

Մարտիրոս - նահատակ
Մարտիրոզոգ - նահատակի վկայաբանություն
Մեհյան - հեթանոսական տաճար
Մեհրապ - մզկիթի ավագ սեղանը
Մեղ(ք) - 1. մեղք, հանցանք, 2. կրոնաբարոյական պատվիրանների խախտում
Մեղեդի - եկեղեցական քաղցրաձայն երգ
Մեսեդի - կցուրդ երեկոյան սաղմոսերգության
Մեսիա - օծյալ, քրիստոս
Մետուդիեան - հրաշափառ, երկնային
Մետրոպոլիտ(նետրոպոլիտ)-մայրաքաղաքի արքեպիսկոպոս
Մզկիթ - մահմեդականների աղոթատեղի
Միսալ - լատինների պատարագամատույցը
Միստեռիոն - խորհուրդ, խորհրդակատարություն
Միւռոն(մեռոն) - օծման սուրբ յուղ
Մլիեստ - մահմեդական կրոնը թողած և քրիստոնյա դարձած
Մծղնեայ - 1. քրիստոնեական աղանդի ներկայացուցիչ, 2. զազրագործ՝ պղծագործ աղանդավոր
Մծղնեութիւն(մծղնություն)- 1. քրիստոնեական աղանդ, 2. զազրագործություն
Մկրտել - կնքել
Մկրտիչ - մկրտող (հատուկ մակդիր Հովհաննես Մկրտչի)
Մնիրա - մզկիթի աշտարակ
Մոգ - 1. զրադաշտական կրոնի հոգևոր պաշտոնյա, 2. հեթանոսական կրոններում՝ գուշակ, 3. կախարդ
Մոմ - 1. ծրագ, 2. մեղրամոմ
Մոնաքոս - ձգնավոր
Մովպետ - կրոնապետ (զրադաշտական կրոնում)
Մուկլ - քարախունկ
Յազ - զոհ

Յահ - աստված (Եհովա բառի կրճատ ձևն է)

Յաշտ - կուռքերին մատուցված զոհ (այստեղից՝ Աշտիշատ)

Յաքում - Երուսաղեմի տաճարի սյուներից մեկի անունն է

Յոբելեան - 1. հրեական թողության տարին, 2. հիսունօրյա ժամանակաշրջան **Քրիստոսի** **հարությունից** **մինչև** **հոգեգալուստը**

Յուշկապարիկ - առասպելական էակ

Նալաթ - անեծք

Նածրացի (նածարացի) - քրիստոնյա

Նահատակ - մարտիրոս, վկա

Նեկտար - աստվածների ըմպելիք

Նեռն - 1. սուտ **Քրիստոս**, դերաքրիստոս, սուտ մեսիա, 2. փխբ. **չարագործ**, դաժան

Նեսար - չար դև

Ներբող (ներբողեան) - գովեստ, օրհներգություն

Նզովք - անեծք, բանադրանք

Նկատ - թխելուց առաջ նշխարը ծակծկելու փայտի կտոր

Նշան - 1. խաչ, խաչանիշ, 2. հրաշք

Նշխար - 1. Սրբերի ոսկորների մաս, 2. եկեղեցու օրհնյալ հաց

Նուեր (նվեր) - 1. տաճարին ընծայված որևէ բան, 2. զոհ, պատարագ, 3. ընծա

Նուիրակ (նվիրակ) - եկեղեցական պաշտոնյա

Շապիկ - 1. զրադաշտականների **նվիրական շապիկ**, 2. մարմնի վրա հագնելու շոր

Շարական - եկեղեցական երգ

Շնորհ - երկնային ձիրք

Շուշան - բուրվառի վերին խուփը

Շուշփայ (շուշպայ) - 1. սկիհը մաքրելու կտավ, 2. սրբերի մասունքների պատանք

Ողոգումեան - Ծաղկազարդի տոնը

- Ողորմ** - գութ, կարեկցանք
- Որթողոքս(օրթողոքս)** - ուղղափառ
- Պագ** (երկիր պագանել) - համբուրել
- Պահեզ** - պահք, ծոմ
- Պայ** - առասպելական էակ
- Պապ** - 1.մեծ հայր, 2.կաթողիկոս
- Պապաս** - քահանա
- Պառոխ**- ծխատեր քահանա
- Պառակլիտոս** - մխիթարիչ
- Պառավատոս (պառաւատոս)** - ուրացող (<ուլիանոս կայսերը տրված մականուն)
- Պաշտ(ել)** - 1. երկրպագել, կրոնական պաշտանունք կատարել, 2. մեծարել
- Պասքա** - Չատիկ
- Պատարագ** - 1. նվեր, ընծա, 2. զոհ, մատաղ
- Պարիկ** - առասպելական ոգի
- Պարտանք** - հուռուլք
- Պենտեկոստե** - հոգեգալուստ
- Պերետուտ** - հոգևոր տեսուչ
- Պիռոն (պյուռոն)** - կրակապաշտ պարսիկների ատրուշան
- Պռոտոֆրոնտես** - նախաթոռ պատրիարք
- Պռօսթթօս** - Մերձեցիր, ո՛վ Աստված
- Պռոսխումե** - ավետարանը եկեղեցում կարդալուց առաջ ասված բանաձև
- Պռոտոպապ** - հայրապետ, քահանայապետ
- Պռոտոֆրոնտես** - նախաթոռ պատրիարք
- Պրակսաւթայք** - Հին և Նոր կտակարանների անվավերական գրքեր
- Պրոժիագմենոս** - նախասրբելոց պատարագ
- Ջաբրոն** - վեղար

Ջատուկ - կախարդ, վիուկ
Ռաբբի (րաբբի) - վարդապետ, տեր
Ռաբբունի (րաբբունի) - տեր իմ, վարդապետ իմ
Ռասուլ - մահմեդականների մարգարե
Սաբաուվթ - երկնային զորություններ (իբրև վերադիր)
Սադա (Սադդայ) - ամենակարող աստված
Սադայե (սադայե) - աստանա
Սաղմոս - 1. նվագ, 2. Դավիթ մարգարեի երգերը
Սանդարամետ - դժոխքի իշխանը, սադայե
Սատանա - հակառակ, չար, դև
Սարադում - վեղար, կնգուղ
Սարկավագ - 1. սպասավոր, ծառա, 2. եկեղեցական պաշտոնյա
Սաքուլա - աբեղայի խոշոր գդակ
Սեբաստոս - վեհափառ
Սեղեն (սելեն) - առաջնորդական գահ կամ աթոռ
Սենգելոս - եպիսկոպոսի մոտ դպրապետ կամ սարկավագապետ
Սերովբե (սրովբե) - առաջին դասի հրեշտակ
Սերսերիմ - «Երգ երգոց» գիրքը
Սիբիդդա - գուշակ, մարգարեուհի
Սիկիւրիէ - «քեզ, տէ՛ր»
Սինագոգա - հրեական ժողովարան
Սինտեկնոս - կնքահայր (որդիացեալ ի սուրբ ավագանէն)
Սիրեդոն - սրբերի նշխարները պահելու պահարան
Սիւնբոլոն - դաշն հավատո, հավատո հանգանակ
Սիւնհոդոս - եկեղեցական մեծ ժողով
Սկեպտոր - ատենադպիր
Սկեւիւն - խաչը պարունակող արկղ (նույնից է Սկևռա վանքի անվանումը)

Սուռնաբ - սատանա

Սուրբ - 1. աստվածային, 2. առաքինի, բարեպաշտ, 3. մաքուր, ազնիվ

Սոֆիա ոռթիվ - իմաստությամբ և ուղիղ կանգնած

Սպանդ - զոհ, մատաղ

Սպուդեայ - վանական, ձգնավոր

Ստաշխն - խունկ

Ստիխարին - կրոնավորի զգեստ

Սքեմ - կրոնավորի զգեստ

Սքրեթ - պատարագիչ քահանայի թաքուն կարդալու աղոթքները

Վակաս - 1. քահանայական շուրջառի օձիքը, 2. խույր

Վատմիիր - վատ, տգեղ

Վարդապետ - 1. ուսուցիչ, 2. կրոնական աստիճան

Վարշամակ - թաշկինակ

Վեհ - 1. վեհափառ, 2. երկնային էակ, 3. աստված

Վեղար - կնգուղ, կրոնավորի գլխանոց

Վիհ - 1. դժոխք, 2. խորխորատ

Վկա - 1. ականատես, 2. նահատակ

Վկայաբանություն - նահատակների կյանքի և մահվան պատմություն

Վիուկ - կախարդ

Տալիթայ - 1. աղջիկ (Աստվածածնի համար ասված), 2. սարկավագուհի

Տաճար - 1. աղոթատուն, 2. Կուռքի մեծյան

Տարտարոս - դժոխք

Տաքտիկոն - եկեղեցական աթոռների դասավորություն

Տեառ - խույր, թագ

Տելետի - 1. սրբազնագործություն, ծես, 2. զոհ, պատարագ

Տեր(տեր) - 1. Աստված, 2.ավագ, 3. թագավոր, 4. հարգական մակդիր (քահանայի)

Տոն(տոն) - 1. զոհաբերություն, 2.հանդես, 3. ցնծություն

Տրվա(ն) - մոլլայի կարդացած առավոտվա աղոթքը՝ մզկիթի աշտարակից

Փակեղն - 1. վեղար, 2.ուրար, 3. կանանց գլխի ծածկոց

Փաղարիմ - մարմինք սրբոց (Բառ. Երեմիայի)

Փաղերայ -վարդապետ (Բառ. Երեմիայի)

Փառք - 1.վեհություն, շուք, 2.գոհաբանություն, 3.պատիվ

Փասեակ - զատիկ, պասեք

Փարգաստ - քավ լիցի, Աստված չանի

Փեղամբար - իսլամության մարգարեն՝ Մուհամեդ

Փիլոն - կրոնավորի վերարկու

Փիրիսկոպոս - տե՛ս քորեպիսկոպոս

Փղակոն - գիշերային աղոթքներն ասող, կցորդասաց

Փուրկան -Մուհամեդի Կուրանը

Փսալմոս - սաղմոս

Քահանա - եկեղեցական պաշտոնյա

Քաղդեայ - հմայող, գուշակ

Քարոզ - 1. հոգևորականի բեմասացություն, 2.երգ, նվագածություն, 3. մունետիկ

Քարտուղար - 1. ատենադպիր, դպրապետ, 2.գրագրություն վարող պաշտոնյա

Քավ (ություն) - 1. Մեղքի թողություն, 2. Հեռացնել՝ քավ լիցի

Քաղեայ (քոդեայ) - նույնն է **Քաղդեայ**

Քերովբե - սերովբեների հաջորդ կարգի հրեշտակները

Քովմարիմ - քուրմեր

Քորեպիսկոպոս - 1.կրոնական տեսուչ, 2.եպիսկոպոսի փոխանորդ

Քորեշ - իշխանավոր, մասնավորապես՝ կաթողիկոս

- Քուեայ (քուե)** - 1. կախարդի հմայական քար, 2. խաղալու վեզ
- Քուշկեն** - սարկավագուհիների փոքրիկ ուրար
- Քուսիթայ** - կրոնավորի գլխարկ, կնգուղ
- Քուրձ** - խորգ
- Քուրմ** - 1. կրակապաշտների քահանա, 2. հեթանոսական կրոնների քահանա
- Քսինոդոհինի** - վանքի իջևան
- Քրիստիանոս** - քրիստոնյա
- Քրիստոնյա** - քրիստոնեությանը հետևող
- Քցափ** - կրոնավորի գլխարկ
- Օծ(ել)** - 1. օրհնած յուղ, մեռոն քսել, 2. նվիրագործել
- Օվսաննա(ովսաննայ)** - 1. Ծաղկազարդի տոնին երգվող օրհներգ, 2. փառաբանություն
- Օրեն (օրենք)** - 1. Օրենք, իրավունք: 2. Հաղորդություն
- Օրթի** - ուղիղ կանգնեցեք (ավետարանի ընթերցումը լսելու համար)
- Օրթողոքս (որթողոքս)** - ուղղափառ
- Օրին** - օրինություն
- Օրինություն** - 1. օրինելը, օրինվելը, 2. աղոթք, որով նվիրագործվում է մի բան
- Օֆրանտ** - եկեղեցուն տրված նվեր
- Ֆրեր** - եղբայր (կրոնավորին կամ աշխարհականին տրված կոչում)

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ներածություն	5
Գլուխ առաջին	
Հնդեվրոպական ծագմամբ բառերը կրոնական տերմինահամակարգում	20
Գլուխ երկրորդ	
Փոխառությունները կրոնակեղեցական տերմինահամակարգում	43
Ասորերենից փոխառյալ կրոնական տերմիններ	45
Գլուխ երրորդ	
Եբրայերենից փոխառյալ կրոնական տերմիններ	69
Գլուխ չորրորդ	
Հունարենից հայերենին անցած կրոնական տերմիններ	82
Ազապի բառի մասին	111
Բեմ բառի մասին	119
Եկեղեցի բառի մասին	129
Գլուխ հինգերորդ	
Իրանական լեզուներից փոխառյալ կրոնական տերմիններ	136
Իրանական կրոնին վերաբերող բառեր	181
Գլուխ վեցերորդ	
Կրոնական տերմինների իմաստագործառական քննություն	
Դժոխք և դրախտ բառերի մասին	190
Պատարագ բառի մասին	200
Եկեղեցու տերունական խորհուրդների անվանումը և դրանց ծագումը	209

Հայ եկեղեցու նվիրապետությանը վերաբերող տերմինների մասին	217
Հայերեն կրոնական տերմիններից առաջացած տեղանունների մասին	229
Անձնանուններից առաջացած մի քանի տեղանունների մասին	236
«Զարը» խորհրդանշող սուրբգրային մի քանի անվանումների շուրջ	243
Համառոտագրություններ	256
Օգտագործված գրականության ցանկ	260
Կրոնական տերմինների ցանկ	269

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ
ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ Հ.ԱՃԱՌՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԼԵԶՎԻ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՍԻԼՎԱ ՊԱՊԻԿՅԱՆ

**ՀԱՅԵՐԵՆԻ ԿՐՈՆԱԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ
ԲԱՌԱՊԱՇԱՐԸ ԵՎ ՆՐԱ ՊԱՏՄԱԿԱՆ
ԶԱՐԳԱՑՈՒՄԸ**

ԷԴԻՏ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հիմ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

EDIT PRINT
12 Toumanyann str., Yerevan
Tel.: (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

[3000yr.]

ՀԱՍ Հիմնարար Գիտ. Գրադ.

FL0188962

A ^{II} 97553

Սիլվա Վարդանի Պապիկյան

Բանասիրական գիտություն-
ների թեկնածու, դոցենտ
ՀՀ ԳԱԱ լեզվի ինստիտուտի
ավագ գիտաշխատող

Ծնվել է Երևանում, ստացա-
վարժի ընտանիքում: 1972 թ.
ավարտել է Երևանի Ալ. Շիրվան-
զադեի անվան դպրոցը, 1978 թ.
Երևանի պետական համալսա-
րանի բանասիրական ֆակուլ-
տետը, 1997 թ. Մայր Աթոռ Սուրբ
Էջմիածնի Քրիստոնեական դաս-
տիարակության կենտրոնի եր-
կամյա դասընթացները:

1993 թ. պաշտպանել է թեկնա-
ծուական ատենախոսություն
«Թատերագիտական տերմիննե-
րի համակարգային և կառուցված-
քաինաստաբանական քննութ-
յուն» թեմայով: Մասնակցել է հան-
րապետական և միջազգային գի-
տաժողովների: Հեղինակ է 40-ից
ավելի գիտական հոդվածների:
2009 թ. պարգևատրվել է ՀՀ
կրթության և գիտության նախա-
րարության պատվոգրով:

ԷԴԻՐ ՊՐԻՆՏ
Երևան, Թումանյան 12
հեռ.՝ (374 10) 520 848
www.editprint.am
info@editprint.am

ISBN 978-9939-52-304-0

9 789939 523040